Костадин Палешутски

МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1918-1924/

Издателство
на Българската академия
на науките

МАКЕДОНСКОТО
ОСВОБОДИТЕЛНО
ДВИЖЕНИЕ
СЛЕД
ПЪРВАТА
СВЕТОВНА
ВОЙНА
(1918 – 1924)

Костадин Палешутски

МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1918-1924/

София . 1993

Издателство
на Българската академия
на науките

Изследвани са освободителните борби на македонските българи от края на Първата световна война до убийството на Тодор Александров и появата на сериозна криза във ВМРО. Основните акценти са сложени върху разногласията на македонското движение по време на Парижката конференция за мир, задълбочаването на идейните различия след 1920 г. и миража за общ македонски фронт през 1923 и 1924 г. Използвани са нови автентични документи, свързани с преговорите на ВМРО с Коминтерна и с убийството на Т, Александров. Въз основа на нов анализ са направени преоценки на схващания в нашата и чуждестранната историография. Трудът е предназначен за историци, но той може да бъде пълноценно четиво и за другите хуманитаристи, както и за широк кръг читатели, които проявяват интерес към освободителните борби на Македония.

ISBN 954–430–230–1

© Костадин Любенов Палешутски, 1993

94/99

ПРЕДГОВОР

Балканските войни и Първата световна война усложняват още повече македонския въпрос. Гърция и Сърбия отново се настаняват в Егейска (33 000 кв. км) и Вардарска (25 000 кв. км) Македония. Ньойският диктат отнема от България и Струмишка област (1021 кв. км). Към България остава само Пиринска Македония (6500 кв. км). В поробените от гърци и сърби части на Македония се установява непознат дотогава национално-политически гнет. Правата, с които се ползват отделните национални групи по време на османското владичество, стават истинска мечта. Закрити са всички български и други училища, черкви, манастири и други духовни институции. Забранен е достъпът на българската книга и периодичен печат. Прогонени са хиляди български учители и свещеници. Екстернирани и откъснати от паството си са българските владици. Започва насилствено прогонване и на местното население в България, като на негово място се заселват гърци и сърби. Въпреки подписаните договори за покровителство на малцинствата българите в Егейска и Вардарска Македония дори не са признати като етнически групи. Гърците ги смятат за "славяногласни" и още какви ли не, а сърбите определят македонските българи като старосърбианци, истински сърби или аморфна маса, от която много бързо могат да се оформят сърби. А броят на българите съвсем не е малък. По данни от навечерието на Балканската война, без да се броят емигрантите в България и Америка, които възлизат на 200 000, българите в цяла Македония са 1 095 355 и съставляват 48% от населението. След тях се нареждат турците (23%), гърците (11%), албанците (8%), власите (3,4%) и т. н. В егейската част на Македония българите са 297 735 (29,3%), гърците – 249 657 (24,6%), власите – около 40 000 (3,9%) и др. Процента на гърците повдигат трите най-южни каази – Касандрийска, Анаселичка и Гребенска, – където те са абсолютно мнозинство. Във Вардарска Македония българите са 632 620 (59%), турците – 205 885 (19,3%), гърците – 480 (0,05%), албанците – 161 870 (15,1%), власите – 33 725 (3,1%), цигани, евреи и др. – над 36 000. В Пиринска Македония българите са 165 000 (77,3%), турците

– 34 850 (16,3%), власите – 4270 (2%), гърците – 3230 (1,5%) и т. н.[1]

След войните настъпват значителни промени в етническата структура на населението. Голяма част от българите в Егейска Македония са прогонени с терор и издевателства и на тяхно място са заселени малоазийски и други гърци. До началото на 30-те години там се заселват общо около 1 221 849 гърци, от които около 49 000 от България. Към октомври 1924 г. броят на българите, напуснали Гърция, е 26 501, а на гърците, напуснали България – 7 880. Това са лицата, възползвали се от конвенцията за доброволно изселване[2]. Според гръцките официални статистики в края на 20-те и началото на 30-те години броят на българите в Егейска Македония е 83 000 души, но в действителност те не са по-малко от 150 000. Значително по-малко са изселилите се от Вардарска Македония българи, което съответства на политиката на сърбите не да прогонват, а да денационализират и сърбизират македонските българи. И за да улеснят сърбизирането на местните българи, сръбските правителства колонизират значителен сръбски елемент във Вардарска Македония. До края на 20-те години там са настанени над 6377 сръбски и черногорски семейства, значителна част от които се завръщат по родните си места поради лошите битови условия, неприязнените отношения с коренното население и несигурността поради нападенията от четите на ВМРО. В 1939 г. броят на задържалите се колонизирани семейства е 4118.

В такава обстановка и при такава национална структура на населението действат националнореволюционните сили на българите в Македония през изследвания период.

Естествена база на освободителните борби на македонските българи е свободната българска държава. Затова в монографията се отделя заслужено място и на борбите сред емиграцията. От друга страна, с лозунга си за независима Македония движението влиза в противоречие с политиката на българските правителства и особено с политиката им към Сърбо-хървато-словенското кралство. Разглеждат се и тези взаимоотношения и отражението им върху македонското освободително движение. Акцентите в изследването са върху ВМРО като основна революционна сила. Нейните главни акции са във Вардарска Македония, където българският елемент остава компактен и организацията може да разчита на неговата поддръжка. Действията в егейската част са повече спомагателни, а в Пиринска Македония организацията е изцяло спомагателна, макар и да се появяват и други нотки в дейността ѝ повече като опозиция на Тодор Александров.

Изследват се освободителните борби на македонските българи. Доколкото такива борби има сред останалите македонски народности, те не са обект на проучване. Използвани са почти всички досегашни публикации по проблема[3]. На много места са направени анализи и преоценки въз основа на нова автентична документация от наши и чуждестранни архиви. Обликът на труда е напълно изследователски. Досега в нашата историография няма монография по този въпрос.

Авторът ще приеме с благодарност критични бележки и отзиви, но само на професионално равнище. Евентуалните пристрастни оценки няма да съответстват на стремежа за обективно излагане на материала.

Изказвам своята сърдечна благодарност на колегите от държавните архиви в София, Москва, Белград и Скопие за оказаното съдействие при издирване на документи, свързани с темата на монографията.

БЕЛЕЖКИ

[1] Баждаров, Г. Македонският въпрос вчера и днес. С., 1925, 75–77.

[2] Георгов, Ив. А. Днешното положение на Македония под сръбска и гръцка власт и Обществото на народите. С., 1925, с. 40.

[3] Ще посоча публикациите с по-съществени приноси: Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991; Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС. С., 1988; Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия. (1918–1941). С., 1983; Панайотов, Л., К. Палешутски, Д. Мичев. Македонският въпрос и българо-югославските отношения. С., 1991; Гоцев, Д. Младежките националноосвободителни организации на македонските българи (1919–1941). С., 1988; Тодор Александров – живот легенда. Съст. Цочо Билярски. С., 1991; Димитров, И. Фашистка Италия и ВМРО. – В: България и европейските страни през XIX – XX век. С., 1975, 245–263; Косев, Д. Отношението между България и Сърбо-хърватo-словенското кралство от 9 юни 1923 до 1925 г. – ИБИД, 35, 1983, 173–228; Положението в България и проблемът за курса на БКП след Септемврийското въстание в 1923 г. (до април 1925). – ИБИД, 27, 1970, 149–206; Добринов, Д. Майският манифест и създаването на ВМРО (обединена) 1924–1925. – ИИИ, 26, 1983, 208–240; Василев, В. Майският манифест на ЦК на ВМРО от 1924 г. – обстановка, преговори и последици. – ИПр, 1981, No 1, 39–63; Гиргинов, Кр., Д. Билярски. Из архивното наследство на Тодор Александров. – ИДА, 60, 201–286; Попов, С. Страници от историята на националноосвободителното движение в Благоевградски окръг (1918–1923). – ВИСб, 1986, No 2, 75–98.

Първа глава

РАЗНОГЛАСИЯ ПО ВРЕМЕ НА ПАРИЖКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ

Изпълнителен комитет на македонските братства в България

След пробива при Добро поле става ясно, че македонският въпрос не ще бъде разрешен справедливо. Сърбия и Гърция окупират големи части от Македония. Там се настаняват и съглашенските войски. Над България надвисват буреносни облаци. При новото положение македонската емиграция в България изпада в безпътица. Започва лутане, какво да се предприеме и пред кого, за да бъдат защитени интересите на македонските българи.

Едва през втората половина на октомври 1918 г. в сградата на Софийския университет се свикват две поредни събрания на 30-ина по-известни македонски дейци от всички бивши течения в революционните борби. Пред "новоизкопания гроб на Македония" се очаква да заглъхнат миналите страсти, но както ще видим по-нататък, се получава ново разцепление. Главните въпроси, които се обсъждат на тези събрания, са: 1. Какво да се иска от великите сили и от прогресивната европейска общественост?; 2. Кой да го иска?

По първия въпрос събранията са на единодушна позиция, че "волята на македонското население, като българско в своето болшинство, е изразена ясно по време на общобългарските борби за черковна независимост, през революционните борби, както и през последните три войни"[1]. Делегатите се основават на базата на 14-те точки на американския президент Уилсън, и особено на онази от тях, която изисква при определяне на бъдещите граници в Европа да се съблюдава принципът на народността на населението. Те настояват за "освобождение на Македония от сръбско и гръцко иго и обединението ѝ с България"[2].

По въпроса, коя организация, комитет или представителство да стане изразител на волята на македонските българи за обединение, събранията решават да се пристъпи към възстановяване на братствата и на техния Изпълнителен комитет като "чисто легално тяло". Именно той трябвало да стане и "тълкувател на волята на емиграцията, а дори и на населението в Македония, което няма възможност да се изкаже под гръцка и сръбска окупация"[3]. Делегатите смятат, че ВМРО не може да се яви в ролята на такъв представител, защото тя не съществува и защото се е ангажирала в борбата срещу Съглашението, поради което е неудобно тя да моли същото това Съглашение за присъединяване на Македония към България. Иначе десницата от бившата ВМРО изцяло поддържа ориентацията на дейците, събрали се в Софийския университет, за присъединяване на Македония към България. В хода на разискванията се появяват и предложения да се свика разширено събрание "от по-видните дейци", което да избере нов Изпълнителен комитет. Но започва нескончаем спор за"по-виден деец". Наред с това се изказват мнения, че такова събрание не ще може да избере Изпълнителен комитет, защото участващите в него "представляват само себе си".

Крайното заключение е да се възстановят бившите братства. Те от своя страна да изберат по двама свои представители, които да се конституират в събор и той да се произнесе по листата за Изпълнителен комитет.

Задължението да свика събор, след като се възстановят братствата, се пада на председателя на бившия Изпълнителен комитет ген. Ал. Протогеров и на секретаря на комитета Г. Попхристов[4].

На 22.IX.1918 г. в една от залите на Университета се открива Учредителният събор на братствата. Представени са над 20 братства с по двама делегати[5].

На Учредителния събор на братствата участват и бъдещите водачи на ВМРО – ген. Ал. Протогеров и Т. Александров. Наред с другите и те защитават становището, че не трябва да се изтъква принципът на автономията, а да се работи "само за присъединението на Македония към България"[6]. Протогеров прави кратък отчет и заявява, че "се оттегля от заемания пост по известни съображения". Съображенията наистина са известни – генералът същевременно се води и като член на ЦК на ВМРО, който провежда прогерманска и проавстрийска политика по време на Първата световна война. Същевременно името му е нашумяло във връзка с репресиите по присъединяването на Моравско към България. Ангажирал се е и с потушаването на Войнишкото въстание от 1918 г. Затова той е крайно неудобен за мисия пред Съглашението. Съборът избира временно бюро с председател Ив. Каранджулов и секретар Н. Милев.

Съборът приема директива за работата на Изпълнителния комитет, която се състои в следното: "Делегатите на братствата, изказвайки несъмнената воля на българското население в Македония, дават на Изпълнителния комитет повелителния мандат да се ръководи в своята дейност от следните две начала: 1. Неделимост на Македония; 2. Нейното присъединяване към България."[7]

Макар да издигат лозунга за присъединяване на Македония към България, делегатите имат "в душата си опасението от един нов дележ на Македония". Затова те предпочитат да се запази целостта на Македония и да ѝ се даде свобода, пък макар и неприсъединена към България. "С други думи – отбелязват членовете на Изпълнителния комитет, – нямаше делегат, който да не предпочита една независима Македония пред нейния дележ; разбира се, като българи ние не можехме да не искаме нашето обединение със свободните ни сънародници."[8] Така се обяснява и настояването за неделимост на Македония. Но в официалните документи на събора не се споменава за автономна или независима Македония.

Израз на тези чувства дават делегатите на *Кичевското братство*. Те депозират декларация, в която заявяват, че "македонските българи са желаели и желаят присъединението на целокупна Македония към България, но ако това е невъзможно, да се направи апел за даване на автономия на Македония под протектората на великите сили от Съглашението". Тази декларация се подкрепя и от д-р Хр. Татарчев, Гьорче Петров, Павел Христов, А. Лозанчев и др. Основната мисъл, прокарана в нея, е да се изложи пред конференцията, че исканията на македонското население могат да бъдат удовлетворени само по два начина: въз основа на принципа на националността да се присъедини към България; ако това е невъзможно поради други особено важни политически и икономически причини, да му се даде автономно управление, като пред дележа да се предпочете автономията[9]. По това време и българското правителство стои на позиции за присъединяване. То използва Изпълнителния комитет – чрез него да се постави въпросът за обединение, макар да няма никакви реални шансове за това.

Решава се бъдещият Изпълнителен комитет да се състои от 7 души, като за членове могат да се избират и лица извън делегатите.

Изборът се провежда на второто заседание на 24 ноември. Съборът избира Изпълнителен комитет в състав: Ив. Каранджулов от Прилеп – главен прокурор на Върховния касационен съд, д-р Б. Татарчев от Ресен – лекар в Александровската болница, д-р К. Станишев от Кукуш – лекар в София, Тодор Павлов от Скопие – бивш депутат в турския парламент и бивш консул, Д. Михайлов от Битоля – учител в Семинарията, Н. Стоянов от Дойран – администратор от БЦ кооперативна банка, и Г. Баждаров от с. Г. Броди, Серско[10] – учител в Трета софийска гимназия. Всички избрани са от старата емиграция, добре устроила се в България. Почти всички са интелектуалци, представители на забогатялата част от емиграцията.

Бързото създаване на Изпълнителния комитет веднага след септемврийския погром на Южния фронт от 1918 г. се дължи на една-единствена причина – стремежа на българската държавна политика да свърже непременно пред външния свят каузата на македонските българи с оная на България. За тази цел е нужно в София да има едно македонско учреждение, което да потвърди общността на двете каузи. При тези условия на Изпълнителния комитет се дава възможност да изпълни мисията си[11].

На 25 ноември Изпълнителният комитет се конституира така: председател – Ив. Каранджулов, подпредседатели – д-р Б. Татарчев и Д. Михайлов, секретар – Н. Стоянов, касиер – Г. Баждаров, съветници – Т. Павлов и д-р К. Станишев[12]. На 22.XII.1918 г. се свиква втори събор на братствата. На него присъстват освен представителите на братствата и учредители и делегати от *Гевгелийското* (Н. Ников и д-р Хр. Иванов), *Малешевското* (А. Марчинков и Хр. П. Василев), *Реканското* (Методи Македонски и К. Ив. Попов) и *Воденското* (д-р Хр. Далкалъчев и Н. Гацев) братство[13].

През януари Ив. Каранджулов посещава министър-председателя Т. Теодоров и от името на комитета му заявява, че неделимостта на Македония за македонските българи е "една догма". Ето защо той изказва надежда, че България "няма да се съгласи за нищо на света да търси разрешението на македонския въпрос чрез подялбата на Македония"[14]. Каранджулов заявява още, че македонските българи предпочитат самостойна Македония пред нейния дележ. Отговорът на българския премиер е, че българското правителство се основава на принципа на народността и съгласно него ще иска цяла Македония, като несъмнено българска област, да бъде присъединена към България. Даже, ако ни се противопостави договорът от 1912 г. – добавил Т. Теодоров, – ние ще искаме за т. нар. "спорна зона" плебисцит[15].

На 26 януари се открива Третият редовен събор на братствата. На него започва дискусия, дали има основания да се ревизира приетата на 24.XI.1918 г. директива. Отново се слага ударение върху неделимостта на Македония. Каранджулов посочва, че директивата от 24 ноември не представлява за комитета ни най-малко препятствие, за да действа за самостойността на Македония, и той действа вече в този смисъл[16].

Част от делегатите обаче настояват да се измени директивата, като се изостави искането за присъединяване на Македония към България и да се иска направо, без условности, без прословутото "ако" самостойността на Македония. Други делегати са за оставане на директивата. Те се базират на това, че отхвърляйки правото на Македония да се съедини с България, за великите сили ще е наложително да осигурят самостойността на Македония, за да не се подхвърлят на унищожение повече от 1 000 000 българи и за да не се поддържат причините за конфликти на Балканите[17].

Дискусиите продължават до 2 февруари, когато се приема следната резолюция: "... съборът, подновявайки гласуваната на 24 ноември м. г. директива, вменява в дълг на Изпълнителния комитет да положи всички усилия пред всички фактори, за да се запази неделимостта на Македония."[18]

Един ден преди да се приеме тази резолюция, на 1.II.1919 г., при Каранджулов пристигат А. Лозанчев и Гьорче Петров[19], които му заявяват, че са се споразумели със "серчани" и предлагат на Изпълнителния комитет да се откаже от втората точка на директивата от 24 ноември. Каранджулов отказва, като пояснява, че комитетът работи за самостойна Македония, но не може и не трябва да отрича факта, че македонските българи желаят да се присъединят към България[20].

Главната задача на Изпълнителния комитет е да подготви мемоар до Парижката конференция, в който с исторически факти да докаже преимуществено българския характер на Македония и да "изтъкне несъмнената воля на българското болшинство в Македония" за присъединяване към България. Мемоарът е подготвен от Г. Баждаров и Д. Михайлов за 10–15 дни, но превеждането и отпечатването му на чужди езици се забавят. Ето защо в началото на януари 1919 г. Изпълнителният комитет поднася на съглашенските военни мисии и управляващия американската легация в София (за препращане по принадлежност) кратък предварителен мемоар[21] със заключение в смисъл на резолюцията от събора на 24.XI.1918 г.

В края на февруари 1919 г. по настояване на няколко делегати Изпълнителният комитет се съгласява да внесе в големия мемоар, който е под печат, изрично уточнение, че емиграцията е предпочитала и предпочита самостойна Македония пред каквато и да е делба[22].

Този мемоар е връчен едва в началото на април на председателя на мирната конференция и на правителствата на САЩ, Великобритания, Италия, Франция и Япония. В него се сочи, че "голямото мнозинство от населението в Македония е от българска народност. Гърците на юг, албанците на запад и турците, пръснати като отделни оазиси в цялата страна, представляват от себе си една инфилтрация, без да изменят общия етнографски характер на областта..."[23]. От името на 200-хилядната емиграция в България и на македонското население (което не може да изрази свободно волята си поради окупационния режим) Изпълнителният комитет моли конференцията да съдейства за присъединяване на "Македония, цяла и неделима, към общото отечество – майка България"[24]. В духа на внесените корекции от края на февруари в мемоара се отбелязва, че македонското население предпочита "една независима, самостоятелна Македония пред дележа ѝ между съседните държави, дележ, към който Сърбия и Гърция се стремяха всячески"[25]. Ако изложените обстоятелствени аргументи в мемоара не са достатъчни да убедят меродавните фактори в българския национален характер на Македония, Изпълнителният комитет предлага съгласно с принципа за самоопределението на народите да се направи допитване до македонското население при спазване на следните условия: 1. Да се отстрани сръбската и гръцката власт от Македония и тя да бъде окупирана от някоя безпристрастна държава; 2. Да се даде възможност на македонската емиграция в България да се върне в родните си места и да вземе участие в евентуалния плебисцит; 3. Да се позволи на многобройната македонска емиграция в Америка да каже и тя своята дума относно бъдещата съдба на родината си, в която тя сигурно ще се върне при едно свободно управление; 4. Гърците и сърбите, преселени след 1913 г. в Македония с цел да разредят българския елемент, да нямат право на глас[26].

На 1.III.1919 г. все същите среди, но вече от името на назовалите се като задгранични представители на ВМРО Ал. Протогеров и Т. Александров, връчват изложение (мемоар) до председателя на Парижката конференция, в което, като се позовават на принципите на Уилсън от януари – февруари 1918 г. и напомнят за нерешения с Берлинския договор български национален въпрос, искат да бъде допусната до конференцията делегация на ВМОРО[27].

Ал. Протогеров и Т. Александров посочват, че македонските българи в миналото издигат лозунга за автономия, но "съкровените национални чувства" ги теглят към държавно обединение. Автономията се издига, защото "горчивият опит и големите рискове, свързани с реализирането на тая народна мечта, бяха убедили населението да се стреми към една по-лесно достижима цел". Те заявяват, че "македонският въпрос е в основата на балканските конфликти" и докато не се реши правилно, "няма да има мир на Балканите". Настояват за прилагане и на Балканите на принципите на Уилсън. При разрешаване на македонския въпрос не бива победителите да "смесват оценката си за поведението на България с правото, което има македонското население да иска да се зачете неговата воля".

В мемоара на ВМРО се подчертава, че македонското население желае Македония да се запази неделима и в никакъв случай да не се оставя под властта на Сърбия и Гърция. Прави се намек за присъединяване на Македония към България, но този лозунг не се издига явно; не се издига категорично и искането за независима Македония.

В края на мемоара се отбелязва, че ВМРО, очаквайки справедливо разрешение на македонския въпрос, "е свила своите знамена", но моли конференцията "да бъде допусната нейна делегация да изложи ... аспирациите на македонското българско население". ВМРО смята себе си за *"най-авторизирано тяло"*, което чрез една специална делегация пред мирната конференция компетентно би представила "цялото българско население в Македония". С това тя не влиза в противоречие с Изпълнителния комитет, защото той не настоява за своя делегация в Париж. Нещо повече – по дух и по съдържание мемоарът на ВМРО е продължение на мемоара на Изпълнителния комитет.

На 27.III.1919 г. Изпълнителният комитет отправя писмена молба до великите сили, с която иска Македония да бъде окупирана от съглашенските войски до окончателното решение на въпроса. Към молбата е приложен списък на изстъпленията на сърби и гърци след реокупирането на Македония[28].

На 31 март Изпълнителният комитет връчва друга молба, с която настоява да се допусне в Париж делегация, представляваща македонската емиграция. А в началото на април е предаден обширният мемоар, който носи дата "февруари 1919 г.". На 26 май комитетът подава втора молба да бъде допусната македонска делегация в Париж, а в края на май изпраща петиция до Клемансо, носеща около 19 000 подписа на глави на семейства[29].

За да запознае европейската общественост с македонския въпрос, Изпълнителният комитет през март започва да издава на френски и английски език свой орган: “La Macedoine-Macedonia”.

Междувременно българското правителство получава упреци от приятелите на България, че тя се компрометира с искането за присъединяване на цяла Македония, защото България е победена страна, а на Парижката конференция ще тържествува не правото, а силата. Правителството на Т. Тодоров се убеждава, че съглашенските сили в никакъв случай не ще лишат своите съюзници (Сърбия и Гърция) от териториални придобивки, а камо ли да им отнемат части, принадлежащи им по силата на Букурещкия мирен договор. Затова правителството, а и Изпълнителният комитет решават да сменят тактиката и исканията си. На 29.V.1919 г. правителството връчва на великите сили от Съглашението, на САЩ и Белгия нота, с която настоява да се проведе плебисцит в спорните области в Румъния, Гърция и СХС кралство, където има българи (т. е. в Добруджа, Тракия, Егейска и Вардарска Македония). В същата нота се предлага плебисцит и за териториите, намиращи се в България, за които евентуално биха предявили искания съседните ѝ държави[30].

Тази стъпка на българското правителство има повече пропаганден характер. То добре съзнава, че плебисцитът е твърде сложно нещо, че трудно се провежда на практика; добре знае също, че Сърбия и Гърция не биха се съгласили с провеждането му в Македония, защото победата неминуемо би била на българска страна. Изпълнителният комитет изцяло подкрепя тази нота, още повече че в своя обширен мемоар той е предложил нещо подобно, макар и като крайна мярка, за убеждаване на конференцията в етнографския характер на Македония и във волята на нейното население. Правителството и Изпълнителният комитет се надяват с предложения плебисцит да се докаже българският характер на областта. Следователно те възприемат плебисцита откъм неговия национален аспект, т. е. да се даде пълна възможност на всеки македонец сам да определи националната си принадлежност.

Емиграцията подкрепя предложението за плебисцит, но издига много по-реалния лозунг за автономия (независимост) на Македония. Т. нар. “обединисти” рискуват да останат малък кръг около Изпълнителния комитет. Ето защо главно под натиска на емиграцията, която решително се обявява за автономна Македония, Изпълнителният комитет решава на събора от 6.VII.1919 г. “единодушно да се работи само за самостойна Македония”[31]. Но съвсем погрешно е да се смята, че на 6 юли комитетът скъсва окончателно с присъединистката си политика. Става само смяна на тактическата цел, без да се изменя генералната насоченост.

Възприемането на лозунга за самостойна Македония от Изпълнителния комитет е средство за осъществяване на неговата крайна цел – присъединяването на Македония към България. Самостоятелна Македония е временна цел, наложена на комитета от реалната обстановка и от съотношението на силите на мирната конференция. Тя е резултат от абсурдността на тезата за пряко присъединяване.

Във връзка със събора от 6.VII.1919 г. и възприемането на лозунга за независима Македония Изпълнителният комитет в Окръжно No 253 от 12.IX.1919 г. до председателите на македонските братства признава: "... Изпълнителният комитет, съгласно дадената му от Учредителния събор директива винаги се е ръководел от основната идея – да се добие освобождението на Македония в нейната географска цялост. В началото, както и трябваше да бъде, Изпълнителният комитет в своите писмени и устни постъпки пред надлежните фактори ... е заявявал, че съгласно националния принцип, прокламиран тъй високо и тържествено ... от Уилсън и от ръководителите на великите западни сили, Македония в своята цялост би се следвало да бъде присъединена към България." Но ако това е невъзможно – тогава Македония да стане самостоятелна политическа единица.

"Развитието на събитията подсказа на Изпълнителния комитет своевременно още през февруари т. г. да набляга особено върху втората алтернатива от така формулираното искане, а именно – върху въздигането на Македония в самостоятелна държава."[32]

В духа на това схващане Осмият събор от 6 юли приема резолюция за самостоятелна Македония. По-нататък в окръжното се заявява, че "не е желателно, в интереса на делото, да се излага сега причината, загдето Комитетът намери за нужно да се сезира 8-ия събор специално с въпроса за независимостта на Македония. Тази конкретна постъпка, прочее, няма характер на отхвърляне старата директива и възприемане нова такава: директивата, дадена на Комитета от Учредителния събор, в своята широта обгръща искането за независима Македония."[33] Посочва се накрая, че комитетът още през февруари е направил крачка в тази насока.

Изпълнителният комитет на братствата в началото на юли 1919 г. започва да издава печатен орган – "Лист за македонската емиграция". Още в първия брой, излязъл на 2 юли, той подкрепя нотата на българското правителство от 29 май. "България, няма съмнение – се казва в "Листа", – е един от важните фактори, чието въздействие върху разрешението на македонския въпрос, даже и днес, когато тя се намира в такова неизгодно положение, може да бъде твърде голямо. От становището и поведението на българското правителство ще зависи доста в какъв дух ще се потърси от всесветските арбитри уреждането на този въпрос. Това се е схващало винаги от македонските българи и както е известно, преди много месеци още бидоха направени надлежните постъпки пред ръководителите на българската политика."[34] Изпълнителният комитет продължава мисълта на правителството: "За да се извърши плебисцит, трябва предварително Македония да се опразни от гърци и сърби и да се окупира от една или повече незаинтересовани сили. А това означава вече почти решение на македонския въпрос."[35] Ако конференцията в Париж даде свобода на Македония и без плебисцит – толкоз по-добре, защото македонското население достатъчно ясно е изразило своята воля чрез отдавнашните и скорошните борби.

Огромното мнозинство от братствата одобрява линията за независима Македония. В този смисъл и Великият събор на македонските братства (28.IX. – 1.X.1919) отправя "върховен позив към Парижката конференция и я моли да въздигне Македония в нейните географски и икономически граници в автономна държава, независима от другите балкански държави."[36] Добавката "независима от другите балкански държави" е насочена против евентуалното даване на автономия на Македония в рамките на Гърция или Сърбия.

Същевременно съборът заявява, че Македония не ще може да се смята обвързана от решения, взети против нейното право на живот и нейните искания, които в случай на оспорване могат да се проверят чрез плебисцит. Автономността на Македония се схваща от братствата като самостоятелна държава под протектората на Лигата на народите или на някоя упълномощена от нея велика сила.

Съборът отправя и позив до цивилизованите народи, призовавайки световното обществено мнение да се застъпи за справедливо решаване на македонския въпрос, като не се допусне Македония да бъде отново разделена. Великият събор на македонската емиграция подновява настоятелно постъпките си за връщане на бежанците и емигрантите по родните им места при пълна свобода и неприкосновеност. Подновява и предложението си за допускането на македонска делегация пред мирната конференция, както и молбата си за окупиране на Македония от великите сили или от една от тях, докато се реши окончателно нейната съдба. С нова сила поставя и въпроса за плебисцит при условия, гарантиращи "свободното проявление на волята на македонското население". Съборът апелира за спазване принципа "за свободното самоопределение на народите, проявено чрез плебисцит", и изказва абсолютното си убеждение, че "допитано върху своята бъдеща съдба, населението на Македония, без разлика на вяра и народност, ще поиска учредяването на една независима Македония."[37]

Делегатите на събора изпращат телеграма до американския президент Уилсън, в която се казва: "Великият събор на 56 македонски братства, състоящ се от 451 делегати, представляващи 300-хилядната македонска емиграция в България, отправя към Вас молба да се застъпите за свободата на Македония, като настоите да се определи участта ѝ съобразно Вашите възвишени принципи. По тоя начин на прокудените от отечеството им македонци ще се даде възможност да се завърнат в своите огнища и там, където почива прахът на техните деди, да се отдадат на мирен и ползотворен труд. Съборът е убеден, че нашите нечовешки страдания и сълзите на нашите майки и сестри не могат да не трогнат великодушния закрилник на всички онеправдани и потиснати народи."[38] Съборът изпраща и писмо до секретаря на Социалистическия интернационал в Брюксел, с което го моли да се застъпи за въздигането на Македония "в отделна и независима държава", защото само тогава ще настане мир на Балканите и ще се създадат условия за федерирането на балканските народи. Ако Македония остане и занапред под сръбско и гръцко робство, "ще се увековечат съперничествата и омразите, тъй гибелни за балканските народи и за общия мир"[39].

Великият събор избира 12-членен Изпълнителен комитет, на който възлага да води решителна легална борба за освобождението на Македония и да създаде от нея независима държава в нейните географски и икономически граници при пълно равенство на всички народности. Вече се предугаждат решенията на Парижката конференция по македонския въпрос. Затова Изпълнителният комитет започва да подготвя изпращането на свои представители в чужбина за откриване на постоянни секретариати в столиците на някои от великите сили, които да подготвят общественото мнение в цивилизованите държави "за коренна ревизия на постановленията на Парижката конференция, засягащи Македония"[40].

След приключването на Парижката конференция Изпълнителният комитет наистина предприема такава дейност, като базира усилията си на Договора за покровителство на малцинствата. Комитетът характеризира този договор като "силно морално оръжие" в ръцете на несръбските населения в Югославия, "един нов член 23 на Берлинския договор", на който Македония ще може винаги да се позовава при отстояването на своето "право на самоопределение ..."[41]. Но правата, дадени от договори, ще могат да се придобият само ако населението в Македония прояви твърдост и ако емиграцията бди неуморно и напомня на правителствата на великите сили задълженията, които те са поели спрямо угнетените.

Изпълнителният комитет изработва и Устав на съюза на македонските братства в България, който по дух, по състав и по цел е легална организация. Неговата политическа програма се състои в следното: ратуване по легален начин *да се въздигне Македония* в нейните географски и икономически граници *в автономна държава, независима от балканските държави*. Тази формула се приема след дълги дискусии[42].

Изпълнителният комитет изказва уверение, че населението на Македония, ако има право да избира, ще се спре непременно на автономията, поставена под защитата на една или няколко велики сили или на едно международно тяло, каквото е Обществото на народите, но не и в зависимост от една или друга балканска държава, на някоя от тях или от всички тях. Оттам идва и формулата *"автономна Македония, независима от балканските държави"*, която не само не изключва покровителството на великите сили, "а по-скоро го включва"[43].

Изпълнителният комитет си поставя тази цел при ясното съзнание, че за разрешаването на македонския въпрос има още две възможности: независима (автономна) Македония в една балканска конфедерация; Македония във федерация с Югославия[44]. Както се вижда, вече напълно се изключва възможността за присъединяване на Македония към България. Тези две възможности според Изпълнителния комитет не предоставят никакви предимства пред заложената в устава цел. В полза на това се привеждат следните съображения:

Независима Македония в една балканска конфедерация поставя въпроса на чисто балканска почва, което ще рече, че Македония трябва да обърне гръб на помощта отвън и да потърси пряко споразумение със Сърбия и Гърция. За България спор не може да има, защото тя е готова на всякакви жертви за потиснатите си сънародници. Освен това е известна декларацията на българското правителство, когато предлага плебисцита, че е готово да се откаже от Пиринска Македония. Но балканската конфедерация си остава далечна мечта. Ако по някакво чудо тя се реализира, "никой не ще се радва за това повече от нас: Македония ще си намери в нея естественото място; но днес, когато тя е поробена и разпокъсана, когато нейните господари мислят как да я обезличат, ние, нейните представители, не можем да издигнем такъв лозунг; това е най-малко безцелно"[45], още повече, че Съюзът на македонските братства е един чисто морален фактор, който оперира с ограничени средства и трябва да преследва по-определени цели.

Що се отнася до възможността за решаване на македонския въпрос, като Македония стане част от една югославска федерация, проповядването на тази идея от емиграцията в България представлява "истинска опасност". "Да искаме това, значи да смъкнем сами македонския въпрос от международната сцена, на която са го издигнали кървавите усилия на цяло поколение и хилядите жертви на българското племе, и да го направим *вътрешен югославски, или по право сръбски въпрос*."[46]

Изпълнителният комитет на братствата си изработва и платформа във връзка с подписаната на конференцията гръцко-българска спогодба за изселване, която има "пакостни цели" за македонските българи. Комитетът смята, че "македонското българско население не може да бъде обект на една конвенция, в която то не е страна"[47]. Това му дава основание да смята конвенцията за несъществуваща по отношение на него. Изпълнителният комитет обръща внимание на емиграцията, че с тази конвенция Гърция преследва няколко цели: изкуствено променяне на етнографския състав на населението в Южна Македония чрез изселване на българския елемент и заместването му с гръцки; с обезбългаряването на Егейска Македония се цели осуетяването на клаузата за покровителство на малцинствата.

Преди всичко се оспо́рва "доброволният" характер на спогодбата и се посочва, че тя е насилствена за македонските българи. Антибългарският характер на конвенцията личи от целия ѝ текст. Гръцкото кралство се отказва от редица свои закони и наредби, ограничаващи изселването, стига българите да напуснат Егейска Македония. Дори Гърция се отказва от правото си да съди и наказва за престъпни деяния, ако престъпниците са българи от Егейска Македония и изявят желание да се изселят от Македония. Всичко това се прави за да се обезбългари Македония. Това личи и от автоматичното загубване на гръцко поданство и получаването на българско на изселниците още с встъпването им на българска територия. А практиката е такава, че поданство се получава след по-дълго или по-кратко време на настаняване и устройване.

Конвенцията, отбелязва Изпълнителният комитет, е в разрез с елементарните правила на хуманността и справедливостта. Тя скъсва грубо всякакви връзки на населението с Егейска Македония, с която то е свързано от векове. Тя го откъсва от земята, която му принадлежи от бащи и деди, тя го отделя от бащиното огнище и праха на дедите му. Тя цели да премахне по-събудената част от българското население, "която олицетворява съвестта на народното съзнание на масата"[48]. Най-сетне, противно на всяка справедливост, конвенцията принуждава населението в срок само от 2 години да упражни правата си на изселване под страх, че в противен случай "ще изгуби и ония малки преимущества и гаранции, които конвенцията благоволява да му даде".

Смесената комисия трябва да ликвидира недвижимите имоти на общините на българите. Македонските българи, които преди влизане в сила на конвенцията са напуснали Македония и са се установили в Царство България, ще имат право да получат стойността на оставените от тях имоти в Македония, която ще се изчисли след ликвидацията, извършена от Смесената комисия. Изпълнителният комитет протестира срещу тази клауза, защото бежанците и емигрантите пребивават временно в България, пропъдени от режима в Егейска Македония. Затова не може да им се забранява връщането по родните им места.

В крайна сметка Изпълнителният комитет съобщава на своите братства, че становището към конвенцията "не може да бъде друго, освен *отрицателно*, т. е. че трябва да не се пропуска ни един случай за издигане глас на протест срещу нея"[49]. Но отрицателното становище не бива да включва и неизползването на ония клаузи, които при прилагане на конвенцията биха парализирали до известна степен "пакостните последствия за българското население". Иначе комитетът е категоричен, че "върховните интереси на българщината в Македония изискват задържането на българското население в Македония и завръщането на бежанците по родните им места"[50].

Договорът за покровителство на малцинствата в СХС държава, подписан между България и СХС кралство на Парижката конференция, също занимава Изпълнителния комитет на братствата. Той напомня донякъде чл. 23 от Берлинския договор – отбелязва Изпълнителният комитет, – който остана мъртва буква дотогава, докогато населението мълчаливо понасяше гнета на турците. Но когато македонските българи надигат глава, чл. 23 става знаме на македонското революционно движение[51]. Такова знаме може да стане и договорът за покровителство на малцинствата, ако населението и емиграцията проявят активност. Разликата е, че чл. 23 от Берлинския договор възлагаше на самата Османска империя да проведе реформи, а Договорът за покровителство на малцинствата има задължения от международен характер, които се поставят под гаранцията на ОН. Договорът дава право на всяко лице, родено на територията на СХС държава, което по рождение не е чужд поданик, да бъде сръбски поданик. Следователно той дава право на родените във Вардарска Македония и намиращи се в чужбина да се върнат в СХС кралство. Изпълнителният комитет смята, че трябва "час по-скоро да се завърне по възможност по-голямата част от македонската емиграция по родните си места", защото "само така ще могат да се използват благоприятните условия за самостоятелно развитие на българския народ в Югославия"[52].

За тази цел Изпълнителният комитет препоръчва на своите братства: 1. Незабавно започване на борба за прилагане на Договора за покровителство на малцинствата, като се използват предстоящите избори за учредителна скупщина, за да се "изпратят там искрени и убедени привърженици на федералистичната идея". Така фактически Изпълнителният комитет приема лозунга за Вардарска Македония като част от една бъдеща Югославска федерация. Той заявява: "Дали Македония ще бъде член на една федералистична или централистична Югославия, или просто част от Сърбия, е въпрос, съществен не само за съдбата на ДПМ (Договор за покровителство на малцинствата), но и за близкото бъдеще на нашата родина"[53]; 2. Тази борба да се организира и да се подеме двояко: от населението в Македония без разлика на вяра и народност и от македонската емиграция в чужбина; 3. Вътре в Македония да се обединят усилията, средствата и интересите на разните народности и религии; 4. Емиграцията ще изпълни най-добре своя дълг, като духовните водачи и икономически силните (учители, лекари, свещеници, зап. офицери и др.) се завърнат в Македония; 5. Да се влезе в разбирателство и сътрудничество с онези националности, партии и кръгове, с които има общи допирни точки, но да се съблюдава винаги "запазването на народността и извоюването на автономията на Македония". Интересите на македонското население диктуват то да не се разкъсва между разни партии; 6. Международната дейност да се разпространи и сред емиграцията в Америка[54].

В такава насока води борбата си Изпълнителният комитет на братствата и в следващите няколко години.

Временно представителство на обединената бивша ВМРО

Почти едновременно със свикването на Учредителния събор и избирането на Изпълнителния комитет членове на бившата серска революционна група начело с Чуд. Кантарджиев, Д. Хаджидимов, М. Герджиков и Таската Серски (Стоилков) излизат с декларация[55] по разрешаването на македонския въпрос, с която се връщат към старата идея за автономия на Македония.

Верни на своите минали борби в македонското освободително движение, които не съвпадат със "стремежите на балканския национализъм", серчани заявяват, че издигат старото знаме на македонската автономия, знаме на балканския сговор и на бъдещото балканско братство. Те настояват Македония да се възстанови в своите географски граници и главно върху базата Солун, Вардарската долина, Скопие и Битоля, които да имат естествен географски и стопанско-икономически хинтерланд. Наред с това серчани декларират, че "териториалното обособяване на Македония не е акт на вражда към свободните балкански народи, нито насилствено и сепаративно нащърбяване на тяхната територия". Македония ще се възстанови "за сметка на всички като закръглена географска единица и ще представлява солидарно вложен капитал"[56] на балканските страни, което ще ги сплоти и ще им осигури мир, искрено сътрудничество и светло бъдеще. Според серчани "най-подходящата форма на управление на Македония е "по образеца на Швейцарската федеративна република при пълна и еднаква свобода на всички националности в просветно, черковно, политическо и културно-икономическо отношение и под протектората на съюза на свободните демократични народи."

Серчани остават верни на позициите си до 1912 г., на своя идеен вожд Яне Сандански и непримирими врагове на стремежа на Сърбия и Гърция, които се възползват от положението си на победители, за да разделят Македония. Те застават и против стремежа на българската буржоазия и на Изпълнителния комитет на братствата, като се базират на Уилсъновите принципи за националността, да искат невъзможното – присъединяване на цяла Македония към "майката – отечество". Условия за такова присъединяване най-малко има по време на Парижката конференция, когато България е победена и Съглашението има сериозни намерения да възнагради териториално своите съюзници и претенденти за Македония – Сърбия и Гърция.

Заставайки на интернационалистични позиции; от декларацията се добива впечатление, че серчани подценяват принципа на националността и дават предимство на географския и икономическия фактор. Те се въодушевяват от евентуално изграждане на балканска федерация, в която важна роля отреждат на автономна Македония.

След публикуване на декларацията на серчани група македонски дейци, между които Г. Петров, Павел Христов, А. Лозанчев и П. Ацев, влизат във връзка с тях и през януари 1919 г. се споразумяват да работят заедно за независима (самостойна) Македония. Но посочените лица настояват да се изтъкне по-ясно и по-силно националният принцип[57]. Д-р Хр. Татарчев и други македонски дейци също се съгласяват със серчани, но не се присъединяват към тях, защото смятат, че "националният принцип не е достатъчно изтъкнат"[58].

Поканен е и д-р Вл. Руменов, но отказва. По-късно той обяснява отказа си така: "Като бях в Стара Загора, покойният Гьорче Петров ми писа едно писмо, в което казваше: "Искам телеграфически да ми отговориш, че си съгласен да ти турим подписа на позива ни." Аз тогава отказах, защото тяхното дело беше във връзка ... с партията на комунизма, която няма нищо общо с нашето дело."[59] Почти същото обяснение той дава и през ноември 1919 г. в писмо до Мих. Герджиков: "Гьорчето го питах: Имате ли интимни връзки с болшевизма (руски и европейски) и дали това, що организирате, е с оглед на общи действия с болшевизма? Той ми отговори – за това не съм мислил ... От това разбираш защо аз не се съгласих да подпиша позива ви."[60]

В резултат на контактите между серчани и другите дейци от македонското освободително движение на 9.III.1919 г. се появява Апел към македонското население и македонската емиграция в България[61], който изцяло се солидаризира с декларацията на серчани от ноември 1918 г. Апелът е дело на едни от най-известните македонски революционери, които проявяват вярност към основното искане на бившата ВМРО за автономия на Македония.

Подписалите апела (дейци от Западна Македония и серското крило) смятат, че тяхното "минало и настояще" им "дава пълно основание" да приемат започнатото общо дело като "дело на бившата *целокупна вътрешна революционна организация*" и да изразяват "истинските тенденции и желания на населението в Македония"[62].

Борбата по обособяването на Македония според тях изисква да се вложи капиталът на идеализма и искреното служене на освободителното дело. Ето защо подписалите апела решително отхвърлят "съучастието ... на ония бивши дейци от вътрешната организация, които преди, през и след войните" със своята дейност и живот се отклоняват от нейните основни положения, компрометират нейния идеализъм, оскверняват чистотата и безкористието на македонските борби и очернят скъпата памет на загиналите от двете крила. В апела се констатира с "дълбоко огорчение", че в лицето на Изпълнителния комитет се среща организирана съпротива на начинанието на прогресивните дейци на македонското освободително движение. "В никой случай не можем да му признаем призванието, което си приписва – да изразява желанието, тежненията и чувствата на македонската емиграция в България и ония на македонското население"[63] – заявяват подписалите апела. В очите на същите лица Изпълнителният комитет е "едно *съчинено* представителство на Македония, без връзки с нея, задачата на което е да разединява емиграцията в България и да ѝ приписва желания, каквито тя в грамадната си част няма"[64]. В апела се подканя емиграцията да порицае Изпълнителния комитет и да го "отвърне от погрешния му път", да не се поддава на "новите лъжеавтономисти" и да подкрепи идеите в декларацията и апела: "Пазете се от *псевдо-автономията* на комитетстващите като от всяка рожба, заразена още в утробата на майка си!"

Основните идеи, заложени в апела, се свеждат до: 1. Македонското население без разлика на вяра и народност след преживените катастрофи има твърдото желание неговата страна да се "запази цяла и неделима като самостоятелна политическа единица на Балканите в нейните естествени географски граници върху базата Солун, Вардарската долина, Скопие и Битоля с техния стопанско-икономически хинтерланд". Това си желание македонското население е готово да изкаже чрез плебисцит при отстраняване на заинтересованите администрации; 2. На така образуваната самостоятелна Македония да се даде "самоуправление при пълно равенство и еднакви права на всички народности без разлика на численост и при отсъствието на всякакви духовни или политически институти, които биха дали предимство на която и да било от тях..."; 3. Докато се устрои и затвърди вътрешно, бъдеща самостоятелна Македония "да се сдобие със солидни международни гаранции за своя постоянен неутралитет" и да бъде под международна закрила срещу всякакви завоевателни стремежи отвън; 4. Поддържайки искането за самостоятелна Македония, македонското население не се ръководи от чувство на вражда, а от жажда за живот и мир. "Кристализирали отдавна в националната си физиономия, никоя от народностите в Македония не желае чуждо политическо владичество", нито желае разделянето на областта, която издигна вътрешни търговски центрове като Скопие и Битоля. Македония има "цена само като цяла". Самостоятелна Македония ще бъде в "братски отношения с родствените балкански народи"[65].

Подписалите апела призовават населението на Македония и емиграцията, ако тези искания са действително и техни и ако лицата, които стоят зад апела, имат качествата да представляват бившата революционна организация, да им дадат своето доверие и подкрепа[66].

Върху основата на идеите, залегнали в декларацията на серчани и апела на дейците от бившата македонска революционна организация, се образува Временно представителство на обединената бивша ВМРО, в което влизат Г. Петров, Д. Хаджидимов, Т. Спасов (Серски), М. Герджиков, П. Ацев и П. Христов. Веднага след създаването си Временното представителство изпраща циркулярно писмо до редица дейци на Вътрешната революционна организация, в което съобщава, че то ще има за задача: 1. Да организира всички съчувственици на идеята за независима Македония между емиграцията и в България; 2. Да представлява тая идея пред външния свят; 3. Да действа с всички сили и легални средства да се признае на македонското население правото да изкаже своя глас пред конференцията за мир чрез свои представители; 4. Да влезе във връзка с населението в Македония и емиграцията в Щвейцария, Америка, Цариград и др. за обща и съвместна работа; 5. Да отбива всички интриги и клевети около тази чисто народна кауза[67].

По време на Парижката конференция Временното представителство е единственото политическо течение сред македонското население и емиграцията, което отначало докрай се бори за създаване на независима Македония.

Представителството не претендира за постоянство, защото не е получило официален мандат от народните маси в Македония или поне от емиграцията в България. Затова се нарича "временно". Но скоро, независимо от това, то спечелва доверието на голяма част от населението и емиграцията.

Още на 25.IX.1918 г. хората на бъдещото Временно представителство изпращат в Париж с редовно пълномощно главния викарий на българските униати французина отец Пол Кристов, за да участва в дебатите около сключването на мира и да иска автономна Македония[68].

Първите известия на Пол Кристов от Париж са доста насърчителни. На 9.IV.1919 г. той съобщава на представителството, че ген. Кретиен[69] и Джеймс Баучер[70] дават известни надежди за поставянето и реализирането на искането за независима Македония[71]. ... Кристов съобщава, че "автономията, която никой не приемаше, захвана да се обмисля сериозно и в американските кръгове"[72]. Той изпраща и проект за устройството на автономна Македония, изработен от Баучер. В проекта за център на бъдещата независима Македония се взима Солун, или ако това е невъзможно, гр. Кавала. Баучер е склонен в краен случай да се отстъпи на Гърция Солун, Халкидическия полуостров и Караферия поради подкрепата, която Франция оказва по македонския въпрос.

В ранните години на нейното съществуване Баучер предвижда автономна Македония да бъде поставена под протектората на една от великите сили, за предпочитане САЩ[73].

На 11.IV.1919 г. Временното представителство започва да издава периодичен "Бюлетин", в които обосновава своето схващане за независима Македония и информира емиграцията по дейността на представителството в България и чужбина. С такава цел се появява и обемистата брошура на Д. Хаджидимов "Назад към автономията".

Основанията на Временното представителство да издигне отново лозунга за автономия (назад към автономията) са от различно естество, но могат да се групират така: 1. Пълното национално обединение на балканските народи е невъзможно при съществуващите в Македония зони със смесено по вяра, език и народност население; 2. Чрез национално обединение няма да настане мир на Балканите, "защото то ще бъде винаги за сметка на друга част от балканските народи, още повече народите в момента не разрешават проблемата за самоопределение и национално обединение..., а проблемата за самоуправление, за икономическа независимост, за международно съгласие, за вечен мир"; 3. Само едно силно народно движение за автономия на Македония може да отстрани заплахата от бъдещи войни на Балканите и тяхната зависимост от "империалистическите държави". Автономията на Македония е и "най-сигурният път за демократизация на Балканите"; 4. Национално Македония не може да бъде разпокъсана, защото това ще доведе до нарушаване на законите на икономическата цялост, които при съвременните стопански отношения "стоят над механическото национално обединение на народите". Дележът на Македония, дори и при най-добро съгласуване с етнографските данни, ще подхранва отново у всяка балканска държава стремеж за разширяване за сметка на друга, за да получи пълно "географско и стопанско закръглевание"; 5. Една автономна Македония ще допринесе най-много за изглаждането на балканските противоречия и за конфедерирането на балканските народи, а сетне – и за превръщането им в демократична федерация. Конфедерирането на балканските народи върху базата на разпокъсването на Македония е невъзможно; 6. Автономията в момента е "единственият път за примиряване големите претенции на победителите с безспорните етнографски предимства на победения"[74] (България – б. а.); 7. Волята на македонския народ е решаваща, защото "македонският въпрос, макар и национално да е въпрос български и гръцки и отчасти сръбски, не е обаче въпрос на българската, гръцката или сръбската държавна политика"[75]; 8. Идеята за автономията на Македония не се явява като следствие от поражението на България; 9. Автономията на Македония не е преходно състояние, наложено от случайни обстоятелства, а единствен изход за туряне край на едно тежко и кърваво минало и начало но пълно умиротворение на Балканите[76].

Следователно автономията на Македония се иска поради географски, икономически, етнографски и международни съображения. Заслужават внимание етнографските, защото с тях спекулират най-много тогавашното българско правителство и Изпълнителният комитет. Безспорно най-важни са съображенията, които вървят по релацията "Македония – България".

Преди всичко трябва да се подчертае, че Временното представителство има ясна представа за националния въпрос в Македония. То смята, че македонските народности, от които преобладаващи са българите, отдавна са "кристализирали в националната си физиономия", т. е. отдавна са напълно оформени. Представителството е чуждо на теориите на Йован Цвиич за националната аморфност на македонските славяни. Македонският въпрос за него започва от Берлинския конгрес от 1878 г., когато е разпокъсана Санстефанска България и Македония е върната в пределите на Османската империя.

Временното представителство застава на позиция, че Македония на север е преимуществено българска, но на юг към Беломорското крайбрежие тя добива постепенно гръцки характер, "а между двата пласта се очертава едно преходно население, което в кипежа на духовните и икономическите борби проявява известно колебание по отношение на своята национална принадлежност"[77]. Сръбският елемент в същинска Македония е съвършено незначителна величина[78]. Такава е Македония преди около две десетилетия – отбелязва Д. Хаджидимов.

Македонските българи се оказват много по-революционни и по-непримирими от македонските гърци, но взаимното съперничество между двата етнически елемента е налице в борбата срещу турците. Борбата се води в името на чл. 23 от Берлинския договор, но крайните цели и на македонските българи, и на македонските гърци е "откъсване от Турция и присъединяване към едноименните държави"[79]. По икономически, политически и международни причини сред българското население в Македония, в т. ч. и в неговата интелигенция, се заражда идеята да се запази Македония цяла в нейните географски граници т. е. идеята за автономия на Македония, за нейното самоуправление като самостоятелна политическа единица, макар и да се запазят формално известни връзки с Турция, както било някога с Източна Румелия. "Тази идея е българска. Това няма защо да се крие и няма смисъл да се крие."[80] Нито гърците, нито другите народности приемат автономията.

Автономната идея си остава само българска, а после изчезва окончателно. Тя е спасена по-късно от серчани, но те са отделна група и не представляват вътрешната организация, която изоставя автономията. Автономната идея умира като факт, като дело, но тя остава жива като идея и това се дължи само на серчани. Те я спасяват като "българска идея, което е още по-голяма тяхна заслуга..."[81].

Временното представителство се обявява против балканския национализъм, в т. ч. и против българския, който обвинява най-много за намесата в македонското освободително движение и особено за договора със Сърбия от 1912 г., по силата на който България се съгласява Македония да бъде разделена. "България свързва договор със Сърбия – пише Д. Хаджидимов (тая Сърбия, за която всички наши професори, писатели и общественици твърдяха с висок авторитет, че няма нито един сънародник в пределите на Турция!)[82] – за подялба на Македония, като остава една спорна зона...". Сега България е свила знамената за "по-честити дни".

Но представителството не е противник на национализма въобще: "Национализмът като идея политическа е идея безупречна. Обединението на една народна маса, говореща един език, изповядваща една вяра и имаща едни и същи обичаи и традиции, е също една идея, която не може да бъде основателно атакувана...Да се събере един народ в едно цяло е несъмнено по-идеална форма на държавно общежитие, отколкото да бъде той пръснат сред народи от друга националност, с друга вяра, с друга култура, нрави и обичаи."[83] При капитализма обаче "етнографията има значение дотолкова, доколкото тя е едновременно и география". Тъкмо затова национализмът както навсякъде, така и сред балканските държави не е национална, а икономическа идея, един стремеж не за придобиване на "своето", а за закръгляването и разширяването на това "свое" до "най-възможно отдалечените географски предели"[84]. "Такова е съдържанието и на нашия, българския национализъм. Той по нищо не се отличава от национализма на другите балкански държави. И той като тях започва от своето, за да нагази чуждото..."[85]. Като пример се сочи българският цар, замечтал за Цариград през войната. Какво търсеха нашите войски при Чаталджа – нима до там стигаше българското племе и трябваше там да се осветява обединението на българите? – пита представителството.

Временното представителство смята обединението за невъзможно, за абсурдно след неуспеха на България в Първата световна война, защото "историята на човечеството не знае пример някой народ да е станал велик по територия, след като е претърпял пълно поражение..."[86], а българското правителство шуми, че делото е в сигурни ръце. България не дава отговор на въпроса на македонските българи, каква съдба очаква македонските българи. А на този въпрос всеки македонски българин знае отговора. "Той е, че отечеството му ще бъде разкъсано, че земята му ще бъде поделена. Никаква Америка, никакви архиви и данни, никакви карти и атласи няма да помогнат. Живото тяло на Македония ще бъде разкъсано на части... Настъпил е момент, когато българската политика се прощава не само с бляновете си за хегемония на Балканите, но и с ония за национално обединение."[87] България няма сила да защити македонските българи, които ще "бъдат пожертвани" за България и ще бъдат хвърлени в двойно робство – политическо и икономическо, и тази жестока съдба ще трябва да се понесе безропотно, защото "българската политика ще спасява себе си и своите престъпления пред българската обществена съвест..."[88].

Спасението на България, а и на победителите е в автономията на Македония. Затова лозунгът, който трябва да се издигне, е: "Назад към автономията! Назад към Балканската федерация!"[89] Няма друго средство за тяхното трайно спасение освен връщането към принципа на македонската автономия. Но официална България не смее да излезе с този лозунг, защото кой ще ѝ повярва? Тя чувства отговора на сърби и гърци: "Как автономия сега, когато изгубихте Македония?"[90]. Идеята за автономия на Македония "не вдъхва особен ентусиазъм в България и още по-малко в Сърбия и Гърция...”[91] Но тя получава подкрепа от македонските българи. Изключенията са нищожни сред емиграцията. Ето защо македонското население в Македония и в България трябва да издигне гласа си “за автономията на Македония като неразделна част от общата балканска федерация”. Македонският народ трябва открито да каже, че той “не скъсва нито с България, нито със Сърбия, нито с Гърция”, че той ще принадлежи еднакво на всички, че ще даде на националното обединение на Балканите най-възвишената и най-идеалната форма на изражение, че “ще запълни ямите, зеещи между балканските държави с братство и щастие, а не с трупове и кръв...”[92].

Временното представителство няма “илюзии, че официалните фактори на Балканите ще проявят каквото и да е разположение в тази насока”. Затова борбата за автономна Македония трябва да се подеме отдолу. На македонския българин се пада пръв да издигне знамето но автономията и “братски примирен с другите националности там”, да иска осъществяването ѝ. В тази насока македонският българин ще среща препятствия от страна на “опиянените от победата гръцко-сръбски правителства и династии”. Той среща съпротива и от победена България. “Друго ако не можем да направим – казва българската буржоазия, – нека поне съберем и поднесем пред европейския ареопаг всички исторически документи за българското племе. Така могат да ни дадат нещо повече.” “Език на победения!”[93] – заключава Д. Хаджидимов.

Победеният се хваща за националния принцип. А победителите: Гърция е излязла много извън националния принцип в Македония, защото “господства и над българско население”; а Сърбия – “тя няма свои сънародници в същинска Македония въпреки историческите данни, които ще изтъкне, и въпреки теориите на свои учени професори за националната безформеност на македонското население. За национално обединение тук и дума не може да става.”[94] Македонските българи тръгват по свой собствен път с дълбокото убеждение, че друг такъв няма. Двете части на българското племе “по логиката на събития, по-силни от всякакво национално чувство, се отдалечават помежду си”, защото твърдата воля на събитията не позволява да бъдат едно цяло – пише Д. Хаджидимов[95]. България заплати скъпо стремежа за национално обединение. Вината за това лежи не у свободния българин в неговата широка маса, не и у българите в Македония, а единствено върху официалната политика на България, която, дирижирана от династията и котерийните режими, хвърли страната във формени авантюри[96]. "Македонските революционери се опитаха да предпазят България – добавя Д. Хаджидимов, – защото водителите на българското революционно движение в Македония се чувстваха винаги еднакво синове и на родината си, и на България..."[97]

Македонските българи искат да избегнат чуждото владичество, а това може да стане само с автономна Македония. Македония свободна и независима – "това значи България мирна и цветуща". Македонските българи, спасени от гръцко и сръбско владичество – това значи българският народ отсам спасен от бъдещи катастрофи и разорения. Пътят на Македония не е против България, а за България. "Македония и България се разделят физически, за да се обединят духовно... Македония спасява България, а двете заедно затвърдяват мира на Балканите и подготвят почва за балканската федерация. Който съдейства за разкъсването и унищожаването на Македония, той е враг и на България."[98]

Във връзка с отношението на България към македонския въпрос на 2.VI.1919 г. Временното представителство връчва на правителството изложение[99], което носи дата 30.V.1919 г. В изложението се отбелязва, че наближава часът, когато в Париж ще се реши съдбата на Македония. Ето защо Временното представителство моли българското правителство да се застъпи за независима Македония, защото при стеклите се обстоятелства и събития само така може да се спаси българското племе от чуждо политическо владичество. Добавя се, че неутралитетът на независима Македония трябва да се гарантира от ОН.

Следователно Временното представителство гледа на независима Македония като на средство за спасяване на македонските българи от унищожение. Неговите опасения, че разделянето на Македония ще доведе до насилнически и асимилаторски режими от страна на сърби и гърци, се оправдават. Не бива да се отминава фактът, че представителството твърде често говори за македонски българи и българщина в Македония, защото съвременната югославска историография в желанието си да изтъква колкото се може по-стари корени на "македонската нация" не дооценява този момент и дори го квалифицира като "голям пропуск" на представителството[100].

В изложението се изтъква още, че Временното представителство знае много добре, че "съдбата на Македония не зависи днес от волята на България, колкото и неоспорими да са моралните ѝ права за намеса в един спор, в който историята е на нейна страна"[101], защото гласът на победена България едва ли ще бъде чут на международната конференция. Но дотолкова, доколкото на нея ще възтържествува покрай силата и нещичко от правото, то не е без значение поведението, което ще има българското правителство по македонския въпрос. Затова "грамадната част от българското население в Македония, прокудено от своята родина и намерило убежище тук, в братска България, открито, а в известни среди безшумно, но дълбоко и искрено е смутено от позициите, които българското правителство заема по националния въпрос" и които изключват идеята за самостойна и независима Македония. Македонските българи – отбелязва представителството – не проумяват как "едно *родно* българско правителство може да заеме отрицателно становище по тази идея, която е вече идея и на *чужденци*, и с това си становище се явява в помощ на Сърбия и Гърция, чиито съкровени мечти са да затвърдят господството си над чужда земя и чужд народ".[102]

Македонските българи "не могат да разберат, нямат сили да разберат – се казва по-нататък в изложението – какво е това упорство на българското правителство да разглежда македонския въпрос само през призмата на "националното обединение", което всъщност не води към никакво обединение, а само към разклащане на моралните предимства на идеята за независима Македония..."[103]. В изложението на няколко места се набляга на обстоятелството, че идеята за независима Македония е българска идея, че тя е глас и зов "на Македония и на всичко, което носи в нея българско име и българско съзнание"[104].

С упорството на България да не издигне искането за независима Македония фактически се налива вода във воденицата на Сърбия и Гърция, защото им се дава аргумент пред Парижката конференция, че и България е против създаването на самостоятелна Македония, или, казано с други думи, че трите балкански държави са единодушни по този въпрос. Така България срещу "придобиване на две педи македонска земя, или даже без педя такава земя, се възпротиви за нейното самостойно съществуване само и само да я размени срещу придобивки, цената и размера на които няма да знае до последния момент"[105].

В представителството се оформят две идейни групи, които обгръщат и цялата македонска левица. Едната, представлявана от тесния социалист Д. Хаджидимов и анархиста М. Герджиков, проявява особена жар поради обстоятелството, че вече е извършена социалистическата революция в Русия, а другата, водена от Г. Петров, действаща в пълно съгласие със серчани, е на националреволюционерите, които не са склонни да приемат социализма. Привържениците на Г. Петров се борят за независима Македония, но с буржоазнорепубликанско управление. "Това течение не искаше да върви по диктовката на БКП и се стремеше да намери свой път, търсейки подкрепата на Земеделския съюз, който по това време беше управляваща партия в България."[106]

Раздвоението във Временното представителство се чувства още в "медените" му месеци. Това личи и от преписката, която Д. Хаджидимов води с отделните му членове и особено с Мих. Герджиков, намиращ се тогава в Пловдив.

На 22.IV.1919г. Д. Хаджидимов пише на Мих. Герджиков (Мишел), че ден преди това е изпратил "ултиматумче на Гьорче", с което му изтъквал, "че само с пиене [на] ракия не ще се върши работа"[107]. Той се оплаква, че и "Павле[108] също не проявява никакъв интерес" и че се налага и с него "да си поговорим по-открито"[109]. През май 1919 г. Д. Хаджидимов в писмо до Мишел отново недоволства от "ония дембели и ракиджии, които биха спали непробудно, ако не ги теглим за ушите"[110], и по-нататък пише, че "помощ от тях няма, но работата е, че спъват нашата дейност". Хаджидимов заявява ,че той сам списва "Бюлетина", което не му е никак приятно, а и не е красиво[111]. Той признава, че повечето от статиите ги пише по различен начин и после, със съгласието на "авторите", слага техните имена[112]. Даже Хаджидимов предлага на Мишел да свика конференция от делегати на емиграцията, подкрепяща Временното представителство, която да оформи неговото положение и да "разреши по човешки въпроса с "Бюлетина", който така не може да върви без редакция, без хора, без прислуга и въобще без нищо"[113].

Пак през май 1918 г. Д. Хаджидимов продължава да недоволства от "дембелите, в това число и Таската,защото никакъв интерес не проявяват", нито в нещо му помагат. "Душа има само у Лозанчев и затова ми става все по-мил."[114] Накрая Хаджидимов заключава: "Никаква, ама никаква помощ от никого!"[115]

От друга страна, Г. Петров също не е доволен от Д. Хаджидимов. В кореспонденцията си до П. Попарсов, намиращ се тогава в Костенец, той споделя тревогата си от методите на Хаджидимов. В писмото си от 5.IX.1919 г. Гьорче "строго доверително" му съобщава, че вътрешното положение в представителство е такова, че то не може повече да съществува. Освен това "то е изгубило формалната си база". "Ний – западното крило[116], уж се сглобихме със серчани, а излезна, че сме били в лична уния с Хаджията[117] и Мишел, понеже никой от серчани до днес не е проявил не само активно участие, но и заинтересованост към работата му, нито даже се е срещал с някого от нас. Напоследък се разкарали и с Хаджията по въпроса за изборите и по тоя начин скъсана е и последната им нишка с нас. Таската[118], солидарен с тях и разкаран с Хаджията, напусна представителството и си замина за Ксанти."[119] Освен това някои привърженици на представителството, повлияни от движението за обединение на емиграцията или недоволството от държането на Д. Хаджидимов, се отеглят, защото според Гьорче "не искат по чисто идейни съображения да се делят от сънародниците си и да се опрат изключително на Струмишко и Гюмюрджинско"[120].

Гьорче Петров се "чувства излишен". Хаджидимов е нервен, "с тясна партийна психика и метод на действие". Той се домогва до лично положение, което и достига. Хаджията се "налага безогледно", не разбира от "другарско приличие и търпимост"[121]. Г. Петров недоволства, че напоследък Хаджидимов е замислил да пренесе центъра на борбата в Гюмюрджина, с което се измества целта, забравя се главното и "се погълнахме всецяло във вътрешни борби". Той сочи, че в предстоящата сбирка той и Павел Христов ще подадат оставките си[122].

Що се отнася до"помирителите"[123], Гьорче отбелязва, че идейно той се доближава до Хаджидимов, а именно, че движението е безидейно, с попски характер, хората на Изпълнителния комитет са "вълци в овчи кожи". Но, добавя Гьорче, се различаваме в практическата страна на въпроса. Общото настроение е против комитета и Протогеровци и може да се прокара всичко желано в един общ конгрес. Гьорче се надява на проектираната сбирка да се реши дали ще се отиде към "общото течение, или към сепаративността"[124]. При отказ от страна на представителството настроението ще бъде срещу нас и благоприятният коз ще мине от нашите в другите ръце и ние ще изпаднем в положение на отцепници[125].

На 16, 17 и 18.X.1919 г. се провежда предконгресно съвещание на Временното представителство. В него взимат участие 27 делегати. Цяла изгнаническа Македония, пръсната из Гюмюрджина и Струмишки окръг, и най-многолюдните организации от цяла България са представени на съвещанието. Приема се предложението за влизане в разбирателство с всички македонски организации извън България, а също и с представители на другите народности в Македония за обща борба против положението, създадено от Парижката конференция[126]. Съвещанието протестира срещу явното намерение на конференцията да отмине македонския въпрос като несъществуващ и да подели мълчаливо Македония между Гърция и Сърбия.

Съвещанието смята въпроса за примирие и обединение с Изпълнителния комитет за напълно приключил и вменява в дълг на своето представителство да не предприема в бъдеще каквото и да било в тази насока[127]. То заявява, че македонското население няма нищо общо с тежненията на "закъснелите по заповед автономисти във и около Изпълнителния комитет и неговите събори"[128].

Съвещанието отхвърля "с възмущение клеветата... за някаква непризнателност на македонските българи към жертвите на България". От името на всички македонски българи то горещо приветства българите в България и Македония, жертва на една и съща катастрофална политика. Македонският идеал – отбелязват делегатите – трябва да бъде един за всички българи, защото всеки друг стремеж води до "войни, разорения и погроми за цялото българско население"[129]. Предконгресното съвещание легализира положението на Временното представителство като законно и го натоварва в същия състав да продължи своята работа до свикването на организационния конгрес[130].

Временното представителство и лицата около него заявяват на съвещанието, че идеалът не е постигнат, но събитията потвърждават правотата на техните схващания и борба. Сега всеки ще разбере, че тежненията за обединение са фантастични, че събирането на всички български земи не е осъществимо дори ако България би била на страната на победителите[131].

През есента на 1919 г. в кв. "Лозенец" в София се провежда съвещание на левицата, на което е избрана комисия в състав Д. Хаджидимов, Г. Петров и Д. Влахов, която да се произнесе по различията в представителството. Комисията се събира само веднъж[132], защото междувременно се подписва Ньойският договор, след което Временното представителство се саморазпуска.

Когато се преценява дейността на Временното представителство, трябва с посочването на положителните страни да се направят и твърде сериозни бележки по неговата дейност. Преди всичко то има един сериозен недостатък, който е характерен и за бившата ВМРО – то е представителство само на българите от Македония и особено на тези, които са емигрирали в България. Макар че говори за обща борба на всички националности в Македония, то не се издига до положението на тяло, обединяващо усилията на цялото население. Така към другите националности се ориентират съответните балкански шовинистични пропаганди и отново македонското население се оказва идейно разединено по национален признак[133].

Мнозина вероятно ще възразят и ще кажат, че представителството е орган на македонската емиграция в България, а се знае, че тук емигрират преди всичко македонските българи. Но независимо от това, че македонската емиграция в България е предимно от български национален произход, все пак има емигранти бежанци и от други националности (турци, власи, евреи) и те остават настрана от движението. Още повече, че представителството, серчани и подписалите апела от 9.III.1919 г. се обръщат към цялото македонско население, а не само към емиграцията. Временното представителство освен това се именува като обединяващо силите на бившата ВМОРО. Този недостатък е вследствие на факта, че през цялото си съществуване ВМОРО си остава предимно българска. Другите националности в Македония се държат враждебно или в най-добрите случаи индиферентно към организацията, защото смятат, че тя е дело на българската официална пропаганда, като не схващат дълбоката поляризация в нея. Тази слабост на ВМОРО се пренася и във Временното представителство. Макар и теоретически да схваща нуждата от обединение на всички националности в Македония, то практически не предприема нищо за осъществяване на това единодействие.

Представителството застава на доктринерски позиции и по въпроса за изборите в България през 1919 г., като дава инструкции на емиграцията и бежанците, а дори и на местното население в Пиринска Македония да бойкотират изборите[134]. Нещо повече – то разширява тези си схващания в смисъл, че бежанските маси не бива да вземат никакво участие в политическите борби в България, като иска да отдели емиграцията от всякаква намеса в българските работи. А това е невъзможно и крайно неправилно, защото емигрантската маса в България наравно с останалото българско население е подложена на икономически гнет. Представителството издига лозунга "Настрана от политическите борби, всичко за движението!". То не схваща нуждата от обща борба на всички българи за национално освобождение на Македония, а в случая и за създаване на автономна Македония. Това намалява неговия авторитет и престиж, защото храни емиграцията само с надежди за връщане по родните места и я отклонява от нейната пряка борба за изкарване на екзистенц-минимума за преживяване в следвоенната кризисна обстановка. Временното представителство е само за борба за автономна Македония, а емиграцията и бежанците, които са изключително от български произход, главно по международно-политически и икономически причини искат Македония да се обособи в отделна държавна единица, за да могат да се върнат там и веднъж завинаги да престанат да бъдат разменна монета между балканските държави. Обаче представителството не съумява да обедини тези желания и да ги координира в обща борба.

След сключването на Ньойския договор през 1919 г. Временното представителство се саморазпуска. Част от неговите членове около Д. Хаджидимов по решение на ЦК на БКП (т. с.) образува Емигрантски комунистически съюз с орган в. "Освобождение". Другата част остава идейно неорганизирана. Разтурянето на представителството е грешка на неговите създатели, в т. ч. и на БКП, с чието съгласие се извършва разформирането, защото грамадната част от емиграцията в България се оказва без политическа организация. На фона на всеобщото разочарвание след Ньойския договор се появява апатия сред емиграцията. Точно затова е нужно съществуването на орган като Временното представителство, който да ѝ вдъхне сили, да я окуражи и обедини за продължаване на борбата.

Полемика между комитета и представителството. Опити за помирение

Още в края на 1918 г. македонската емиграция в България се оказва идейно разединена. Изпълнителният комитет на братствата иска присъединяване на Македония към България, а Временното представителство – свободна и независима Македония. По същество това разцепление не е нещо ново. То е продължение на двете основни тенденции в националноосвободителното движение на македонските българи, оформили се през 90-те години на XIX и началото на XX в. Но сега обстановката е коренно различна. На помощ от официална България не може да се разчита в разрешаването на македонския въпрос. Главна роля в международните отношения на Балканите започват да играят съперниците на България – Югославия и Гърция. Същевременно разочарованието на македонските българи от дългоочакваната помощ на България нараства много. Ролята на България като фактор в разрешаването на македонския въпрос рязко спада. Политическата култура и съзнанието на емиграцията също нарастват. За нея е повече от очевидно, че присъединението на Македония към България е невъзможно. Съществува реална опасност Македония да остане отново разделена между балканските държави, което ще доведе населението ѝ до пълно разорение и до загубване на националната му принадлежност. Близо половината от "българското племе" е застрашена от денационализация. Ето защо в пропагандния двубой, започнал между комитета и представителството, превес има последното. Неговата платформа за независима Македония намира подкрепа както сред емиграцията, така и в Македония. На масови събрания значителна част от емиграцията изявява своята воля да следва представителството и му гласува доверие да я представлява на конференцията в Париж.

Полемиката и борбите между комитета и представителството се изострят и засилват особено много през пролетта на 1919 г. във връзка с излизането на апела на серчани и дейците от Западна Македония. Борбата се пренася и в международен план. Затова Изпълнителният комитет започва да пропагандира своята теза и в чужбина чрез в. "Македония на македонците". Предварителният мемоар и публично изявените искания на Изпълнителния комитет да се допуснат в Париж негови представители раздвижват и Временното представителство. На 15.III. 1919 г. то излиза с "Предупреждение към македонското население и македонската емиграция в България"[135], в което опровергава становището на Т. Александров и Ал. Протогеров, изпратили мемоар до Парижката конференция за допускане на представител на ВМРО. Представителството предупреждава македонското население и емиграцията, че подписалите мемоара бивши дейци "отдавна нямат нищо общо с революционната организация и отдавна вървят не по нейния, а по свой собствен път, че днес всяка тяхна намеса в работи по македонското дело носи само отрова и пакост". Представителството призовава емиграцията, българите в Македония и всички, които им съчувстват, да осуетят "подготвеното безумие" многострадална Македония да бъде защитавана пред мирната конференция от "оръдията на кайзеризма и от шумните герои на царските тържества в Ниш"[136]. Временното представителство обръща внимание, че в мемоара на Т. Александров и Ал. Протогеров "не се изказва даже мнение за бъдещата съдба на Македония", което било "още едно доказателство, че авторите му отбягват да се ангажират с определено становище, остават верни на себе си да не изпуснат никакъв случай да извлекат лични морални или материални изгоди за сметка на Македония"[137].

От друга страна, привържениците на Изпълнителния комитет излизат с Апел към македонската емиграция[138] да пристъпи към съживяване на досега съществуващите македонски дружества и благотворителни братства, а там, където не е имало, да организира нови. Братствата в провинцията са подканени да изпратят по двама свои делегати в събора на Изпълнителния комитет, който се провежда всеки месец. Така Изпълнителният комитет, засилен и от делегати от провинцията, “с пълно право ще може да се счете занапред [като] единственият и истинският представител на цялата македонска емиграция в България...”[139]. В апела се загатва и за помирението на всички течения в емиграцията с единствената цел тя “да се обедини в една силна и мощна организация”, която непосредствено и отблизо да следи развитието на събитията[140].

Спорът се води около въпроса, кой да представлява македонските българи в Париж, а от това зависи и какво ще се иска от мирната конференция – присъединяване към България или автономна Македония. Емиграцията започва да разисква идейните платформи на комитета и представителството. Провеждат се бурни събрания. Не липсват добре подготвени оратори и по двете основни тези. Но в приетите резолюции и протоколи по-често се одобрява политическата линия на Временното представителство. Създават се и негови местни тела, които започват да изместват тези на Изпълнителния комитет. Така населението на гр. Мелник и емиграцията единодушно заявяват, че застават зад представителството и неговия лозунг за автономна Македония[141]. Емиграцията в гр. Ксанти от Костурска, Леринска, Кайларска, Воденска, Ресенска, Охридска, Дебърска, Крушовска, Прилепска, Тиквешка, Радовишка, Ениджевардарска, Гевгелийска, Дойранска, Кукушка, Серска и Драмска околия приема твърде интересна резолюция, в която се казва, че “политически самостоятелна Македония е от общобългарски интерес”, че “разделена Македония ще значи реализиране на готвеното от векове покушение върху българизма в Македония от страна на гърци и сърби” и че “последен и решителен е настоящият политически момент за запазването или пълното затриване на българщината в Македония”[142]. Емиграцията в Ксанти подчертава, че “нищо антибългарско няма в стремежа на българите от Македония да предотвратят и отстранят угрозата за национално затриване”. Ето защо тя приема като единствена представителка на “македонския български народ” бившата ВМРО и нейните верни синове в лицето на Временното представителство[143].

Подобна резолюция приемат и велешките бежанци[144], които изтъкват, че единственият изразител на тежненията на македонските българи е Временното представителство и че Изпълнителният комитет “върши по отношение на македонския въпрос едно чуждо дело, което няма нищо общо с интересите на македонските българи и което целѝ тяхното разпокъсване и поробване, затова тя протестира против неговата дейност"[145]. И понеже Изпълнителният комитет не е дал "ухо на исканията, които велешката емиграция предявява" за самостоятелна Македония, велешкото братство отзовава своите делегати от комитета и скъсва всякакви връзки с него[146]. Малко преди това са отзовали делегатите си и емигрантите от Кукушко, Ениджевардарско, Гумендженско и др.

Емиграцията в Кюстендил на общо събрание "порицава всички македонски дейци, които са действали и продължават да действат против принципа – *автономия на Македония*", и се нарежда под знамето на Временното представителство[147]. Емиграцията във Варна също се обявява против Изпълнителния комитет и отзовава делегатите си от събора на братствата[148]. Масово посетени събрания за скъсване с Изпълнителния комитет или за създаване на организации на Временното представителство стават и в Неврокоп, Г. Джумая, Мехомия (Разлог), Петрич, Деде Агач, Гюмюрджина, Одрин, Бургас, Сливен, Свиленград, Пловдив, Плевен, Г. Оряховица и др.[149] Населението в Струмишко също подкрепя Временното представителство и дори събира подписи за автономна Македония[150]. За автономна Македония и в подкрепа на представителството се обявяват и студентите от Дойранска околия[151]. Те единодушно влизат в дискусия със студентите, които са на становището на комитета за присъединение. Преди това възобновената през ноември 1918 г. "Студентска македонска група" при Софийския университет се колебае между автономията на Македония и присъединението. Тя дори изпраща мемоар до Парижката конференция за обединение на Македония и България. Но скоро след това мнозинството осъзнава, че обединението не ще бъде реализирано и издига искането за плебисцит в Македония. В самия мемоар в началото се иска плебисцит, а в края – присъединение към България[152]. Участие за формулиране на крайната цел има Изпълнителният комитет на братствата. Недоволни от това, група студенти правят следната декларация: "Подписаните студенти, македонци, скърбим, че досега образувахме "Студентска македонска група", която в съдбоносните моменти изостави становището на старата група от преди войната – *автономията на Македония*, и която с досегашната си дейност, полезна за българската държава, а не и за Македония, е напакостила на македонското дело. Сега, ръководени само от интересите на Македония, с която имаме неразривни връзки, възприемаме старото становище... *за автономията на Македония* с добавката "*целостта на която да бъде гарантирана от Лигата на народите*"[153].

Тази декларация се приема на общо събрание, с което старата група се обявява за разтурена. Следва отзоваване на делегатите на студентската група от Изпълнителния комитет, който тя смята за незаконен и неизразяващ интересите на населението в Македония и емиграцията. Събранието решава да издаде и позив към македонското население и емиграцията в смисъла на декларацията[154].

Позивът не закъснява. В него се сочи, че събитията вече са доказали, че само автономна Македония под протектората на Лигата на народите ще даде свободен живот на всички националности в Македония, а тя ще послужи и като основа на Балканската конфедерация[155].

Македонската студентска група изпраща и протест до Парижката конференция и до съглашенските и неутралните представители в София против потисничеството и изтреблението на българското население от сръбските и гръцките власти. Тя настоява за въздигане на Македония в автономна държава[156].

Не остават по-назад и българите във Вардарска Македония. Въпреки терора и насилието над тях след реокупацията Временното представителство намира подкрепа и там. В писмо, получено от представителството, 12 души, между които и една "честна и храбра българка"[157], сочат, че въпреки "политическия, националния и военния гнет на окупационните войски, поставени при тежък хаотичен мрак, без съобщения с външния свят и дори ония от околията при затворени училища" са доловили искрата на апела от 9 март и декларацията на серчани, които изцяло възприемат и упълномощават "колегите си в България" да говорят и от тяхно име пред световната конференция. Лозунгите, които издигат, са "Независима Македония" и "Балканска федерация". Но има и нещо съвършено ново – накрая писмото завършва с: "Напред към създаване на Европейски федеративни щати!"[158]

Особено силна подкрепа от емиграцията получава Временното представителство във връзка със своето изложение до българското правителство и централните бюра на политическите партии в България по въпроса за създаване на самостоятелна Македония. Голяма част от емиграцията в България подкрепя с резолюции, протоколи и телеграми изложението на Временното представителство, макар че българското правителство и официалният печат не съобщават нищо за него. На челно място и сега е многохилядната емиграция в гр. Ксанти[159], емиграцията и местното население в Неврокоп[160], Гюмюрджина[161], кукушката емиграция в София[162], велешката емиграция в София, емиграцията в Пловдив[163], Одрин, Св. Врач[164], Горна Джумая[165], Плевен, Деде

Агач[166], Петрич[167] и др. Емиграцията е за независима и свободна Македония под протектората на Лигата на народите. Гевгелийската емиграция дори излиза със специална декларация[168], в която остро осъжда политиката на правителството, комитета и групиралата се около тях част от емиграцията. По-голямата част от тиквешката емиграция през август 1919 г. образува "Автономна дружба на тиквешката емиграция в България"[169], с което се отделя от малцината привърженици на Изпълнителния комитет от същата емиграция.

Всичко това обезпокоява Изпълнителния комитет. Той се убеждава, че тезата за присъединение не е реализируема, поради което няма сериозни привърженици. Но преди да се откаже от присъединението и да поиска независима Македония, той хвърля силите си срещу Временното представителство. Започва пропаганда, в която често комитетът си служи с нецензурирани изрази. Заедно с българското правителство той обвинява членовете на представителството в национално предателство, в измяна на българските интереси, в недостатъчно силно българско национално чувство и съзнание, дори в липса на такова. Наред с това прониква информация, че на Уилсън е внушено от дипломатическите кръгове, близки до Изпълнителния комитет, че автономистите са болшевики и анархисти[170]. Появяват се няколко поверителни брошури срещу Временното представителство, започва да излиза и "Листа" с цел да се води открита борба против представителството.

Първата брошура и официално издание на изпълнителния комитет е озаглавена "Кои са самозванците?". Втората има също оценъчно заглавие: "Новите смутители сред македонската емиграция". Третата не е с шумно заглавие, но в съдържанието си срещу представителството не се отличава от първите две[171].

В брошурите съмишлениците на Изпълнителния комитет обвиняват Временното представителство, че е застанало на интернационална почва, че не признавало, че "болшинството от македонското население е българско" и че се опира изключително на географския икономически принцип[172]. Обвиняват още хората на представителството, че се въодушевяват повече от постигането на балканската федеративна демократична република, отколкото от пряко засягащия македонските българи въпрос за "освобождение на Македония от сръбско и гръцко иго". Опитват се да иронизират самото име на представителството, подхвърляйки, че не може да има "настояще представителство на бивша организация"[173].

Втората брошура е анонимна и поверителна. Тя определя шестимата членове на Временното представителство като "нови смутители сред емиграцията". Казва се, че те са временни представители на "несъществуваща организация", като се обръща внимание на уставното начало, че никога ВМОРО не е била представяна от повече от двама-трима задгранични представители (правилникът предвижда до трима души). Избирането на 6 души се обяснява със задоволяване амбициите на по-видните в групата[174]. "Незаконосъобразността" на Временното представителство се доказва с членове от правилника на ВМОРО от 1905 г.: "всеки напуснал организационната територия (Македония) член губи правата си на такъв". Затова шестимата са наречени "себепредставители". Прави се открит намек, че Задгранично представителство е именно онова, което Временното представителство оспорва, т. е. Т. Александров и Ал. Протогеров. Направена е и персонална отрицателна характеристика на шестимата, които в обобщението са наречени "безскрупулни демагози, които експлоатират с нещастието на България и със страданията на македонската емиграция"[175]. В брошурата на Временното представителство се приписва, че пуснало в обръщение становища, че "македонците мразели България и затова не искали да се присъединят към нея"[176], че за македонската свобода нямало по-голям враг от България в този момент, че "Бюлетинът" е насочен главно срещу България, а не против Гърция и Сърбия, и пр.[177]

Третата брошура[178], излязла през юни 1919 г., стига най-далеч в обвиненията. Тя атакува автономния принцип на представителството и прокарва схващането, че не бива в днешния момент македонските българи да се изказват против принципа на българското народно обединение, защото "под каквито и лозунги да са се борили за повече права и повече свободи, те всякога в дъното на своето сърце са таели мечтата да се съединят със свободното царство... Идеята за автономията никога не се е явявала като един противовес или като една реакция срещу тоя понятен и свещен копнеж на народните маси и на интелигенцията. Мисли и тенденции, враждебни на българското народно обединение, никога следователно не са съществували в средата на македонските българи. Лозунгът на народното обединение не се издигаше направо по съвсем други причини, които са добре известни на всички българи."[179]

Що се отнася до момента, авторът на брошурата смята, че македонските българи искат да се отстрани сръбското и гръцкото иго, "те искат независима Македония, но повече от всякога техните сърца жадуват пак за пълното сливане със свободните българи". Днес образът на България е "по-мил в Македония, от когато и да било", може би тъкмо защото България е толкова нещастна[180].

Затова искането на Изпълнителния комитет било правомерно и в хармония с най-съкровените чувства на македонските българи и в Македония, и в България. Изпълнителният комитет, като се базира на Уилсоновите принципи, се надява на разрешението на македонския въпрос на народностна основа. Ако македонските българи не изявяват сега своето желание за обединение, това би дало основание да се правят изводи, че може би те наистина "не са се напълно съзнали в народностно отношение", че може би е вярно твърдението, че те "съставляват една безформена маса, от която може да се създават разни етнически фигури". С това би се изложила и България, която води освободителни, а не завоевателни войни в Македония[181].

На критичен анализ е подложено схващането на Временното представителство и за разнородния етнически характер на Македония. Етническата характеристика на Македония е българска, а инородни малцинства се срещат почти във всички страни. "Спектатор" прави извода, че Изпълнителният комитет не е против независимостта на Македония. Нещо повече – той действа с всички сили за такова решение на македонския въпрос. Но той не поиска "направо самостойността на Македония... по мотиви от морален, политически и племенен характер"[182]. Атакувана е брошурата "Назад към автономията" като тесняшка по характер. Оспорват се постановките за "български империализъм", "завоевателни стремежи на България", "български шовинизъм", оспорва се и "боязливото" схващане, че в Македония имало и сърби, че македонският въпрос национално е "български и гръцки и отчасти сръбски"[183], и пр. "Ето тъкмо по този начин македонските българи не обосновават своето искане за независима Македония."[184] Искането за независима Македония наистина е по-достижимо от обединението, но "независима Македония ще срещне от страна на гърци и сърби също такава отчаяна съпротива, както и искането за присъединяване на Македония към България"[185].

Изпълнителният комитет и емиграцията – се казва в брошурата, – "*без да хули общобългарския идеал за народното обединение*, се обявява горещ защитник на идеята за независима Македония..."[186] Но въпросът за поведението на България е наистина важен.

"Няма по-прискърбно зрелище от това да виждаш синовете на Македония да враждуват взаимно пред гроба на тяхната родина."[187] "Нужно е единство, а д-р Хр. Татарчев съвсем скоро предприе стъпки да се свика конгрес на емиграцията. Такива събори има всеки месец на Изпълнителния комитет. Защо става ново разцепление?"

– пита авторът и добавя: “В неговата къща нали заседаваха хората на Временното представителство”[188].

По въпроса за осмиването на вярата на Изпълнителния комитет в Уилсоновата програма се казва: “Всеки българин си дава ясна сметка за трагичното положение, в което се намираме. Той разбира добре какви опасности застрашават националното обединение. Но той съзнава, че същите опасности застрашават и самостойността на Македония. Той не мисли, че тази самостойност е току-тъй лесна работа и ако още не е жива реалност, за това единственият виновник е “продажническият” Изпълнителен комитет.”[189]

Най-тежките обвинения на комитета срещу представителството обаче са в нихилизъм – че неговите членове прикривали своето национално чувство, че не се чувствали “достатъчно като българи” и дори, че им “липсва всякакво българско съзнание”.

Временното представителство съумява да се защити срещу тези наистина недостойни обвинения. По този повод то публикува редица оборващи материали в “Бюлетина” и доказва, че никога не се е явявало пред съглашенските мисии с позиция, че македонците мразят България и затова не искат обединение, че по никакъв начин представителството не желае присъединяване на Македония към България: “Подобни изявления не биха излезли от устата и на най-свирепия интернационалист...”[190]. “По никакъв начин не желаем разпокъсването на Македония, защото искаме да запазим своя език, своята вяра и своята народност.”[191]

Най-силният отговор на обвиненията в национален нихилизъм представителството дава със статията си “Да сме на чисто”[192]. Отговор на тези обвинения е даден и в “Назад към автономията”, но, изглежда, той не задоволява Изпълнителния комитет, поради което се налага обстоятелствено да се приведат факти, че представителството стои на ясни български позиции, независимо че издига лозунга за автономия на Македония.

Временното представителство подчертава, че хората от старата емиграция (Изпълнителния комитет) са “патриоти по призвание”. На въпроса “Що сме ние? Българи ли сме, или не сме българи?” представителството отговаря с няколко извадки от свои документи: 1. В пълномощното, дадено на Пол Кристов за Парижката конференция, точка първа започва с израза: “*Българското население в Македония*”; 2. В “Апел към македонците без разлика на вяра и народност” серските революционери открито заявяват “ние, подписавщите тоя братски позив, сме македонски българи”[193]. “Език на българи ли е това или на киргизи” – пита

Временното представителство; 3. В петиция, поднесена на ген. Кретиен и на други чужди представителства, в която се иска самостоятелна Македония, покровителствана от Лигата на народите, и Съглашението да вземе Македония под своя закрила, защото терорът на сръбското и гръцкото правителство може да предизвика “събития с мъчно изгладими последствия”, се казва още: “изтъквайки тия искания..., ние заявяваме, че за балканската проблема няма друго разрешение... *Това го казваме като българи с високо българско съзнание...*” Скрихме ли от външния свят, че сме българи и че говорим и изказваме желанията си като българи? – питат членовете на Временното представителство [194]; 4. В коментара на серската декларация в параграфа “Кой от кого вдига ръка” е казано много ясно: “Тя (автономна Македония – б. а.) не е идея сепаративна и егоистична. Нека плещят колкото обичат падналите оръдия на довчерашната българска политика и техните вдъхновители от върховете на управлението, че това е някакъв каприз на македонските българи, които вдигат ръка от България, след като тя падна под тежестта на жертвите. На подобно свирепо и злобно подмятане, което само умопомрачението може да си позволи, трябва да се отговори с вдигната глава и със свещен гняв. Не! Македонските българи не вдигат ръка от България. Напротив, българската политика вдига ръка от тях, а те са българи и българи искат да си останат; и защото искат да си останат българи, затова не желаят чуждо владичество, в което същата българска политика спокойно ще ги хвърли по свои собствени съображения.”[195] Не е ли това “език *български*, говорим от българи и за българи?”

В дискусията с Временното представителство Изпълнителният комитет, макар и неясно, подхвърля, че и той е за независима Македония. Набелязва се тенденция, която излиза на повърхността на събитията по време на събора на братствата на 6.VII.1919 г.

Междувременно българското правителство разбира, че е напълно излишно да се иска присъединяването на Македония, тъй като България е победена страна във войната. То се убеждава, че съглашенските сили не ще лишат от териториални придобивки своите съюзници и затова с Изпълнителния комитет решават да сменят своята тактика и искания. На 29.V.1919 г. правителството връчва на представителите на великите сили от Съглашението и на САЩ и Белгия нота, в която настоява да се проведе плебисцит в спорните области в Румъния, Гърция и Югославия, където има българско население. Предлага *плебисцит* и за териториите, намиращи се в България, за които евентуално биха предявили искания съседните държави[196]. Явно е, че българското правителство, за да стигне дотам, е проиграло всички други шансове.

Нотата на българското правителство не променя отношението на Временното представителство. То смята плебисцита само като средство към някаква цел. И представителството желае плебисцит, но плебисцит, който ще реши въпроса за независимостта и свободата на Македония, а плебисцитът от българското правителство и Изпълнителния комитет се иска в крайна сметка като средство за присъединение на Македония или поне в момента за отбиване на атаките на гърци и сърби. Така че исканият плебисцит от представителството и този от българското правителство и Изпълнителния комитет нямат нищо общо[197].

Временното представителство изтъква, че безспорно моралната победа при един плебисцит в Македония ще принадлежи на България, тъй като в Македония от всички националности българската е най-многобройна. Но въпросът за националностите и за преимуществото на която и да било от тях е важен за Парижката конференция, защото там се знае най-точно националният облик не само на цяла Македония, но и поотделно на всяко кътче от нея и затова нов труд в тази насока е излишен. И ако въпреки точните данни за етнографското разположение на населението в Македония досега въпросът не се решава съобразно със справедливостта на национална база, "това трябва да ни доведе до заключение, че разрешението му не е зависело и не зависи изключително от националния образ на Македония и че следователно исканият на тази база плебисцит няма да бъде възприет"[198].

Ето защо Временното представителство още от началото отхвърля лозунга за националните обединения и вместо него издига знамето на областните интереси на Македония[199], при което, щом като се дадат равни права на всички националности, въпросът за плебисцита се решава от само себе си.

Разбира се, българското правителство се надява с предложения от него плебисцит да се докаже българският характер на Македония. То схваща плебисцита откъм неговия национален характер, т.е. даване на възможност на всеки сам да определи националността си.

За разлика от правителството и Изпълнителния комитет Временното представителство изтъква, че ако се проведе, "плебисцитът трябва да има характер и на анкета", да има не само национален, но предимно политически и икономически характер и да се води не с оглед на държавните аспирации на съседите, а на областните локални интереси на Македония и желанието на нейното население[200]. В политическо отношение Временното представителство очаква от плебисцита "да установи по един несъмнен начин, че в умовете и душите на македонците, без разлика на вяра и народност, е станал цял преврат след преживелиците през последните войни и уроците, извлечени от тях"[201], и че увлечението на част от населението за политическо обединение с единоплеменните съседни държави е отстъпило място на едно почти всеобщо неудържимо желание за самостоятелен политически живот или за т. нар. "автономия" на Македония, както по традиция се казва. Временното представителство изказва убеждение, че цялото турско, арнаутско, еврейско и влашко население, грамадната част от българското, в т. ч. и гъркоманите, и голяма част от гръцкото и посърбеното ще гласуват за самостоятелността на Македония и конференцията ще може да сложи край на външните аспирации за присъединение на македонските земи чрез подялба на Македония[202].

Що се отнася до националния въпрос, представителството се надява, че плебисцитът-анкета, като подчертае фактическото състояние, че Македония е населена с различни народности, ще изтъкне и желанието на тези народности да живеят помежду си в мир и спокойствие, несмущавани от външни влияния, и всяка от тях ще се радва на своя род и език[203].

Временното представителство,като отчита реално, че плебисцитът не може да се проведе в Македония поради несъгласието на съглашенските сили, настоява македонските българи – най-голямото национално ядро в Македония – да излязат единодушно с идеята за независима Македония без всякакви хитрости и уговорки[204]. Така и без плебисцит би било по-възможно осъществяването на независима Македония. Иначе то стои на реални позиции във връзка със стремежа на българското правителство да използва националния принцип в Македония. Представителството разбира, че дори и само с българи да е населена Македония, македонският въпрос трудно ще се реши в полза на България в обстановката след Първата световна война, когато България е доказала не само своята нелоялност, но и вражеското си отношение към Антантата. Македонските революционни дейци виждат съвсем ясно, че около Македония се преплитат редица въпроси. Не става дума само какво население живее там. На преден план излизат въпроси от икономически, търговски и стратегически характер, а националната смесеност е подходящ претекст за намеса. Националният характер на Македония е нещо съвсем второстепенно за великите сили, макар че Уилсоновата декларация издига националния принцип като решаващ при сключването на мира.

Под натиска на емиграцията и общия ход на събитията Изпълнителният комитет се вижда принуден да промени своето искане. Вече посочихме, че в Учредителното събрание и в приетата директива се застъпва становището Изпълнителният комитет да иска неделимост на Македония и нейното присъединяване към България. В обширния мемоар до великите сили, едва когато той е под печат, накрая се добавя, че ако е невъзможно по каквито и да било причини присъединяването на Македония към България, нейното население предпочита пред дележа създаването на независима Македония. Но ето, че на събора от 6.VII.1919 г. комитетът променя своето искане. Решава се "единодушно да се работи само за самостойна Македония"[205]. Изпълнителният комитет променя своята цел, защото иначе рискува да остане генерал без армия. Той вече е развил достатъчно дейност, чрез която се убеждава, че е абсурдно присъединяването на Македония към България, и затова променя искането си.

Разбира се, погрешно е да се смята, че на събора от 6.VII.1919 г. Изпълнителният комитет скъсва с присъединистката политика. Това е само смяна на тактическата цел, без да се изменя генералната линия. По-скоро възприемането на лозунга за самостойна Македония от Изпълнителния комитет е средство за осъществяване на неговата крайна цел – присъединението на Македония към България. Това е временна цел, наложена въпреки желанието на комитета от реалната обстановка в България и от съотношението на силите на Парижката конференция.

Същевременно Изпълнителният комитет изпраща писмо до българското правителство, с което го моли да отстъпи частта от Македония, принадлежаща на България, за оформяне границите на самостоятелна Македония. Съборът на братствата задължава комитета в духа на новата директива да направи постъпки пред Парижката конференция.

По този повод Временното представителство излиза със специални изявления[206], в които подчертава, че отношенията между комитета и правителството остават дружелюбни, отношения на пълно доверие, въпреки искането за откъсване на части от територията на България. Всичко това не се смята от правителството за "дързост и предателство"[207]. Напротив, то изцяло подкрепя тези становища и искания. Временното представителство посочва, че комитетът и поддръжниците му продължават да действат в орбитата на правителствената политика. Промяната е дошла, защото е продиктувана от новата ориентация на правителството – издигането на искането за независима Македония. Затова представителството предупреждава емиграцията да не очаква от хората на комитета “да се явят пред емиграцията като кающи се грешници”[208]. Той няма да стане поскромен след самоопровержението на цялата си минала дейност с решението от 6 юли. Представителството намира, че новото поведение на комитета се дължи изключително на външно внушение, а не на вътрешна промяна в мненията и намеренията му. “Като автономисти те са вълци, облечени в овчи кожи.”[209] Затова емиграцията трябва да се пази от тях. Трябва да се пазят и българите в Македония, защото те “обругават и оплюват пред света автономията”, а после я прегръщат и молят да им я дадат.

Въпросът за сменяне на персоналния състав на Изпълнителния комитет, който се повдига от някои делегати, за представителството не представлява никакъв интерес. Даже то се чуди защо помирителите “автономисти” желаят същото при положение, че главната им цел “да стане и комитетът автономист е постигната”. “Порочен е самият институт със своя произход и предназначение – подчертават членовете на представителството. – Добавеното в тая порочност от личностите има второстепенно значение. Опитът с т. нар. “върховни комитети” – прототип на сегашния Изпълнителен комитет – ни учи, че българският политически свят иска да има в София македонски институт, който да работи под негова диктовка и съгласно българската държавна политика по македонския въпрос...”[210]

В заключение Временното представителство отбелязва, че в близко време ще се оттегли безвъзвратно и ще предаде щафетата на дейци, които ще продължат борбата на естественото ѝ място – в поробена Македония: “Ние бяхме само случайни изразители на една потъпкана и мачкана от мощни събития организационна съвест. Служихме ѝ според силите си и докато имаше нужда. След малко тая нужда става вече безпредметна. Бъдещите си водители Македония ще има да посочи сама...”[211].

Прави впечатление, че част от братствата изпадат в заблуда след 6.VII.1919 г. Формално погледнато, исканията на представителството и на комитета съвпадат – и двете организации се борят за самостойна Македония под протектората на Лигата на народите. Ето защо редица братства недоумяват защо е нужно емиграцията още да е разединена, щом нейната цел е една и съща. Някои дори се опитват в основата на спора между двете тела да търсят мотиви за надмощие на отделни личности, безпринципна борба и кариеризъм[212].

Друга част от емиграцията прозира интимните намерения на Изпълнителния комитет и не се поддава на това тълкуване на спора. Особено бързо се ориентира македонската студентска група при Софийския университет. Тя издава няколко позива до емиграцията, в които я приканва да не се поддава на заблуда, че уж комитетът вече е оставил присъединистката си теза и е застанал искрено на позицията за автономна Македония. В един от позивите се казва, че "автономията, възприета от Изпълнителния комитет, е прах в очите на всички доверчиви македонци"[213]. Студентите приканват цялата емиграция да се обедини около искането за "автономна Македония под протектората на Лигата на народите", която "ще послужи като основа за Балканската федерация"[214].

Все по това време трета част от емиграцията започва да иска обединение и сливане на представителството и комитета в общо ръководно тяло на емиграцията. На 3.VIII.1919 г. македонското дружество в Стара Загора първо отправя към емиграцията позив за помирение[215]. В него се посочва, че съществуващото "разцепление на македонските дейци в София не почива на сериозни принципни различия по досегашната им дейност за свободата на Македония", защото всички (представителите на бившата вътрешна революционна организация, серчани, както и онези, които не принадлежаха нито на едната, нито на другата група) – "всички *без изключение*" още през 1912 г. се солидаризират с държавната политика на свободните българи и вземат "*безрезервно* участие" във войните за обединението на българското племе и всички "сме еднакво прави или еднакво виновни пред историята и обществената съвест"[216]. "Затова възникналата напоследък печатна полемика[217] между двете македонски групи в София – заявява дружеството в Стара Загора – компрометира македонското население пред чуждия свят и пред българите в царството и ни представлява като народ без трезви и здравомислещи водители."[218] Като изход от това положение дружеството предлага да се изпратят от всички емигрантски групи делегати на бъдещия събор, които да действат единодушно за постигане на съгласие за "общо действане"[219] и за самостоятелна целокупна Македония в нейните географски граници с пълно политическо, гражданско и културно равноправие на всички народи в нея.

На 8.VIII.1919 г. Ломското македонско благотворително братство разпространява позив в полза на свободна и независима Македония. И за да бъде по-мощен и чут гласът на македонските българи във Версай, бежанците в Лом предлагат да се избере депутация, която да се яви пред главнокомандващия съюзническите войски в България ген. Кретиен и да му изкаже болките и желанията на емиграцията[220].

На 13 август делегатите на Крушевското братство в София за предстоящия събор излизат с окръжно до македонските благотворителни братства и техните делегати и до цялата македонска емиграция[221]. В него те известяват, че в заседанието си на 12.VIII.1919 г. са взели решения, които молят да се възприемат и от останалите делегати и емиграцията. В тези решения има съвсем нов елемент, а именно да се обхванат в общата борба за независима Македония всички македонски емигранти в България без разлика на вяра, народност и убеждения. Ето защо те настояват в "предстоящия велик конгрес да бъде непременно представена цялата македонска емиграция в царството..."[222] .

Това е опит да се излезе от ограничеността на борбата за независима Македония, като тя се води не само от българите, а и от другите националности на Македония, доколкото ги има емигрирали в България. В окръжното се настоява Изпълнителният комитет моментално да влезе в разбирателство с турската, еврейската и влашката македонска емиграция в царството за непременното ѝ участие във Великия конгрес[223]. Освен това Изпълнителният комитет трябва да открие до свикването на конгреса канали за разбирателство с македонската емиграция в Румъния, Турция и Албания и да потърси услугите на ционистката организация за разбирателство с евреите в Солун, Битоля, Щип, Скопие, Серес, Драма и др.[224]

Наред с това делегатите на Крушевското братство настояват Изпълнителният комитет да свика Великия събор възможно по-скоро, за да се направят нови постъпки пред конференцията в Париж. Те искат комитетът веднага да направи писмени и устни постъпки пред всички македонски организации за непременно помирение и участие във Великия македонски събор на базата на взаимни отстъпки и взаимни жертви, като се постави интересът на отечеството по-горе от интереса и амбицията на личността, "която и да е тя и на която и фракция да принадлежи"[225]. Изпълнителният комитет трябва да даде подробен отчет за досегашната си дейност и ако се окаже, че е водил нетактична и безидейна политика, да бъде бламиран.

Позивът на Крушевското братство среща одобрение от различните емигрантски среди. Д-р Вл. Руменов от Ст. Загора пише на Г. Баждаров, че ще е "най-полезно на всичко досегашно да се тури точка. Всички сме *еднакво* прави и еднакво криви."[226] Той одобрява позива на крушовчани с изключение на частта за бламиране на Изпълнителния комитет. Този път се приема за среден, като се търси възможност за свързване с "течението на Гьорче", ако сега за сега е невъзможно обединението. Д-р Вл. Руменов обаче също смята, че трябва да се отдръпнат от течението лицата, които са обвързани с правителството и германците след 1914 г., и да "се извикат на работа наши другари, които не са така *на очи* за всичко станало от 1914 година насам". Нещо повече – при посещението на Т. Александров в Ст. Загора самият д-р Руменов му предлага да даде публична декларация заедно с Протогеров, че се отказват от по-нататъшна дейност в македонското освободително движение. "Това, забелязах, му направи много неприятно впечатление – пише д-р Руменов. – Просто го жегна. По-нататък има̀ нетактичността да каже, че той се смята за *единствен*, който може да ръководи работите. При това негово настроение, смятам, работите ще вървят от зле по-зле. Новите времена изискват нови хора."[227]

Когато се води разговорът между д-р Вл. Руменов и Т. Александров, последният вече е уведомил (на събора от 6 април) Щипското братство за своето оттегляне от събора. Затова на мястото на Т. Александров като делегат на V събор от щипяни присъства П. Здравев[228].

Подобна молба подава и Ал. Протогеров, но Охридското братство не я уважава и той продължава формално да се числи като един от неговите представители в събора[229].

Оттеглянето на Т. Александров от братствената организация е обяснено от самия него в писмо до Панайот Карамфилов с това, че "като един от представителите на Вътрешната организация" има "достатъчно работа вътре, където е силата на организацията..."[230]. Но Т. Александров продължава да работи в най-тясна връзка с Изпълнителния комитет. Той участва и в полемиката срещу Временното представителство, макар и невинаги на предния пост. Различията между представителството и комитета той безцеремонно свежда до "мафиозността" на Хаджидимов и Герджиков и "фамозността" на Гьорче[231].

Все през същия месец делегатите на Кичевското благотворително братство за предстоящия извънреден събор излизат с изложение – позив "Към емиграцията"[232], с цел тя да бъде осветлена върху досегашните борби и принципни различия по македонския въпрос, за да може да вземе ясно становище на събора[233]. Те сочат, че от 6.VII.1919 г. цялата емиграция е възприела принципа за самостойна Македония и с това в нея се е възцарило единодействие.

С оглед на това спонтанно проявление на емиграцията, намерило израз в многобройни писма, позиви, апели и възвания, по инициатива на Велешкото благотворително братство на 24.VIII.1919 г. в София се свиква събрание от делегати за IX събор, на което участват 21 братства с 56 представители. След размяна на мисли се приема специална резолюция за обединение на емиграцията и се дава мандат на една петчленна комисия (Т. Челбов, Н. Ризов, Н. Киров, арх. Н. Юруков и Кл. Размов), която като неутрална да влезе във връзка с двете ръководни тела, да им поднесе резолюцията и да действа за постигане на обединение на цялата емиграция в името на автономията на Македония[234].

Под въздействие на силите за обединение още на същия ден (24 август) с откриването на IX събор на братствата той назначава комисия измежду "по-примирителните" делегати, която да направи последни опити за обединение на емиграцията[235]. В новата комисия влизат трима членове от неутралната комисия (Н. Ризов, Н. Киров и арх. Юруков), д-р Деспотов, д-р Далкалъчев, д-р А. Димитров и П. Антов[236].

Окончателното пълномощно, надлежно заверено, комисията получава на 1.IX.1919 г. В него е записано, че тя трябва да влезе "в разбирателство за обединение на македонската емиграция... върху базата на самостойна Македония в нейната географска и стопанска цялост"[237]. Срокът за писмения доклад на събора от комисията е 7 септември.

Поради краткото време, с което разполага, комисията поема задълженията си още на 24 август въз основа на устните пълномощия на събора. Следобед на 24 август тя се среща с неутралната обединителна комисия, избрана по инициатива на Велешкото братство[238]. Двете комисии установяват следната база за предстояща работа: 1. Желаното обединение трябва да започне с помирение на ръководните тела. Ако това се окаже невъзможно, обединението трябва да се извърши между емиграцията, отдолу, като се покани да вземе участие в един общ македонски конгрес, който да се свика в най-скоро време; 2. Обединението да се постигне не за някаква временна акция, а за създаване на единна организация с едно ръководство до разрешаването на македонския въпрос; 3. Ако опитите за обединение срещнат спънка и особено ако то се окаже невъзможно поради отношенията между комитета и представителството, те ще бъдат поканени да сложат своите мандати, още повече, че и двете тела са изказали готовност за това – комитетът на IX събор, а представителството в Бюлетин No 9; 4. Като се имат предвид съществуващите неприязнени отношения между двете ръководни тела, добре известни на членовете на комисията, Неутралната обединителна комисия ще подготви почвата за непосредствени преговори между Съборната комисия и Временното представителство. Дотогава Неутралната обединителна комисия ще поддържа със Съборната комисия, в която има и трима членове от Неутралната комисия, непрекъсната връзка за всеки важен момент на преговорите; 5. Желателно е преговорите, водени с Временното представителство, да стават писмено, за да се избегнат възможните недоразумения[239].

Още на 25 август Неутралната обединителна комисия влиза в контакт с Временното представителство, като му отправя писмо с дата 24.VIII.1919 г., с което уведомява хората на представителството за обединителната си мисия. В приложение към писмото има резолюция на делегатите, събрани по инициатива на Велешкото братство[240]. На 26 август Неутралната комисия праща второ (пояснително) писмо до представителството[241]. Неутралната обединителна комисия провежда общо 4 срещи с намиращите се в София членове на представителството – Д. Хаджидимов, М. Герджиков, Г. Петров и П. Христов, и 2 – 3 неофициални с Г. Петров. Истинските преговори започват на 27 август. Тогава става и първата среща между Неутралната комисия и четиримата членове на Временното представителство.

На 29 август представителството отправя писмо до Неутралната комисия[242], в което изказва учудване, че тя, първо, като "неутрално-помирителна", а сетне – като "неутрално-обединителна" се е обърнала към него за преговори. Освен това заявява: "1. Временното представителство е дало най-правилната оценка на положението, щом автономната вълна е повлякла и хората на Изпълнителния комитет. Изказваме учудване, защо групата на помирителите продължава да стои извън Временното представителство, макар да изповядват, по тяхно уверение, неговите разбирания, а не онези на Изпълнителния комитет. Причините за разединението не са от личен характер; 2. Временното представителство не видя нито един публичен акт, чрез който Изпълнителният комитет да оповести настъпилата промяна в неговото становище. Ето защо Неутралната комисия не ни дава доказателство и база, от които да личи, че е изчезнала оная разлика, която обуславяше съществуването на двете организации; 3. Временното представителство, макар и без мандат от организациите, които го поддържат, изявява пълното си съгласие да се отзове на инициативата на помирителната комисия за вземане участие в един общ събор на емиграцията, в който тя да издигне единодушен глас за автономна Македония. Но представителството поставя следните условия: а) свикването на общия събор да стане от и във името на Временното представителство, което има доверието на най-голямата част от емиграцията, и по негово и на Неутралната комисия желание и съгласие; б) съборът да има ограничената задача да манифестира и да направи нужните постъпки пред компетентните фактори за разрешаване на македонския въпрос; в) Изпълнителният комитет да даде предварително публична декларация, че оттегля мемоара си от Конференцията в Париж, че не е в никакви връзки с минаващите за представителство на ВМРО Т. Александров и ген. Ал. Протогеров и че ги смята извън своята среда в движението по автономната идея; г) да се дадат формални уверения, че цензурата ще третира еднакво Временното представителство и Изпълнителния комитет и че ще даде право на емиграцията в Струмишко и Гюмюрджина да изпрати делегати на конгреса (да се освободят от ограниченията, които са в сила за движението в новите земи); д) господата от личния състав на Изпълнителния комитет да се откажат от участие в общия събор. Представителството е готово да се оттегли от работата на събора веднага след неговото откриване; е) никакво участие в събора на лица, обвинени като злосторници по време на войната; ж) да не бъдат допуснати в събора и лица, за които се знае, че по време на войните са участвали в преговори с чужди фактори от името на Вътрешната организация, защото тя тогава не е съществувала и по силата на това обстоятелство не е могла да облече в мандат никого."[243]

На 2 септември Неутралната комисия връчва ново писмо на Временното представителство, в което не приема неговите условия за свикване на общ събор. Тя предлага свикването на събора да стане чрез позив, написан от обединителната комисия и подписан от всяко управително тяло, да бъде разпратен поотделно от двете управителни тела до техните организации, като същият позив да бъде приподписан и от Обединителната комисия. В позива да бъде изтъкнато ясно становището за автономна Македония в нейните географски и икономически граници.

Що се отнася до исканата от Изпълнителния комитет публична декларация, с която да анулира мемоара до Конференцията в Париж и да отрече цялата си дейност, това е унизително и за тях, и за емиграцията, която е вървяла с тях – отбелязват членовете на комисията. Това не е нито политично, нито полезно за делото.

В писмото на комисията се засяга и въпросът за Т. Александров и ген. Протогеров. Комисията смята, че те сами са се изключили от всички легални организации на емиграцията с факта, че макар и делегати в събора на македонските братства, са излезли с отделен мемоар от името на ВМРО. Следователно те не могат да участват в общия македонски конгрес на легално организираната македонска емиграция в България[244].

На 3.X.1919 г. от името на представителството Г. Петров предава на Неутралната комисия отговора на писмото ѝ от 2 септември. Най-същественото в този отговор е, че Временното представителство обвинява, при това съвсем основателно, Неутралната комисия като неусетно заела ролята на трета страна, с претенции на върховен съдия, вместо "да посредничи скромно и неутрално, с която цел се явява отначало"[245].

Временното представителство съобщава на Неутралната комисия, че след нейния отговор от 2 септември то не намира за нужно по-нататък да обсъжда повдигнатия въпрос, а предоставя на емиграцията сама да прецени кой какво влага в лозунга " Свободна и независима Македония", още повече, че представителството няма мандат от организациите си.

На 3 септември следобед се провежда и уговорената среща между Временното представителство и Съборната комисия. Временното представителство изпраща само Г. Петров, упълномощен от останалите членове да води преговорите и разговорите и с двете комисии. Разговорът според комисията протича в "коректен тон". Стигат до следните уточнения: 1. Временното представителство би могло да преговаря (след приемане на неговите условия) за свикване само на общ конгрес с ограничената задача да приеме резолюции за международното положение и македонския въпрос и да избере няколко делегати за поднасянето на тези резолюции, където трябва, но без да създава някаква нова организация, докосваща съществуващите; 2. Да се представи писмен документ от страна на Изпълнителния комитет и събора на братствата, че действително е приета формулата за автономна Македония. Даденото на Съборната комисия пълномощно не е съответстващ документ; 3. Да се направи официална декларация от Изпълнителния комитет и събора, че нямат нищо общо с организацията на ген. Протогеров и Т. Александров; 4. Провинилите се в разни незаконни деяния през последните години да не се допускат на конгреса; 5. Да се изходатайства от надлежните фактори допускането на делегатите от Гюмюрджина и Струмишко за разпоредената сбирка на Временното представителство, имаща за цел да се произнесе дали да се приеме предложеното от двете комисии обединение на организациите[246].

Опасенията на Временното представителство, че Неутралната комисия неусетно се обръща в трето тяло, се оправдават. През тези дни тя подготвя едно "твърде бързо" окръжно до цялата македонска емиграция в България[247], което разпространява на 6.IX.1919 г.[248]

В "твърде бързото" окръжно се подчертава, че "Изпълнителният комитет и неговият събор от формално гледище по отношение на конституирането им са ненапълно законни", защото са избрани само от част от братствените членове, "извикани набързо или съвсем непоканени да ги изберат"[249]. Провинциалната емиграция пък е съвсем безучастна при техния избор. Посочва се също, че и Временното представителство на бившата ВМРО "от същата гледна точка е незаконно, защото е конституирано измежду една малка група от бивши революционни дейци, без да са били облечени от емиграцията с надлежния мандат"[250]. Според подписалите окръжното в състава на Изпълнителния комитет и на събора влизат все хора, които, като заемат видно място в държавната политика на България, дават на движението "характер ненапълно самостоен", а в състава на Временното представителство влизат хора, които поради своите "анархистични и болшевишки убеждения отдават на движението характер анархокомунистичен". Според тях и двете обстоятелства поставят македонския въпрос в твърде неблагоприятно положение пред Парижката конференция. И поради това, че сърби и гърци вършат всевъзможни диверсии на конференцията на мира с цел да не се повдига македонският въпрос и дори за наказание на България да се присвои към тях и Струмишкият край, лицата, подписали окръжното, заявяват, че в този критичен и съдбоносен момент македонската емиграция в царството без разлика на вяра, народност и убеждение, сгрупирана вече цялата, без изключение, под знамето на автономията, да събере всички свои морални и материални сили и чрез един конгрес мощно и авторитетно да издигне глас пред всички големи и малки фактори в защита на своята съдба[251]. Според тях е наложително в името на крайната цел – самостоятелна Македония – да се прекратят личните ежби и партизанските страсти, "да се тури кръст на всички отделни легални и нелегални организации" и след взаимни отстъпки и лични жертви да се създаде *единна* легална организация[252]. Така щял да се даде на движението "чисто македонски колорит" и да се огради от всякакви външни и други влияния.

Подписалите "твърде бързото" окръжно излизат със следната програма: 1. Да се свика на 28.IX. 1919 г. общ конгрес на македонската емиграция в България. Поканата за конгреса да бъде изработена от Неутралната помирителна комисия, подписана от нея и Изпълнителния комитет за братствата и от нея и Временното представителство за групите на обединената бивша ВМРО; 2.Конгресът да се открие от Неутралната обединителна комисия и веднага след това досегашните ръководни тела на двете организации да дадат оставките си и да се избере конгресно бюро извън тяхната среда; 3. Конгресът да има за задача: а) да манифестира обединението на емиграцията; б) да манифестира принципа за автономия на Македония; в) да избере общо ръководно тяло с един висш съвет, на който да даде мандат да действа пред всички външни големи и малки фактори за постигането на идеала за самостоятелна Македония в нейната географска и стопанска цялост; г) да избере редакционен комитет за единствен орган на цялата емиграция; 4. Изборът на делегати за конгреса да стане по братства, дружества и групи по околии. Дружествата до 50 души да избират по двама делегати, до 100 души – по 5, а от 100 нагоре – най-много по 10. Всяка делегация заедно с пълномощията си представя на конгресното бюро и съставения по случай избора ѝ протокол, в който да е означен общият брой на дружеството или групата; 5. За делегати на конгреса да не се избират лица, обвинявани в изстъпления, изнудвания и жестокости по време на войната, а също и лица, ангажирани с българската държавна политика. Не бива да се избират и лица, познати в централните държави – задгранични представители или които публично минават за носители и водачи на анархокомунизма[253].

Неутралната обединителна комисия се обявява за трето тяло и иска емиграцията да наложи на двете ръководни тела възприемането на нейната програма.

Органът на Изпълнителния комитет “Лист...” опровергава “твърде бързото” окръжно, като посочва, че онова, което се отнася до него, е невярно и неоснователно[254].

Окръжното на Неутралната комисия е подкрепено на 14 септември с резолюция от Костурското братство в София[255]. В нея костурчани се обръщат с молба към емиграцията “да се освободи от раздвоените тела, както и от личностите, които ги съставят”[256], и да вземе участие в един общ конгрес, който да обедини емиграцията и да прокламира усвоената от цялата емиграция автономна формула. Също да избере общо ръководно тяло. Костурското братство подкрепя искането на Неутралната комисия за свикване на Велик събор на 28.IX.1919 г. и призовава емиграцията да въздейства в тази насока на своите ръководства.

Но ако “ръководните тела (комитетът и представителството) не желаят да сторят исканото обединение, тогава трябва македонската емиграция да наложи обединението отдолу чрез изпращане на делегати в свиквания от Изпълнителния комитет конгрес на същата дата – 28 септември”[257].

В подкрепа на Неутралната обединителна комисия се обявяват още около 22 братства. На 15.IX. 1919 г. делегатите им за общия конгрес се събират на предварително съвещание, на което изслушват доклад на Неутралната комисия (формирана на 24 август) за нейната дейност и нуждата от обединение. Това съвещание приема специална резолюция, с която упълномощава комисията “да продължи своята дейност за обединението на емиграцията”[258] и в духа на окръжното от 6 септември да издаде позив към цялата емиграция в България, за да я покани да вземе участие в свикания от комитета за 28 септември конгрес в София.

Наред с това Ломската благотворителна македонска дружба отправя телеграма до Неутралната обединителна комисия (копие до комитета и представителството), в която заявява, че най-настоятелно иска свикването на 28 септември на македонския конгрес, който смело и решително ще даде насоки на македонското дело в тези трудни времена[259].

Тук-там обаче се срещат групи, които се обявяват против постъпката на Неутралната комисия. Така от Кюстендил се получава телеграма до комитета с копие до Н. Ризов с дата 19.IX.1919 г., в което се казва, че “с почина да обединява македонската емиграция в царството чрез “твърде бързото окръжно” Ризов и другарите му всяват смут и разцепление сред нас”[260].

Великият събор на македонските братства в България заседава от 28.IX. до 1.I.1919 г. Той отправя позив до Парижката конференция, с който я моли “да въздигне Македония в нейните географски и икономически граници в автономна държава, независима от другите балкански държави”. Съборът отправя и позив до цивилизованите народи, като призовава световното обществено мнение да се застъпи за справедливото решение на македонския въпрос. Най-сетне делегатите на събора изпращат и телеграма до председателя на САЩ Уилсън[261].

Пресата съобщава за пристигането на представители на Временното представителство в събора на братствата. Но официалната преса прокарва тенденцията, че е настъпило примирие между двете организации. За да се избегнат недоразумения от този род и да се осведоми по-правилно емиграцията, Временното представителство излиза с окръжно, в което заявява, че “никакво разбирателство не е станало"[262], а камо ли пък обединение.

Съборът след вътрешни бурни разправии по настояване на опозицията избира комисия с мандат да поиска от Временното представителство условията, при които би било възможно обединението на двете организации. Намиращите се в София 4 членове на Временното представителство (Г. Петров, Т. Спасов (Серски), М. Герджиков и П. Христов) сметнали, че нямат мандат и право да определят тези условия и да говорят от името на организациите, подкрепящи представителството, поради което не дават никакъв отговор на комисията. Обаче, за да се "разпрръснат измислиците" от страна на комитета и за да му се отнеме възможността "за клевети и инсинуации" по адрес на представителството, те натоварват Г. Петров и Т. Спасов (Серски) от името на четиримата да се явят на събора на братствата и да прочетат предварително подготвено изложение по становището на представителството за самостоятелна Македония, подписано саморъчно и от четиримата[263]. Двамата присъстват на едно от заседанията на събора, на което Г. Петров прочита изложението. В него като основна база за обща дейност на комитета и представителството се посочва апелът към македонската емиграция на дейците от Западна Македония, излязъл през март 1919 г. Дори заедно с изложението в конгреса е депозиран и препис от този апел[264]. Г. Петров заявява, че временното представителство прави разлика между "искането за българска автономия и онова за една широка македонска автономия". "Границите на нашата самостоятелна държава – се казва в изложението – далеч надминават етнографските български граници в Македония и са чертани с оглед да се дадат на тая държава условия за самостоятелен икономически живот."[265]

"Ние държим – казва Г. Петров пред делегатите на събора – не само за изповедта на идеята за самостоятелността на Македония,но още и за нейната чистота и искреността на тая изповед." По-нататък той отбелязва, че "има единици, които хвърлят сянка на най-чистите предубеждения на събора". Ето защо представителството не може да повярва в честността на днешните изявления по идеята за автономна Македония, на онези, които вчера са я наричали изменническа и предателска: "Камилската врата на Изпълнителния комитет, през която свободно могат да се носят едновременно знамената на анексионистичната политика на България и автономията на Македония, на националните областни интереси на Македония и на държавните проблеми на България, е сграда, в основата на която не лежи никаква идейност, а чиста македонщина... Чистата автономна идея може да никне само върху развалините на тая своеобразна сграда. Рожбата на тая капия – мемоарът до конференцията с неговата закърпка чрез прословутото “ако”, трябва да рухне заедно със сградата с трясък, а не безшумно.”[266]

Представителството изказва мнение, че единодушието на емиграцията и събирането ѝ в единна организация ще настъпят от само себе си, когато се отстранят причините за разцепление, ако съборът прегърне идеята за самостоятелна Македония искрено, безрезервно и без досегашните условности.

Обединението на емиграцията в България не се постига. Дълбоките различия между присъединистите и радетелите за независима (автономна) Македония с нищо не са преодолени. Не помагат и тактическите маневри на Изпълнителния комитет с възприемането на идеята за самостоятелна Македония. Гласът на македонската емиграция в България не е чут. Още на 19.IX.1919 г. на българската делегация в Париж е връчен от съглашенските сили проектът за мир[267]. Съгласно с него Македония остава отново разделена, като договорът от 1913 г. е коригиран в смисъл, че Струмишка област се взема от България и дава на СХС кралство[268].

Въпросът за Македония е предрешен. Докато Временното представителство и Изпълнителният комитет водят дискусия около това, как да стане обединението на емиграцията в България, великите сили решават македонския въпрос крайно неизгодно за най-голямото ядро в Македония – българите. Във Вардарска и Егейска Македония настъпва нечуван национално-политически гнет. Денационализацията и пропъждането на българите стават повсеместно явление.

БЕЛЕЖКИ

[1] Кои са самозванците? (Едно обяснение на Изпълнителния комитет на македонските братства). С., 2 май 1919, 3–4; ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 358, л. 2.

[2] ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 358, л. 2–3.

[3] Пак там.

[4] Изпълнителният комитет (тогава Управителен съвет) на братствата е образуван в 1905 г. Последният му състав е избран през 1912 г. В него влизат: Ал. Протогеров – председател, и членове: П. Нейчев, Д. Кушевалиев, Г. Попхристов и Д. Ачков. Този избор е одобрен от народния събор на емиграцията през август 1912 г., като са прибавени още Ст. Русев и Сп. Велев. През Балканската война

Комитетът продължава да действа, но от тогава до 22.XI.1918 г. не проявява никакъв интерес към емиграцията, не свиква нито делегатите на братствата, нито емиграцията на конгрес (ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 33).

[5] Кои са самозванците? ..., с. 5; ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 358, л. 3.

[6] В първото заседание на Учредителния събор участват представители на следните братства от София: *Солунско* (Ив. Х. Николов и д-р Ан. Димитров), *Скопско* (К. Машаров и А. Кожухаров), *Дебърско* (Гаврил Симеонов и Дим. Илиев), *Битолско* (Д. Михайлов и А. Лозанчев), *Костурско-Леринско* (Н. Милев и Ср. П. Петров), *Кукушко* (инж. Хр. Станишев и д-р К. Станишев), *Кумановско* (Манаси Кършутски и Авксенти Георгиев), *Прилепско* (Ив. Каранджулов и д-р И. Спирков), *Демир-Хисарско* (Ст. Иванов и П. Конев), *Кичевско* (М. Дамянов и Ст. Димитров), *Кратовско* (ген. Ст. Добревски и П. Шатев), *Крушевско* (д-р В. Деспотов и Сп. Велев), *Охридско* (Ал. Протогеров и Евт. Спространов), *Паланешко* (свещ. К. Апостолов и Д. Цонев), *Ресенско* (С. Радев и д-р Божирад Татарчев), *Серско* (Г. Баждаров и Т. Калин), *Тетовско-Гостиворско* (П. Станков и Т. Геров), *Тиквешко* (Н. Ризов и М. П. Пандов), *Щипско* (Т. Александров и П. Манов), *Велешко* (Ю. Щурков). Студентската македонска група се представлява от Ст. Наумов и Ан. Костов. На второто заседание пристигат и делегатите на *Дойранското братство* (Н. Стоянов и Г. Кулишев). Делегатите са уведомени, че *Велешкото братство* е упълномощило Ал. П. Панов да участва вместо отсъстващия от София Крум Зографов. (вж. Из дейността на съборите на Изпълнителния комитет на македонските братства в България, ноември 1918 – септември 1919. С., 1919, 6–7).

[7] Кои са самозванците? ..., с. 7; ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 358, л. 4.

[8] Пак там.

[9] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 33.

[10] Кои са самозванците? ..., с. 8; ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 358, л. 4.

[11] ЦПА, ф. 351, оп. 1, а. е. 301.

[12] Из дейността ..., с. 7.

[13] Пак там, с. 8.

[14] Пак там, с. 12.

[15] Пак там, с. 13.

[16] Пак там, с. 15.

[17] Пак там, с. 16.

[18] Пак там.

[19] Г. Петров е делегат на Варненското братство. Втори делегат на Варненското братство е Благой Димитров. На Петия събор, открит на 6 април, Варненското братство не одобрява дейността на Гьорче, а по-късно на негово място като делегат изпраща Яков Янков.

[20] Из дейността ..., с. 17; ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 358, л. 4–5.

[21] Кои са самозванците? ..., 8–9.

[22] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 33.

[23] Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, с. 624.

[24] Пак там, с. 625.

[25] Пак там.

[26] Пак там, 624–625.

[27] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 11, л. 1–9; Македония. Сборник ..., 626–632.

[28] Кои са самозванците? ..., с. 9.

[29] Пак там, с. 9; Камбана, No 3486, 20 юни 1919.

[30] Камбана, No 3470, 31 май 1919.

[31] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 33.

[32] Пак там, л. 32.

[33] Пак там.

[34] Лист за македонската емиграция, No 1, 2 юли 1919, с. 4.

[35] Пак там, с. 9.

[36] Архив при Института за национална история в Скопие. Сл. IV. 242/II док. No 58.

[37] Пак там.

[38] Пак там.

[39] Пак там.

[40] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 52, л. 1.

[41] Дейността на македонската емиграция. С., 1920, с. 5.

[42] Пак там.

[43] Пак там.

[44] Пак там.

[45] Пак там.

[46] Пак там.

[47] Македонската емиграция и гръцко-българската конвенция за изселването. С., 1920, с. 3; ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 359, л. 2.

[48] Македонската емиграция ..., с. 7; ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 359, л. 4.

[49] Македонската емиграция ..., с. 15; ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 359, л. 8.

[50] Пак там.

[51] Договорът за покровителство на меншинствата в Сръбско-Хърватско-Словенската държава (Издание на Изпълнителния комитет на братството). С., 1920.

[52] Пак там, с. 9.

[53] Пак там.

[54] Пак там, с. 10.

[55] Идейните основи на ВМРО (обединена), 1927, 55 – 56; [Хаджидимов, Д.]. Назад към автономията. С., 1919, с. 3.

[56] Идейните основи..., с. 56; Назад към автономията ..., с. 3.

[57] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 33.

[58] Пак там.

[59] По възстановяване единството сред емиграцията (извлечение от протоколите на Третия велик събор). С., 1921, с. 23.

[60] Герджиков, М. Спомени, документи, материали. С., 1984, с. 294.

[61] Апелът е подписан от *Гьорче Петров* – един от основателите на ВМРО, бивш член на ЦК на ВМРО, дългогодишен представител на организацията в чужбина и идеолог на македонското революционно движение. Дотогава той действал главно в Битолски и Скопски, по-малко в солунски революционен окръг; *Петър Ацев* – един от известните македонски революционери, работил в Битолски окръг; като емигрант в България е председател на дружество "Илинден" в Пловдив; *Туше Делииванов* – един от основателите на ВМРО и неин дългогодишен ръководител в Кукуш (Солунски

окръг) и Щип (Скопски окръг); *Михаил Герджиков* – деец в Западна Македония и Одринско, главен ръководител на въстанието в Одринско в 1903 г.; *Таско Спасов Серски* – дългогодишен серски войвода и член на Серския окръжен революционен комитет; *Анастас Лозанчев* – дългогодишен революционер в Битолски окръг и член на ръководството по време на Илинденското въстание; *Димо Х. Димов* – теоретик и идеолог на македонското освободително движение; *Д. Икономов* – дългогодишен ръководител на ВМРО в Неврокопска околия и член на Серския окръжен революционен комитет; *Христо Янков* – дългогодишен член на Солунския окръжен революционен комитет; *Кр. Льондев* – дългогодишен войвода в Битолски окръг; *Н. Пушкаров* – войвода, член на Скопския революционен комитет; *Ч. Кантарджиев* – дългогодишен член на Серския окръжен революционен комитет; *Р. Ризов* – ръководител на ВМРО в Скопски окръг; *Г. Скпижовски* - дългогодишен революционер в Серски окръг; *П.П. Арсов* – един от основателите на ВМРО; *Павел Христов* – дългогодишен войвода и активен участник в Илинденското въстание, член на Битолския революционен комитет; *Лука Джеров* – ръководител на ВМРО в Скопски окръг; *М. Шкартов* – активен революционер в Струмишки окръг, и др. (Изменниците на македонското право. Прага, 1926, 21–22).

[62] Идейните основи ..., 57–58.

[63] Пак там, с. 59.

[64] Пак там.

[65] Пак там, 63–64.

[66] Пак там, с. 64.

[67] Герджиков, М. Цит. съч., 352–353.

[68] Бюлетин на Временното представителство на обединената бивша Вътрешна македонска революционна организация, No 3, 23 май 1919.

[69] Французин комендант на съглашенските войски, окупирали България на 29.IX.1918 г.

[70] Англичанин, работил около 30 години по македонския въпрос. Балкански кореспондент на в. "Таймс". Защитава българския етнографски характер на Македония.

[71] Бюлетин ..., No 3, 23 май 1919, с.2.

[72] Пак там, с. 1.

[73] Пак там, 2–3.

[74] Назад към автономията ..., с. 11.

[75] Пак там.

[76] Герджиков, М. Цит. съч., 362–363.

[77] Пак там, с. 19.

[78] Пак там, с. 21.

[79] Пак там, с. 22.

[80] Пак там, 23–24.

[81] Пак там, с. 36.

[82] Пак там, с. 38.

[83] Пак там, с. 40.

[84] Пак там, с. 41.

[85] Пак там.

[86] Пак там, с. 15.

[87] Пак там, с. 16.

[88] Пак там, с. 17.

[89] Пак там, с. 57.

[90] Пак там, с. 91.

[91] Пак там, с. 61.

[92] Пак там, с. 62.

[93] Пак там, с. 70.

[94] Пак там, с. 71.

[95] Бюлетин ..., No 3, 23 май 1919.

[96] Пак там.

[97] Пак там.

[98] Пак там.

[99] ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 337; Македония. Сборник...

[100] Апостолов, Ал. Струи, влијанија, организации и партии во Македонија во периодот на создавањето на кралството СХС. – Гласник на институтот за национална историја. Скопије, 1962, N. 1–2, с. 67; Катарджиев, Ив. Време на зреене. Т. 1. Скопије, 197.

[101] ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 377, л. 1.

[102] Пак там, л. 2; Македония. Сборник...

[103] ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 337, л. 3; Македония. Сборник...

[104] ЦПА, ф. 151..., л. 3.; Сб. Македония...

[105] Пак там, л. 3; Пак там.

[106] Спомени на Д. Влахов, съхр. в Инст. за нац. история в Скопие. Сл. IV, 7/I, с. 336.

[107] Герджиков, М. Цит. съч., с. 278.

[108] Павел Христов.

[109] Герджиков, М. Цит. съч., с. 278.

[110] Пак там, с. 281.

[111] Пак там, с. 282.

[112] Пак там, с. 283.

[113] Пак там, с. 284.

[114] Пак там, с. 288.

[115] Пак там.

[116] Става дума за дейците от Западна Македония.

[117] Д. Хаджидиков.

[118] Таско Спасов Серски.

[119] Гребенаров, Ал. Две неизвестни писма на Гьорче Петров от 1919 г. – Векове, 1985, No 5, с. 68.

[120] Пак там.

[121] Пак там, с. 69.

[122] Пак там.

[123] Вж. по-нататък за опитите за помирение между Временното представителство и Изпълнителния комитет.

[124] Гребенаров, Ал. Цит. съч., с. 69.

[125] Пак там.

[126] Гребенаров, Ал. Цит. съч., с. 381.

[127] Пак там, с. 385.

[128] Пак там.

[129] Пак там, с. 385.

[130] Пак там.

[131] Пак там, с. 387.

[132] Спомени на Д. Влахов, сър. в Инст. за нац. история, с. 336.

[133] Този недостатък на Временното представителство е посочен и от Д. Косев (История на македонското националнореволюционно движение. С., 1954).

134 Бюлетин ..., N. 10, с. 11.

[135] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 48.

[136] Пак там.

[137] Пак там.

[138] Пак там, а. е. 50, л. 41 – 42.

[139] Пак там, л. 41.

[140] Пак там, л. 42.

[141] Бюлетин..., No 6, с. 9.

[142] Пак там, No 5, с. 8.

[143] Пак там.

[144] Пак там, No 4, 10 – 11.

[145] Пак там.

[146] Пак там.

[147] Пак там, с. 9.

[148] Пак там, с. 11.

[149] Пак там, No 5, с. 9; Изменниците на македонското дело. Прага, 1926, с. 22.

[150] ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 312.

[151] Пак там, а. е. 266 (Писмо от Илия Текелиев до Д. Хаджидимов).

[152] Бюлетин..., No 2, с. 13.

[153] Пак там.

[154] Пак там.

[155] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 60, л. 1.

[156] Бюлетин..., No 5, с. 15.

[157] Вж. целия текст на писмото в: Бюлетин..., No 4, 8 апр. 1919, с. 7.

[158] Пак там, No 5, с. 15.

[159] Пак там, 21 юни 1919, с. 6; No 10, 6 – 7.

[160] Пак там.

[161] Пак там, 5 – 6; No 10, с. 10.

[162] Пак там, No 5, с. 7.

[163] Пак там, No 6, с. 7; No 10, с. 6.

[164] Пак там, с. 7.

[165] Пак там, No 5, с. 11.

[166] Пак там, с. 6.

[167] Пак там, No 6, с. 9.

[168] Пак там, No 10, с. 10.

[169] Пак там, с. 11.

[170] Герджиков, М. Цит. съч., с. 279.

[171] Спектатор [Н. Милев]. Македонската емиграция и българският национален въпрос. С., юли 1919.

[172] Кои са самозванците? (Едно обяснение на Изпълнителния комитет на

македонските братства). С., 20 май 1919, 10–11.

[173] Пак там, с. 12.

[174] [Г. Кулишев]. Новите смутители всред македонската емиграция (Предизвикано осветление). 1919, с. 10.

[175] Пак там, с. 20.

[176] Пак там, с. 21.

[177] Пак там, с. 24.

[178] Спектатор [Н. Милев]. Македонската емиграция и българският национален въпрос. С., юни 1919.

[179] Пак там, с. 7.

[180] Пак там.

[181] Пак там, с. 9.

[182] Пак там, с. 12.

[183] Пак там, с. 14.

[184] Пак там.

[185] Пак там, с. 15.

[186] Пак там, с. 16.

[187] Пак там, с. 27.

[188] Пак там, 27 – 28.

[189] Пак там, с. 29.

[190] Бюлетин..., No 2, с. 7.

[191] Пак там.

[192] Пак там, 8 – 10.

[193] Пак там, с. 9.

[194] Пак там.

[195] Пак там, с. 10; Назад към автономията, 87 – 88.

[196] Камбана, No 3470, 31 май 1919.

[197] Петров, Г. Плебисцитът за Македония. – Бюлетин..., No 7, 12 юли 1919, с. 5.

[198] Пак там.

[199] Пак там.

[200] Пак там.

[201] Пак там.

[202] Петров, Г. Цит. съч., с. 5.

[203] Бюлетин..., No 7, 12 авг. 1919, с. 6.

[204] Пак там.

[205] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 33.

[206] Изявлението има дата 26.VII.1919 г. и е издадено като отделен лист.

[207] Герджиков, М. Цит. съч., с. 371.

[208] Пак там, с. 372.

[209] Пак там, с. 373.

[210] Пак там, с. 374.

[211] Пак там.

[212] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 58, 59 (Позив на дружеството в Ст. Загора).

[213] Пак там, а. е. 60, л. 2.

[214] Пак там, л. 1.

[215] Позивът е написан от д-р Вл. Руменов.

[216] Пак там, а. е. 50, л. 59.

[217] Полемиката се води главно между "Бюлетина", орган на Временното представителство, и започналия да излиза от 2.VII.1919 г. "Лист за македонската емиграция", орган на Изпълнителния комитет.

[218] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 39.

[219] Пак там.

[220] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 35.

[221] Пак там, л. 36. Окръжното е подписано от: д-р В. Деспотов, Никола Киров, Тома Кърчов, Велян Джиков, Ал. Гърданов, Перикли Чилев, Д. Силяновски, Кирил Николов, Димитър г. Велянов и Васил Т. Клисаров (ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 36).

[222] Пак там.

[223] Пак там. Става дума за събор, а не за конгрес.

[224] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 36.

[225] Пак там.

[226] Пак там, ф. 1685, оп. 1, а. е. 152, л. 1.

[227] Пак там.

[228] Из дейността..., с. 17.

[229] Пак там.

[230] Гергинов, Кр., Ц. Билярски. Непубликувани документи за дейността на Тодор Александров и ВМОРО (1910 – 1919). – ВИСб, 1987, No 2, с. 213.

[231] Пак там.

[232] Пак там; ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 33 – 34.

[233] Пак там, л. 33.

[234] Пак там, л. 58.

[235] Пак там, л. 34. На този събор председателят на Изпълнителния комитет прави следното изявление: "Що се отнася до помирението с другите течения, Изпълнителният комитет е бил винаги готов да стори това и господа делегатите знаят, че неведнъж са били правени постъпки от страна на последния за постигане [на] тая цел. Аз не мисля, че хората се ръководят само от желание да бъдат изместени едни, за да бъдат заместени с други. Но ако мястото, което заемам, е пречка за постигане на едно разбирателство, аз съм готов да го отстъпя другимо, още повече, че никога не съм аспирирал за него и че с това не бих направил някоя жертва, а бих се освободил от едно тежко бреме, пълно с отговорности" (ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 32).

[236] Пак там, л. 31.

[237] Пак там.

[238] Всъщност трима от членовете на неутралната комисия са и в комисията, избрана от IX събор. Вън остават само Т. Челбов и Кл. Размов.

[239] Архив при Института за национална история в Скопие, Сл. IV 242/II док. No 56.

[240] Пак там.

[241] Пак там.

[242] Пак там; Бюлетин (притурка)..., 6 септ. 1919; Герджиков, М. Цит. съч., 375 – 379.

[243] Пак там.

[244] Архив при ..., Сл. IV. 242/II. док. 56, писмо IV.

[245] Пак там; Герджиков, М. Цит. съч., с. 375.

[246] Архив при ..., Сл. IV. 242/II. док. 56.

[247] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 58.

[248] Черновата на "твърде бързото" окръжно е подписана и от петимата членове на Неутралната комисия (ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 57). След това обаче Т. Челбов "по лични и уважителни причини в интерес на мисията на комисията доброволно подаде оставка" (ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 57). Оригиналът, който се разпространява, е подписан от останалите четирима – Н. Ризов, Н. Киров, арх. Н. Юруков и Кл. Размов.

[249] Пак там, л. 58.

[250] Пак там.

[251] Пак там.

[252] Пак там.

[253] Пак там.

[254] Лист на македонската емиграция, No 5, 14 септ. 1919, с. 4.

[255] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 50, л. 37.

[256] Пак там.

[257] Пак там.

[258] Пак там, л. 38.

[259] Пак там, л. 40.

[260] Пак там, л. 43.

[261] Архив при Института за история в гр. Скопие, сигн. СЛ, IV 242/II, док. No 58

[262] ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 362, л. 1.

[263] Пак там.

[264] Пак там, л. 2.

[265] Пак там, л. 1.

[266] Пак там.

[267] Дневници (стенографски) на XVIII ОНС, I редовна сесия, открита на 8.XI.1919 г. Кн. I. С., 1920, с. 4.

[268] Пак там, с. 5.

Втора глава

ЗАДЪЛБОЧАВАНЕ НА ИДЕЙНИТЕ РАЗЛИЧИЯ

Създаване на македонската федеративна емигрантска организация

За разлика от Временното представителство, което се саморазтурва след подписването на договора в Ньой, Изпълнителният комитет на братствата в България продължава своята дейност. Започва да се печата в. "Македония", предназначен да обединява усилията на емиграцията и да бъде трибуна на схващанията на Изпълнителния комитет. Още в първия брой на вестника, излязъл на 29.XI.1919 г., Изпълнителният комитет издига призива "Македонци, горе главите! Да няма униние и отчаяние, защото борбата продължава. Нашият лозунг трябва да бъде: докрай, всичко за свободата на Македония!" Комитетът декларира, че същината на неговата програма се състои в създаването на "самостойна Македония в нейните естествени предели"[1].

Главна прицелна точка за Изпълнителния комитет става новосъздаденото Кралство на сърби, хървати и словенци (от 3.X.1929 г. Кралство Югославия). Егейска Македония остава на позаден план. Това е в унисон с политиката на българската буржоазия, а и на възстановяващата се ВМРО. Изпълнителният комитет търси мястото на българите от Вардарска Македония в борбите за унитаризъм или федерализъм, като посочва, че те могат да участват единствено във федерализма, чието знаме издигат найсмело хърватите и особено Ст. Радич. Комитетът обръща внимание на сръбските жестокости във Вардарска Македония, както и на договора за изселване на българи от Егейска Македония, сключен между България и Гърция[2]. Дори Изпълнителният комитет изпраща писмо до председателя на Парижката конференция и до правителствата на главните съюзени сили по повод гръцко-българската конвенция за изселване, в което се слага ударение върху "недопустимостта от връщане на бежанците". Изпълнителният комитет напомня, че чл. 46 от договора за мир гарантира покровителството на малцинствата, а Гърция с конвенцията за изселване фактически зачерква този член от договора[3].

Същевременно "Македония" протестира срещу заселването на българи от Егейска Македония на о-в Тасос, срещу опитите за насилствени женитби на момичета от Македония за сръбски стражари[4] и др. Ето защо като главна задача на емиграцията и особено на местното население в Македония комитетът поставя "запазване на народността и самоуправление"[5]. Тази задача е поставена от родоначалниците на националното възраждане и минава през цялата най-нова история на Македония. Тя се налага и след Първата световна война, защото "Македония, разпокъсана и поробена, е заплашена с денационализация повече от когато и да било". Това обстоятелство задължава всеки македонски българин да запази народността си и да подкрепи по-слабия свой сътечественик в тази насока. Изпълнителният комитет заявява, че всеки българин от Македония може да има каквито си ще политически убеждения, но да бъде верен на девиза за народност и самоуправление. Така определена, задачата на македонските българи не противоречи на интересите на другите народности в Македония – турци, албанци, власи и евреи, – които също са застрашени от асимилация и изтребление. Нещо повече – тя трябва да бъде и тяхна главна задача. Вестникът заключава, че в Македония "няма по-популярна идея от тая за нейната автономия", че "няма човек, който е роден там и комуто де не е симпатична тази идея"[6]. Затова не бива македонското население да остане на заден план в борбата за самоуправление, която се води в Югославия. Това се отнася и за сърбоманите[7].

За да раздвижи европейското обществено мнение в полза на Македония, председателят на Изпълнителния комитет Ив. Каранджулов прави четirimесечна обиколка в Рим, Лозана, Женева и Париж. Не успява да посети само Лондон. Комитетът се противопоставя на исканията на сърби и гърци България да предаде за съдене в СХС кралство и Гърция някои от лицата, които са уличени като "злочинци" по време на войната. "Македония" окачествява това като невъобразимо нахалство[8] и намеса във вътрешните работи на царството.

Междувременно Изпълнителният комитет свиква своя Втори велик македонски събор (17–20.X.1920). Участват повече от 200 делегати, представляващи 68 братства от София и страната. От името на Тракийската и Добруджанската организация поднасят поздравления Д. П. Николов и д-р П. Вичев[9].

След отчета на Ив. Каранджулов за дейността му в странство и финансовия отчет на касиера д-р Ф. Атанасов се разгарят остри дебати. Оформят се две мнения: 1. Пълно одобряване на дейността на Изпълнителния комитет; 2. Одобряване на финансовата дейност, отчасти и на организационната, но отхвърляне на политическата дейност, развита от Ив. Каранджулов по време на обиколката му в Италия, Швейцария и Франция. За първото становище се застъпват проф. Н. Милев, Вл. Кусев, д-р Н. Иванов, Т. Карайовов, Ср. П. Петров, Г. Баждаров, Н. Томалевски, Ив. Караджов и др., а за второто – арх. Н. Юруков, д-р Хр. Татарчев, В. Каназирев, Кл. Размов, Сл. Ковачев, Н. Киров, Ап. Димитров, студентът Атанасов и др.[10] От името на привържениците на първото становище д-р Н. Иванов депозира резолюция за одобрение, а от името на вторите арх. Н. Юруков внася резолюция за порицание на дейността на Изпълнителния комитет. След гласуване се приема резолюцията на д-р Н. Иванов.

На Втория велик събор проф. Н. Милев прочита доклад върху политическата дейност на македонската емиграция. В него той се застъпва за автономна Македония, но подчертава, че Изпълнителният комитет е строго легална организация, че той ратува по легален начин " да въздигне Македония в нейните географски и икономически граници в автономна държава, независима от балканските държави". Тази цел – подчертава Н. Милев – е в хармония с цялата политическа история на нашето движение, с външната постановка на македонския въпрос и с постоянния и неотклонен стремеж на македонското население. Същевременно той посочва, че има още две възможности за разрешаване на македонския въпрос: Македония, независима в една балканска федерация, и Македония във федерация със СХС кралство, но те не представляват никакво предимство, защото македонският въпрос се поставя на чисто балканска почва, с което Македония се лишава от външна помощ. Освен това балканската конфедерация си остава далечна мечта, а федерацията със СХС кралство означава да се превърне македонският въпрос във вътрешносръбски[11].

При избора на Изпълнителен комитет отново се проявяват различия. Ръководството предлага изборът да стане с тайно гласуване. Опозицията се противопоставя. Д-р Хр. Татарчев заявява, че трябва да се избере с явно гласуване "един хомогенен кабинет", защото не е "желателно да има и от едната, и от другата страна компромиси"[12]. Затова всеки, който иска да избира, нека с открито чело да каже: "Тези и ние, които се мислим за опозиция, ще се подчиним на тях, ще дадем всичката си материална и морална подкрепа, стига само това дело добре да се ръководи, добре да се осъществява и да ни доведе по-близко до идеала."[13] Мнозинството от делегатите приемат предложението за тайно гласуване, което става повод около 63 делегати на опозицията да напуснат конгреса[14]. Това улеснява ръководството на организацията на братствата, което в почти същия състав е преизбрано. Начело на Изпълнителния комитет застава пак Ив. Каранджулов. Между избраните са Н. Стоянов, Хр. Станишев, д-р Г. Стрезов, Н. Томалевски, д-р Б. Татарчев и др.[15]

Напусналите Втория велик събор делегати избират своя петчленна Временна комисия в състав: д-р Далкалъчев, арх. Н. Юруков, д-р Хр. Татарчев, д-р А. Димитров и д-р Ф. Атанасов. Временната комисия е съставена от средата на бившите помирители между Изпълнителния комитет и Временното представителство.

В началото на ноември комисията излиза с позив, в който се посочва, че "погрешните пътища са стрували много сълзи и гробове на Македония". Като погрешен е характеризиран и пътят за присъединяването на Македония към България. Привържениците на присъединяването са окачествени като хора, които се движат "не от разума, а от чувствата". Отбелязва се, че по този въпрос дейците на Македония са били винаги раздвоени и са водили "люти борби". Набляга се на това, че Изпълнителният комитет не е оправдал надеждите за искреност към автономната идея, защото: 1. За пледиране на автономната кауза в чужбина той натоварва Ив. Каранджулов, който по-рано е бил висш магистрат в България и неин представител на Хагската конференция за мир, доскорошен привърженик на присъединението, поради което не вдъхва доверие на външния свят; 2. Изпълнителният комитет допуска Ив. Каранджулов да си послужи с мемоара от 1919 г., с който се иска чисто и просто присъединението. С това за лишен път той подчертава, че не се е освободил от "кошмара на обединителната акция"[16]; 3. Въпреки дадената му от съборите директива той съзнателно и системно е отбягвал да влезе в контакт с македонските небългарски организации в Румъния, Турция и другаде, които поддържат лозунга "Македония за македонците"; 4. Ив. Каранджулов нищо не е сторил за образуване в Швейцария на Общ комитет на македонските националности, който с нужните авторитет и морално право да пледира автономната кауза от името на цялото македонско население; 5. Той умишлено игнорира сътрудничеството на представителите на левите течения на Запад, които имат като своя програма принципите за самоопределение на народите и зад които стоят широките народни маси; 6. Съзнателно отправя до Конференцията в Париж едно "фамозно икономическо" писмо, с което се установява срок за уреждане на правата на емиграцията по отношение имотите в робска Македония. Така косвено се признава създаденото от конференцията политическо положение в Македония. Миналият велик събор изрично постановява да се иска гарантирането на тия права "по един абсолютен начин, докато Македония бъде издигната в самостоятелна държава"[17].

Временната комисия подчертава, че с тези действия на Изпълнителния комитет за съжаление са съгласни и мнозинствата от обикновените събори. Ясно се вижда, че сред македонската емиграция има течение, което се стреми да даде на македонското освободително движение теснонационален български колорит, както и да го подчини на интересите на политически лица и партийни щабове.

Водейки цяла година борба срещу тази ориентация на Изпълнителния комитет, лицата на Временната комисия заявяват, че след като са направили "всичко възможно за тяхното вразумяване и опомняне", са принудени да напуснат Великия събор, за да не носят повече морална отговорност за действията на Изпълнителния комитет.

Временната комисия "декларира тържествено", че "чистотата на автономната идея" стои за нея "по-високо от всяка друга мисъл". Тя призовава емиграцията да се обедини около политическото искане за създаване на "*автономна и самостойна Македония като отделна политическа единица, независима от балканските държави и служеща за съединително звено между тях*"[18].

За постигане на тази цел Временната комисия излиза пред емиграцията със следната платформа: 1. Даване на движението на чисто македонски колорит и обграждането му от всякакви външни опасни държавнически, партийни, фракционни и други влияния; 2. Създаване на мощни легални македонски организации в България, Румъния, Цариград и Америка при активното участие на всички македонци без разлика на вяра, народност, пол и убеждение. Организациите на Балканите да образуват общ македонски съюз от всички народности на Македония; 3. Създаване на централно съюзно управително тяло на тези организации в столицата на Лигата на народите – Женева; 4. Издаване в Женева на орган на съюза на македонските организации; 5. Запазване пропорционалността във всички дейности и институти; 6. Свикване на общ македонски конгрес от същите организации за изработване на директиви на съюза и за избиране на централно управително тяло; 7. Влизане във връзка с всички напредничави фактори, които имат на политическото си знаме принципа за сомоопределение на народите[19].

В позива се съобщава, че разцеплението сред емиграцията е вече свършен факт и то се е наложило в името на посочената платформа, защото само тя може да спечели доверието и да обедини всички народности на Македония, а също и да спечели симпатиите и поддръжката на общественото мнение в Европа и в целия свят.

Реакцията на Изпълнителния комитет е много остра. Вестник "Македония" публикува серия от материали против лицата от Временната комисия[20]. Той апелира към емиграцията да не се поддава на позива, "изпълнен от край до край с неверни факти"[21], и обявява разцеплението като "осъдителен и пакостен за делото акт". Същевременно Изпълнителният комитет изпраща окръжно до братствата, в което застава на позицията, че между комитета и комисията "няма принципиални различия", че обвиненията в позива не отговаряли на истината. Що се отнася до Ив. Каранджулов и другите членове, се посочва, че той и повечето от избраните в комитета не принадлежат към никоя партия в България. Припомня се също, че от юли 1919 г. комитетът следва "неуклонно автономното начало". В крайна сметка Изпълнителният комитет лансира схващането, че разцеплението "се дължи на желанието у известни лица измежду отцепниците да бъдат непременно начело на организацията"[22].

В отговор Битолското, Горноджумайското и Варненското братство порицават отцепилите се от Изпълнителния комитет[23]. Същото правят и Кюстендилското, Велешкото и Никополското братство[24]. Органът на комитета – в. "Македония" – пък се заема да докаже, че Временната комисия няма нова, различна от Изпълнителния комитет цел, защото в Устава му е записано: "Македонската емиграция в България без разлика на народност и вяра, пол и политическо убеждение се организира в културно-благотворителни братства. От своя страна всички братства образуват Съюз на македонските братства в България." По-нататък се цитира чл. 2 от Устава, в който се казва: "Съюзът има за цел: а) да ратува *по легален начин* за въздигане на Македония в нейните географски и икономически граници в автономна държава, независима от балканските държави."[25] Но никъде Изпълнителният комитет не признава колебанията си при провеждане на политиката за автономия, зигзагите, връщането към лозунга за присъединение и своите връзки с политическите партии в България и особено с тази на демократите, в която се числят мнозина от членовете на комитета.

В хода на острата полемика между комитета и комисията последната започва да издава в. "Автономна Македония" като антипод на в. "Македония". Първият брой излиза на 1.XII.1920 г. В програмната статия на вестника се отбелязва, че до Младотурската революция през 1908 г. македонското освободително движение държи за автономния лозунг. Създаването на чисто български конституционни клубове се смята за "голяма политическа грешка", защото съдейства за разединяване на народностите в Македония. Такава грешка е и изчезването на автономния лозунг от 1913 до 1919 г. не само в българските политически кръгове, но и сред македонските водачи. Тук отново се повтарят принципите, залегнали в позива на Временната комисия[26].

В отговор един от членовете на Изпълнителния комитет и създател на конституционните клубове през 1908 г. – Т. Карайовов – атакува тази позиция на федералистите [27]. "Македония" припомня и участието на някои от хората на Временната комисия, като Н. Юруков, в подписването на мемоар за присъединяване на Костурско, Леринско и Кайлярско към България през 1913 г.[28] С това се поставя под сериозно съмнение чистият автономизъм и на хората от комисията. В същото време някои от братствата начело с Кичевското настояват за обединение[29]. Поради това Обикновеният събор на съюза избира комисия за помирение в състав: запасните генерали Кюркчиев и Добревски, Крум Стоянов, Наум Гьондов и Е. Спространов[30]. На 17 и 22.XII.1920 г. помирителите изпращат писма до Временната комисия и до Костурското, Воденското и Солунското братство. Проектираната среща се провежда на 14.II.1921 г. Помирителната комисия се явява в пълен състав, а от Временната комисия идват Далкалъчев и А. Димитров, придружени от Айтулах бей, Каркини и С. Скендер[31]. Последните трима са "частни лица", а не представители на Временната комисия. Разискват се два въпроса: 1. Има ли принципни различия между двете тела?; 2. Спазва ли се автономният принцип на Изпълнителния комитет[32] ? Базата за разбирателство на Временната комисия е ясно формулирана в Платформата и Окръжно No 6 и Окръжно No 9. Временната комисия поставя условие да се даде писмен документ за помирението и базата, на която то трябва да се проведе. Помирителната комисия не разполага с такъв документ, а не е могла и да го изработи, защото не е страна в спора. Тя е с арбитърска и помирителна роля, поради което се смята за напълно неутрална.

Помирителната комисия изтъква, че според нея "няма принципиално различие, което да предизвика разцепление".

Делегатите на Временната комисия заявяват тъкмо обратното, че дотогава борбата между Изпълнителния комитет и комисията се "гради изключително върху принципиалните различия по отстояването на автономната идея"[33]. Тези различия са формулирани ясно в Платформата и в двете окръжни писма. В обобщен вид те могат да се групират така: а) Изпълнителният комитет не иска да влезе в сътрудничество и разбирателство с инородните; б) съгласно с Платформата политическото искане на Временната комисия е "създаването на самостойна Македония в нейните географски и икономически граници като отделна политическа единица, независима от балканските държави и служеща за съединително звено между тях". Това означава, че трябва да се потърси сътрудничеството и на балканските народи. А при Изпълнителния комитет липсва прибавката "*служеща за съединително звено между тях*". Той иска само "създаване на самостоятелна Македония, независима от балканските държави". Липсата на тази прибавка се тълкува от Временната комисия като указание да не се търси сътрудничеството на балканските народи при разрешаване на македонския въпрос.

Временната комисия смята, че тя съществено се отличава от Изпълнителния комитет и при отстояването на автономната идея: 1. Според нея не е достатъчно само да се признае, че освобождението на Македония е дело на всички нейни синове (без разлика на вяра и народност), ако не се потърси искрено сътрудничество с инородните елементи. Без тях е невъзможна автономията на Македония. Затова в Платформата се иска да се създадат на Балканите Общ съюз на македонските националности и в Женева – Централното съюзно управително тяло на македонските национални организации в целия свят; 2. Чистотата на автономната идея изисква да не се поставят начело на организацията или дори напълно да се отстранят от нея ангажираните с идеята за присъединяване, заемащите отговорни политически длъжности в България, онези, които по време на войната, водени от шовинистични подбуди, са преследвали и унищожавали инородните елементи в Македония, и всички онези, които и сега се стремят да дадат на македонското движение тесен национален български колорит; 3. Присъствието на бивши и настоящи български дипломати в Изпълнителния комитет и на съборите е "абсолютно несъвместимо със самостоятелността на организацията". Да се простим веднъж завинаги с "реванша". Искрените привърженици на автономната идея да декларират, че ще ратуват за нейното възтържествуване дори и в случай на евентуална възможност за присъединяване[34].

Преговорите се водят до март 1921 г. На 20 март Помирителната комисия слага мандата си[35]. Исканите от Изпълнителния комитет лични жертви са удовлетворени. Председателят заявява, че ще си даде оставката, ако с това се тури край на раздорите[36].

Временната комисия развива оживена международна дейност. От името на македонската емиграция в България през пролетта на 1921 г. тя подготвя Мемоар до представителите на великите сили в Лигата на народите в Женева, връчен лично от арх. Н. Юруков. Мемоарът носи подписите на делегата на българската секция д-р Далкалъчев, на делегата на турската секция Айтулах бей и на делегата на албанската секция С. Скендер. Основната мисъл в мемоара е, че желанието на цялото македонско население е “да види свободна и независима автономна Македония”[37]. Комисията и нейните секции обръщат внимание на ОН, че в Македония не се прилага покровителство на малцинствата. Нещо повече – в Гърция и Югославия няма нито помен от приложение на клаузите за покровителство и права на малцинствата. Напротив, върши се денационализация на българите, забранява се матерният език, закрити са училищата, които съществуват по време на турското робство. В Егейска Македония пък се върши “доброволно” изселване на българите. Временната комисия моли ОН да се застъпи за българското и другите малцинства в Македония и за връщане на емиграцията по родните ѝ места.

Все по това време д-р А. Димитров заминава за Цариград, за да организира българска секция на Временната комисия. С него отива и С. Скендер. На 26 февруари те пристигат в Цариград. Там вече има турска, албанска и еврейска секция. Съпротива им оказват хората на Изпълнителния комитет и най-вече д-р Георги Николов – лекар в тамошната българска болница – и служителят в българската легация Г. Кулишев [38]. Арх. Юруков, изпратен в Женева, за да връчи мемоара, има за задача да организира емиграцията в Швейцария и печатната пропаганда, чието средище също трябва да е там. Вл. Каназирев отпътува за Америка да създаде емигрантска организация, в която да могат да членуват всички желаещи без разлика на вяра и народност[39].

През есента на 1921 г. Временната комисия поднася мемоар на конгреса на Международното бюро за правата на народите в Женева. Той е подписан от проф. Бедри Пейани за албанската секция, от Н. Юруков за българската, от Пандели Мегеа за румънската и от Айтулах бей за турската. Отново се настоява за създаване на независима Македония с демократична администрация по примера на Швейцария и поставена под протектората на ОН[40].

На този първи международен конгрес за правата на народите са представени 22 нации[41]. От македонската делегация с доклади участват Мегеа и Н. Юруков. Правят изказвания и делегатите на турците и албанците от Македония. Всички се придържат към рамките на исканията, залегнали в мемоара[42].

По същия повод в Женева е и Ив. Каранджулов. Има и други делегати на Македония. Пребиваването на арх. Юруков и на Ив. Каранджулов по време на конгреса в Женева създава възможност за преки преговори между двамата. В Женева набързо се формира помирителна комисия от македонски делегати, която изработва проектопротокол, поднесен на двамата на 11.IX.1921 г. (Женевски протокол)[43].

В него се отбелязва, че още при първата среща на ръководителите на двете македонски организации и "подписаните доброжелатели" се е признало: 1. Че двете течения са съгласни да се работи занапред само за независима Македония с участието ѝ при равноправието на всички народности, които я населяват; 2. Всички, които не са съгласни с този лозунг, ще излязат от организацията; 3. На 16 октомври с. г. да се свикат събори на двете течения , за да се оформи обединението.

Този вариант се предлага на арх. Юруков, но той възразява срещу т. 2. и вместо нея предлага следния текст: "Организацията на обединената емиграция ще бъде конституирана въз основа на директивите и гаранциите за тяхното приложение, изложени в окръжните на комисията на македонската емиграция."[44] Това предложение се подкрепя само от Греков, който също присъства на заседанията. Най-сетне Д. Мишев предлага т. 2 да се редактира така: "За директива на обединената организация ще служат направените и от двете страни изявления пред Обществото на народите в заседанието на Съюза на Дружеството за обществото на народите през м. юни т. г. и сега на I конгрес за защита на правата на народите." Но и това не се приема от Н. Юруков. Последният приема само Женева за център на македонските организации. В протокола е заложено и схващането, че "всъщност разкол между двете течения няма"[45].

Няколко дни по-късно, на 29.IX.1921 г., представителите на 5 неутрални братства (Крушевското, Кумановското, Кичевското, Тиквешкото и Струмишкото) отправят писмо до Изпълнителния комитет и Временната комисия[46]. Неутралните братства отбелязват, че мнозинството от емиграцията се стреми към обединение. И понеже няма сериозни принципни различия, молят Изпълнителния комитет и Временната комисия да изберат по една комисия и съвместно с комисията на неутралните братства на 3 октомври да се срещнат и разменят мисли върху обединението. Всяка от комисиите да бъде от по 5 члена[47].

На 2.Х.1921 г. се открива Третият велик събор на македонските братства. Ив. Каранджулов още не се е завърнал от странство, поради което приветствие поднася първият подпредседател инж. Хр. Станишев. За председател на събора е избран д-р Вл. Руменов. Отчета прочита Н. Томалевски. Той обстойно говори за усилията на Изпълнителния комитет да влезе във връзка с инородните емигрантски легални групировки, имащи за цел автономията на Македония. "За жалост – се казва в отчета – такива групировки, а не отделни лица, с които е декорирана Временната комисия, досега комитетът не намери."[48]

На 4.Х. с. г. Третият велик събор упълномощава делегатите си Вл. Кусев, Б. Антонов, Хр. Коцев, Й. Мирчев и Нестор Попов да влезат веднага в споразумение с надлежните упълномощени лица от всички македонски организации, които не се числят към съюза на братствата, и да узнаят техните условия за постигане на желаното споразумение. Целта и базата, на която ще се разговаря, е автономна Македония [49]. Комисията избира за свой председател Вл. Кусев, а за секретар – Н. Попов. Срещата се осъществява още на 4 октомври. От Временната комисия идват Вл. Ковачев и Ю. Атанасов, а от Кичевското братство – Милан Дамянов, от Кумановското братство – Карамфил Цветков и Манасий Кършутски, от Крушевското братство – Джиков и Гърдановски, от Тиквешкото братство – Панталей Иванов[50]. Представителят на Струмишкото братство Попилиев не се явява на срещата поради отсъствие от София.

Представителите на Временната комисия връчват писмена декларация No 47, с която заявяват, че сбирката им на 2-ри миналия месец е решила да предостави въпроса за обединението на емиграцията за разрешаване от предстоящия конгрес. Поради това Временната комисия в днешното си заседание единодушно е решила, че тя няма право да влиза в каквито и да било преговори, нито е компетентна да поема какъвто и да е ангажимент за помирението. Но представителите на Временната комисия посочват, че условията за обединение са изложени в нейните окръжни No 23 и 39 и във в. "Автономна Македония" (бр. 39 и 43) и че са възприети безрезервно от народните организации, присъединени към Временната комисия. И сега те държат на тези условия като необходима основа за обединение[51]. Отново представителите на Временната комисия повтарят старите условия. Спор се завързва около добавката "и служеща за съединително звено между тях", за лицата, които би трябвало да се отстранят поради дейността им като анексионисти, и т. н.[52] Вл. Ковачев заявява, че лицата от Временната комисия не биха правили въпрос за себе си, но при избора на управително тяло на обединената организация двете спорещи страни трябва да бъдат третирани като равноправни. Принципът за пропорционалността при избора трябва да бъде изключен и изборът да стане въз основа на взаимно съгласие[53].

Представителите на неутралните братства не се оказват с единни схващания, но всички са за обединението.

Комисията за помирение, избрана на Третия велик събор на емиграцията, докладва пред делегатите му за срещата с неутралните братства и Временната комисия и моли за решение по повдигнатите въпроси.

След реферата на Й. Бадев за трите емигрантски организации и след заключителното слово на д-р Вл. Руменов, че няма безгрешни, че преди е имало обединисти и автономисти, че е имало време, когато всички са били обединисти, а сега "времената и обстоятелствата ни направиха всички с еднакви убеждения", конгресът приема специална резолюция. В нея отново се отбелязва, че "никакви принципни различия не съществуват между целите и средствата на съюза и тези на Временната комисия"[54]. Тази констатация се аргументира по следния начин: а) днешните статути на съюза са изработени навремето задружно и с одобрението на лицата от Временната комисия; б) прибавката от Временната комисия към чл. 2 на съюзния устав, "служеща за съединително звено между тях", не дава ново съдържание на този член, а само видоизменя фразата; в) искането на Временната комисия да се учреди в Женева общо тяло, в което да са застъпени представители на всички народности в Македония, също не е различие. Още повече, че с това вече се е съгласил съюзът; г) искането на Временната комисия изборът на ръководните лица да става не чрез болшинство е краен субективизъм, който руши основния парламентарен принцип – принципа на болшинството, върху който почива съюзът[55].

Третият велик събор обсъжда разцеплението и апелира към всички да се приберат в редовете на съюзната организация. Великият събор обаче натоварва д-р Вл. Руменов и Изпълнителния комитет да продължат делото за постигане на единство сред емиграцията[56].

Съборът не признава, че не е "искрен привърженик на автономната идея", т. е. това, което иска Временната комисия, и че за Изпълнителния комитет автономната идея е "само средство за възтържествуването на обединителната акция". Изпълнителният комитет не прави и исканата официална декларация, че "при евентуална възможност за присъединението на Македония към България той ще ратува за реализиране на автономната идея"[57].

Преговорите постепенно затихват, поради което Временната комисия на 4.XII.1921 г. свиква Учредителен конгрес на Македонската федеративна емигрантска организация (МФЕО). Така след едногодишна организационна дейност Временната комисия се обособява в отделна македонска легална организация.

Учредителният конгрес на МФЕО е открит от председателя на Временната комисия д-р Хр. Далкалъчев. Поздравителни телеграми се получават от много места. Между тях е прочувственият адрес на адвоката от Дупница М. Грашев. Участват делегати на 27 дружества (братства) – от Костурско, Воденско, Солунско, Крушевско, Тиквешко, Прилепско, Видинско, Пловдивско, Старозагорско, Ямболско, Хасковско, Цариградско и др.[58] От инородните македонски емиграции участват влашката (в България и в Румъния), албанската и турската (в България и в Цариград). Избира се Постоянно бюро в състав: П. Шатев – председател, Галиб бей (турски делегат) – подпредседател, Сюлейман Коркини (албанец), Перикли Фоти (влашки делегат). За секретари са избрани Григор Костов, К. Хаджириндов и П. Таралямов[59].

Конгресът избира и политическа комисия – Хр. Татарчев, Хр. Божков, Сл. Ковачев, Бехчет бей, Н. Юруков, Н. Михайлов, Ив. Снегаров, С. Каркини, Г. Ванчев, Кл. Размов, П. Стоянов и А. Куртелов[60]. Делегатите посрещат с бурни ръкопляскания появилите се в залата серчани Стою Хаджиев, Таската Серски и Ал. Буйнов[61].

За политическата дейност на Временната комисия докладва арх. Н. Юруков. Основната нишка в отчета му е подчинена на тезиса, че македонският въпрос е "престъпно пренебрегнат от великите сили"[62].

Направен е отчет за дейността на комисията от нейното създаване до Учредителния конгрес. Дава се картина на настроенията сред емиграцията в полза на автономията, поради което още Първият велик събор възприема идеята за автономия на Македония, но Изпълнителният комитет, избран от събора, продължава да работи за присъединение. Формира се опозиция, която на Втория велик събор се откъсва от Изпълнителния комитет. Започват преговори за обединение, които от името на Временната комисия се водят от Сл. Ковачев и Й. Атанасов. Предприема се акция сред другите македонски народности. Отзовават се власите и турците, които делегират по един свой представител в комисията. За първи път в този отчет се оповестява, че целта е не само “автономна Македония, независима от балканските държави и служеща за съединително звено между тях”[63], но и че независима Македония ще има федеративно устройство. По-късно за Букурещ заминава Ф. Атанасов. Връзката с власите е уредена. Така Временната комисия вече има в редовете си 4 националности. В Швейцария Н. Юруков полага усилия за създаване на върховно тяло на македонската емиграция. Втори път отива там на конгреса на Лигата за защита правата на народите. Той е начело на делегация от Македония в състав Харун Али (турчин), проф. Пеяни (албанец) и Пандели Мегъ (влах)[64].

До Учредителния конгрес на МФЕО изпраща писмо д-р Вл. Руменов, председател и пълномощник на Третия велик събор, който настоява да говори на конгреса за нуждата от обединение на емиграцията. Конгресът приема становището за “обединение само въз основа на началата, изработени от Временната комисия, и на току-що приетия устав на федеративната организация”[65]. Той избира комисия начело с П. Шатев, която да продължи преговорите с Изпълнителния комитет и с пълномощника на Третия велик събор д-р Вл. Руменов.

Базата за обединение, която предлага Временната комисия, е формулирана в три точки: 1. Издигане на Македония в самостоятелна политическа федеративна единица под гаранцията на великите сили в нейните географски и икономически граници, която да служи за обединително звено между балканските народи и държави при абсолютно равенство на всички населяващи я народности. Приемане напълно устава на Учредителния федеративен конгрес на емиграцията; 2. Изнасяне борбите за освободителното дело при пълно и единодушно сътрудничество между всички македонски народности; 3. Да не се поверява ръководно място в организацията на лица, ангажирани с анексионистичната политика, играли видна роля в политико-обществения живот на Царство България, и тези, които са вършили груби издевателства над националните малцинства в различни времена[66].

Изпълнителният комитет приема тези условия, но с две добавки: в т. 1 след “федеративна” да се добави в скоби “между народностите в Македония” и в т. 3 след политико-обществен живот” да се прибави “на държавите, съседни на Македония”[67].

Конгресът приема единодушно добавките на Изпълнителния комитет и възлага мандат за обединение на новия Управителен съвет на МФЕО и на председателя П. Шатев [68].

Преговорите между комисията и комитета продължават писмено и устно. За база вече се предлага от П. Шатев и Управителния съвет устава на МФЕО. Отговорът на Изпълнителния комитет е, че основните принципи в уставите на двете организации са еднакви. Само някъде формата е различна, но съдържанието е близко или едно и също. Основата на двете организации е една - автономна Македония[69].

С това твърдение на Изпълнителния комитет отново не се съгласява ръководството на МФЕО. Несъгласието е изразено в писмо до комитета от 15.II.1922 г., подписано от Хр. Далкалъчев и П. Шатев[70]. В писмото се заявява, че разликата между двата устава е грамадна, защото в устава на МФЕО се чертаят рамките на една организация, където: а) се обединяват емигрантите от всички народности (при задължително организиране на всички народности), без което организацията не може да съществува; б) дават се еднакви представителни права в организацията на всички народности независимо от тяхната численост, с което съразмерността се отхвърля, за да се отстранят всякакви спорове между народностите; в) чрез Върховния федеративен комитет в чужбина, който единствено има право да говори от името на македонската емиграция, се освобождава представителството на македонската кауза от всякакво влияние на правителствата на балканските държави.

“От всички тия начала – четем в писмото – във вашия устав няма нито следа. Ето защо ние можем да преговаряме с вас само въз основа на устава на МФЕО.” Управителният съвет на МФЕО отбелязва, че обединението на македоно-българската емиграция е само част от нейната обединителна програма, която обхваща целокупната македонска емиграция[71].

Учредителният конгрес на МФЕО избира управителен съвет в състав: арх. Н. Юруков, Гр. Костов, В. Христов, Н. Киров, Кл. Размов, Т. Димитров, К. Чуров, Д. Петев, К. Хаджириндов и контролна комисия: А. Юруков и Ал. Панов[72].

Политическият катехизис на федералистите, изработен от Сл. Ковачев, включва няколко основни момента, които характеризират и дейността на МФЕО: “Никога не ще вдигам ръка срещу идейния си противник, а всякога ще се стремя да го спечеля за федеративната идея само чрез перото и словото; всякога и всякъде ще се чувствам като македонец, гордеейки се с това символично име, без да забравям нито за момент народностния си произход; винаги ще се старая да чувствам по-близко туптенето на чистото си македонско сърце и да се вгледам в кристалната си македонска душа; пет минути от денонощието ще посвещавам на мъченицата Македония, за да се справя с македонската си съвест и се убедя за лишен път, че е нищожно онова, което съм сторил за нея.”[73]

Лозунгът, който издигат федералистите, е свободна, независима федеративна Македония като съединително звено между балканските държави. С това се определя бъдеща независима Македония да има федеративно устройство по подобие на Швейцария. В Швейцария д-р Т. Греков дори изработва знаме и герб на федеративна Македония. “Знамето на Македония – пише той – отдавна съществува. Неговите цветове са черно и червено, поставени паралелно надлъж. Остава по-трудното – да се избере герб. И дума не трябва да става за орли и лъвове – символи на хищничество. Гербът трябва да изразява нашия идеал за братски задружен живот на всички национални елементи в родината ни. Мисля, че образът на подадените ръце в печата на федеративния комитет напълно отговаря на тази цел.”[75]

След Учредителния конгрес започва уточняване на лозунгите на организацията и преди всичко съотношението между лозунга за независима Македония и клаузите за покровителство на малцинствата, които засягат и Македония. Някои, между които споменатият д-р Т. Греков от Женева, оспорват необходимостта от борба за покровителство на малцинствата в Македония, защото това означавало “предварително приемане сегашната участ на Македония – т. е. дележа ѝ между балканските държави”. Това означавало още отказване от свещения девиз “Македония на македонците”, отказване от заветния идеал за независима Македония. По този начин Македония се осъждала на вечно робство. И още нещо: като се иска покровителството на малцинствата, “ние признаваме – казва Т. Греков, – че сме малцинство в Македония”. Освен това искането на национални права за македонците българи водело до свеждане на македонския въпрос до българския въпрос, а това схващане довело България до двете национални катастрофи. Стига се до извода, че е абсурдно да се дадат права на малцинство на българите в Македония, защото “преди всичко сръбското и гръцкото правителство не признават съществуването на българска националност в Македония”[76]. Сърбия и Гърция ще сметнат постъпките за покровителство, “за български маневри и ще държат

България отговорна за националните конфликти в Македония. По този начин ние излагаме България на сръбско-гръцката злоба и македонският въпрос ще загуби македонския си характер."[77]

В печата на МФЕО се повдига и въпросът за употребата на понятията "автономна" и "независима" Македония. Отбелязва се, че те се употребяват безразборно, а не са равнозначни. В обстановката след подялбата на Македония да се иска нейната автономия, означава автономна Македония да се намира под суверенитета на някоя държава. В такъв случай всички ще помислят, че това е България, т. е. че се подготвя присъединението на Македония към България. Така се компрометирало македонското освободително дело. Заема се позиция, че думата автономия се употребява поради популярността ѝ, че при условията след Първата световна война не трябва да се иска друго освен "независимостта на Македония", т. е. да се "образува от нея независима и суверенна държава, каквато е Албания", като се добавя, че независимостта на Македония не изключва покровителството на Лигата на народите[78].

Лозунгът за федеративна Македония е атакуван от Изпълнителния комитет. Г. Баждаров публикува специална статия[79] срещу него и срещу д-р Т. Греков, написал конституция на бъдеща федеративна Македония, съставена въз основа на швейцарската. С основание Г. Баждаров разграничава обстановката в Швейцария от тази в Македония, като посочва, че Швейцария се е състояла от отделни държавици, които се съюзяват, конфедерират и накрая се федерират. Също, че в Швейцария народностите са компактни и обитават определени кантони. А в Македония народностите са смесени и образуването на кантонална федерация е невъзможно. "Като изключим Анаселичката и Анасандринската кааза – пише Г. Баждаров, – които са населени почти само с гърци; Горноджумайската, Разложката, Паланечката и Кратовската – почти само с българи, във всички други околии народностите са различно размесени."[80] Г.Баждаров отхвърля девиза за федеративна Македония, като се базира на историята на организираното македонско движение. Той препоръчва лозунга на австромарксистите за екстериториална, персонална, културно-национална автономия[81].

На страниците на в. "Автономна Македония" Г. Попхристов отговаря на Г. Баждаров: "Новото политическо положение на Македония ни налага да се съюзяваме за обща борба, а не да търсим в миналото дали има някъде да се говори за федерация."[82] Но не е трудно да се забележи, че в. "Автономна Македония" подменя "федеративна Македония като държава" със "съюз на народностите в Македония"[83], а това са две различни неща. Изглежда МФЕО забелязва вече, че е невъзможна федеративна Македония от типа на Швейцария и започва постепенно да подменя съдържанието на своя основен девиз.

Интерес представляват и схващанията за автономна идея, разпространявани във в. "Автономна Македония". Наред с пропагандирането на традиционното интерпретиране на автономията се забелязва отиване в някои крайности, що се отнася до възприемането ѝ от македонските националности. Вл. Ковачев в няколко статии лансира схващането, че Македония не бива повече да се третира "само като географско понятие, което ни най-малко не съдържа в себе си идеята за създаването на една политическа единица"[84]. Идеята за създаването на самостойна Македония е строго държавническа и като такава – заявява Вл. Ковачев – тя решително отхвърля и най-малкия намек за "племенни връзки" и "културно единство" на която и да е част от македонското население с нейните сънародници в съседните балкански страни.

Поставя се на преразглеждане и терминът "македонци", под който "досега са се подразбирали само македонските българи и като такъв той е имал строго етнически характер"[85]. Занапред – предлага Вл. Ковачев – под този термин трябва да се разбират "всичките етнически елементи, които в своята съвкупност съставляват самото македонско население". Обстоятелството, че историята не познава съществуването на македонска нация, не би могло да е сериозен аргумент, за да се оспорва правото на македонското население без разлика на вяра и народност "да се чувства вече в своята съвкупност като принадлежащо на един и същи народ". Вл. Ковачев смесва разнородния македонски народ с нация. Това личи от следния пасаж: "И ние искрено желаем, щото македонското население да се проникне дълбоко от съзнанието за своята принадлежност към общата нация, най-сполучливия израз на която ни дава терминът "македонците". Ето защо той смята, че трябва да се поощряват онези, които вместо "българи" са започнали да се наричат "македонци", водени "изключително от желанието да манифестират по този начин своята безрезервна преданост към автономната идея"[86]. Поради това Вл. Ковачев настоява "да се култивира в самото македонско население съзнанието за неговата принадлежност към обща нация"; само така "етническата принадлежност на отделните елементи от македонското население постепенно ще изгуби оная острота от своя характер, която доскоро съставляваше най-съществената пречка за реализирането на нашето политическо мислене"[87].

Същевременно в. "Автономна Македония" протестира срещу денационализацията на българите в поробена Македония. Той посочва, че на особено ожесточено преследване са подложени българската народност и нейният език в цяла Македония, защото българското население представлява внушително мнозинство и "бидейки творец на освободителното македонско движение", то е най-напредничавият, най-свободолюбивият и най-способният за истинско, самобитно македонско държавно творчество национален елемент[88]. Посочва се, че в "такива български будни градове като Охрид, Битоля, Щип и Скопие сръбското правителство е натрапило владици сърби" и е изгонило избраните родни владици Неофит, Борис и Мелетий. На същия гнет са подложени и българите в Егейска Македония.

От братствата в България, както посочихме, няколко се обявяват за неутрални, а Пловдивското отказва да влезе във връзка и с Изпълнителния комитет, и с Временната комисия. То защитава позициите на Временното представителство, което вече не съществува. Пловдивското братство започва да издава "Бюлетин"[89], в който критикува и комитета, и комисията. В "Бюлетина" Изпълнителният комитет се определя като "проводник на империалистическата политика на българската държава", а неговият alter ego – Временната комисия – като "плиткоумна диверсия на същата политика, слабо маскирана с етикета "федеративност" и силно наситена с необуздано желание за удовлетворяване на лични амбиции"[90].

Пловдивското дружество апелира към македонската емиграция да бъде внимателна в борбата си и предпазлива в избора на своите приятели, защото и отляво, и отдясно политиканстващи и партизанстващи демагози са тръгнали по следите ѝ. А в това време в Македония робът робува, в България бежанецът гладува. Препоръчва се организирането на македонската емиграция в независими дружества, които да се федерират помежду си[91].

Временната комисия се определя от Пловдивското дружество като "недоносче на Изпълнителния комитет" и се настоява за създаване на една-единствена организация, носеща в основите си принципите, издигнати от Временното представителство на бившата ВМРО. Пловдивското дружество се готви да покани делегати и от други краища на страната, за да се конституират в Пловдив като конференция, на която ще се разгледат всички въпроси от идеен, организационен и тактически характер, свързани с македонския въпрос, и да се положат основите на една федеративна организация със свой секретариат[92]. Това се прави, защото според Пловдивското дружество "Изпълнителният комитет и братствата са в пълен банкрут", но макар и в "агония, той се инжектира, за да преживее своята сестра Временната комисия, която е болник с неопределена диагноза"[93]. Що се отнася до емигрантския комунистически съюз "Освобождение", неговото създаване при БКП е "опасен прецедент", защото това би насърчило и другите партии към образуване на такива групи[94].

Пловдивското дружество разкрива връзките на Изпълнителния комитет с партията на демократите, а на Временната комисия – със земеделците и широките социалисти[95]. Дружеството иска материална подкрепа от емиграцията за издаване и разпространяване на своя бюлетин. Забелязва се стремеж Пловдивското дружество де се превърне в нов център на емиграцията с амбиции за нова емигрантска организация. Този стремеж е определен от македонското дружество в Свиленград и най-вече от неговите ръководители Ат. Стоименов и В. Антонов като сепаратизъм, който донася "само едно вредно колебание и смут в емиграцията и още по-лошото – мечешка услуга на многострадалната ни родина"[96].

В отговора си Пловдивското дружество отбелязва, че е сбъркан адресът, че тези обвинения трябва да се отправят към Изпълнителния комитет и Временната комисия, защото те разцепват емиграцията. Нещо повече – с такъв характер е новооснованото от Временната комисия дружество в Пловдив, наречено за разлика от другото федеративно. Пловдивското дружество смята лозунга "Автономна Македония" или "Федеративна Македония" като параван на целите за присъединяване, защото и самата българска държава до 1912 г. иска автономия на Македония и Одринско, но в навечерието на същата година подписва договор за дележ на Македония[97].

Пловдивското дружество настоява емиграцията да напусне "всевъзможните временни изпълнителни комитети" и да се организира в свои независими дружества, федерирани помежду си и далеч от всички политически партии, чието влияние е допринесло твърде много за деморализиране на македонската емиграция[98].

МФЕО не успява да изпрати делегация на Генуезката конференция, където е мястото за поставяне на македонския въпрос. За сметка на това нейният съперник – Изпълнителният комитет, изпраща меморандум до същата конференция, подписан от председателя Ив. Каранджулов и секретаря Й. Бадев[99]. В него се настоява великите сили да поемат най-сетне ангажимента за пълното и лоялно изпълнение на клаузите за покровителство на малцинствата под контрола и гаранцията на ОН, за свободно връщане на бежанците и емигрантите от България, Румъния, Турция и другаде в Македония, за плебисцит, извършен под контрола на ОН при изключване на всякаква намеса на балканските държави, за да се установи волята на населението и управлението, което то желае да му се даде[100]. Изпълнителният комитет изпраща със специално пълномощно Н. Томалевски на Генуезката конференция. Той връчва писмо на сръбския делегат Кумануди за робското положение, в което е поставена Македония[101].

МФЕО развива активна дейност чрез д-р А. Коцарев и д-р А. Греков в Женева – седалището на Лигата на народите. Там действа обаче и Изпълнителният комитет чрез своя председател Ив. Каранджулов и заместник-председателя проф. Н. Милев. Нещо повече, в официалните български държавни делегации често са включвани последните две лица, особено проф. Милев. Така се получава и през септември 1922 г. По този повод д-р Коцарев и д-р Греков сигнализират, че и "най-малкото отклонение от пътя, който води към издигането на родината ни в самостойна политическа единица, се смята в странство като маневра, имаща за цел присъединяването на Македония към България"[102]. Ето защо те настояват проф. Н. Милев да си подаде оставката от Изпълнителния комитет и да действа само като българин, а не и като македонец.

МФЕО се обявява срещу убийствата, вършени от ВМРО или от други фактори на отцепилите се от нея лица. Тя протестира срещу раняването на Сл. Иванов, срещу убийството на Михаил Радев – Странджата и др.[103], както и срещу създаването на емигрантска организация при БЗНС[104] начело с един от членовете на МФЕО – Ал. Панов. МФЕО "недоумява и се възмущава" от поведението на Ал. Стамболийски в Белград, от неговото отказване от Македония[105]. Но въпреки всичко МФЕО одобрява отказа на България от Македония, защото според нея "... всяка мисъл за национално обединение е убийствена за българското племе и разорителна за България и защото емиграцията и МФЕО са за независима федеративна Македония, защото още Македония е разпъната на кръст". "Ние тук мизерстваме и влачим бежанския кръст – се провиква органът на МФЕО, – населението там страда мъченически и бива денационализирано." Ето до това положение се стига от "традиционната политика". От нея два пъти Македония стига до Голгота[106].

В последните седмици на 1922 г. д-р Т. Греков – делегат на федеративния комитет – в няколко поредни кореспонденции от Лозана съобщава, че е връчил мемоара на МФЕО на Секретариата на конференцията на лигата в Лозана. Най-напред д-р Греков се среща с шефа на италианската делегация Гарони – бивш дългогодишен италиански консул в Македония. Отговорът на Гарони е: “Нищо не можем да направим за македонската кауза ... македонският въпрос не фигурира в дневния ред на конференцията.”[107] Американският делегат заявява, че с нищо не може да помогне, защото Америка присъства на конференцията като наблюдателка и няма право да повдига и да поставя въпроси за разглеждане[108]. Английският делегат Бентинк изразява своето учудване от съдържанието на мемоара: “Вие искате независима Македония ?! – възкликва той. – И то от името на албанци, българи, власи и турци? Туй извънредно ме учудва, понеже до вчера тези националности не само имаха съвсем други искания, но враждуваха помежду си, биеха се с оръжие в ръка и взаимно се изтребваха. А пък сега ...?”[109] Обясненията на д-р Греков, че се иска Швейцария на Балканите, не се приемат като убедителни за западните държави. Съмненията за завоалиран анексионизъм от страна на България и емиграцията остават. Особено недоверчив е френският делегат Дьолакроа, който открито заявява на Греков, че подобен федеративен комитет не съществува, че това е маневра, мистификация и заблуда на европейските правителства и на общественото мнение. Дьолакроа казва още, че автономизмът на организацията е привиден, че тя е за присъединяване към България. Накрая и той добавя, че македонският въпрос не е предвиден за разглеждане в дневния ред[110].

С помощта на МФЕО в България се създава Македонска католическа лига, която е в пълна услуга на организацията. Лигата си поставя за цел да действа пред католическите държави за въздигане на Македония в независима федеративна държава в нейните географски и икономически граници при пълно равенство на всички населяващи я народности, която да влезе като равноправен член на балканска федерация[111].

Най-големи усложнения на МФЕО създава самообявилата се Вътрешна македонска федеративна революционна организация (ВМФРО).

Още при създаването на Временната комисия се поражда идеята за федеративна революционна организация в Западна Македония. Нейни най-отявлени привърженици са д-р Ф. Атанасов и Сл. Ковачев[112]. Първият влиза в съгласие с бившия окръжен представител на Битолския революционен окръг Павел Христов, с леринския войвода Кр. Льондев, велешкия войвода Крум Зографов, костурския войвода Хр. Цветков и през есента на 1921 г. заминават за Албания, за да осигурят база, и оттам да се прехвърлят в Западна Македония. Ф. Атанасов и Крум Зографов пътува през Виена, Рим, Бриндизи, а другите трима – по море. Случайно със същия кораб пътува Ал. Протогеров и влиза в контакт. Постига се съгласие за обединение на революционните сили[113].

Временната комисия не е давала никакво съгласие за заминаването на д-р Атанасов в Албания. Явяват се противоречия между Ф. Атанасов и останалите членове на комисията, поради което на Учредителния конгрес д-р Атанасов не е избран в ръководните органи на МФЕО. На 1.XII.1921 г. в Тирана д-р Атанасов и неговите съмишленици подписват протокол за съвместна дейност с члена на ЦК на ВМРО ген. Ал. Протогеров (Тирански протокол)[114] и се връщат в България. В Македония влиза само Ангел Попвасилев, който след това също се оттегля.

Желанието на подписалите протокола е да се намери изход "от това безизходно положение на братска омраза и ненавист". Като ориентири в бъдещата дейност в Македония се приемат влизането във връзка с "всички недоволни елементи в СХС кралство и Гърция, борещи се за свободата си", създаване на федеративно представителство и ограничаване до минимум четническата дейност.

Обединените революционни сили от Македония си поставят за цел да се борят с всички сили и средства за извоюването на свободна и независима Македония в нейните географски и икономически граници от типа на швейцарската федерация.

За постигането на тази цел ВМРО влиза във връзка с всички народности на Македония за съвместна дейност, като ще се стреми да съдейства всяка народност да създаде своя отделна организация, а те от своя страна ще образуват Върховно федеративно представителство, което ще работи от името на всички организации и ще ги представлява пред външния свят и дипломацията.

ВМРО поема ангажимент да се държи далеч от всякакви политически влияния на съседните на Македония държави. По отношение на България тя си остава вярна на поставената цел – независима Македония при каквато и да е промяна на политическите обстоятелства в ущърб на независимостта.

В тактическо отношение ВМРО поема ангажимент да се стреми: а) чрез апостолска нелегална дейност да организира населението в унисон с организациите на другите народности за легална борба за получаване на правата, предвидени в договора за покровителство на малцинствата; б) чрез апостолска дейност да се избягва всякакво четничество, което може да даде безполезни жертви измежду населението; в) да се организира и въоръжи населението и при удобен момент, когато македонският въпрос бъде подготвен дипломатически, да започне нелегална дейност.

До свикване на общия конгрес за ръководене на дейността от Македония съвещанието в Тирана избира Временно задгранично представителство в състав: Г. Христов, д-р Ф. Атанасов и Н. Томалевски, което поема ангажимент да устрои базата в Албания (необходима за Западна Македония) по подобие на онази в България (София), която пък е необходима за Източна Македония. Задграничното представителство получава и задача да сплоти емиграцията в България и в другите държави. За да се постигне полесно обединението на емиграцията, се предвижда в Задграничното представителство в София да се прибавят по един член от Изпълнителния комитет, Временната комисия и дружество "Илинден"[115].

През април 1922 г. Т. Александров отказва да одобри Тиранския протокол и изпраща заплашително писмо до д-р Ф. Атанасов[116]. Няколко месеца по-късно Кр. Зографов с четата си и още няколко войводи заминава в Македония да търси база за ВМФРО. Сблъсква се с ВМРО. Бива убит, но постепенно нелегалната федеративна организация (ВМФРО) става притегателен център за всички напуснали и опозиционно настроени към ВМРО и водача ѝ Т. Александров. Към тях се приобщават и станалите по-късно ренегати от рода на Сл. Иванов, Гр. Циклев и Ст. Мишев. Сл. Иванов сам признава, че след завръщането си от Албания в София Кр. Зографов се среща с отцепилата се от Т. Александров група (заедно със Сл. Иванов)[117] и решават да започнат съвместна революционна работа в Македония[118]. Сл. Иванов заминава за Виена да спечели изцяло и Ал. Протогеров. След убийството на Кр. Зографов Сл. Иванов се връща от Виена в София. Малко след него се връща от странство и д-р Ф. Атанасов. Двамата се срещат и тъй като не одобряват действията на Т. Александров, образуват общ комитет против Т. Александров[119]. База на т. нар. "нелегални федералисти" става Кюстендил.

На 2.VIII.1922 г. се появява "Съобщение до македонския народ, без разлика на вяра и народност, в целокупна Македония", подписано от "Централния комитет на Вътрешната федеративна македонска революционна организация"[120]. Документът носи и съответния печат: Македонски революционен федеративен комитет[121]. Съобщението е насочено срещу Т. Александров, когото наричат "зло за македонското освободително движение"[122]. За пример се сочи случаят с обединените чети на ВМФРО начело с Кр. Зографов, които имат за задача да заемат Западна Македония. Т. Александров ги "предава на сърбите" при с. Кошово, Щипско. ЦК на ВФМРО заявява, че само от поведението на македонското население ще зависи "канализирането на революционното движение"[123].

ЦК на ВМРО и лично Т. Александров обвиняват МФЕО, че е дала на обявените от ВМРО за разбойници "името си, съдействие и план за унищожаване на ВМРО"[124]. Във връзка с това управителното тяло (Македонски федеративен комитет) на МФЕО (българска секция) публикува декларация[125], с която отхвърля тези обвинения. "Подобни инсинуации и клевети се носеха по наш адрес и по-рано - отбелязва комитетът, – обаче те бяха все *анонимни* ..."[126], поради което са отминавани с мълчание. Но сега открито се заявява, че "българската секция на Македонската федеративна емигрантска организация, бидейки строго легална, абсолютно никога не е замисляла, а още по-малко се е занимавала с каквито и да са конспиративни действия и където и да било. "Следователно фактът, че някои противници на Т. Александров са си позволили да си прикачат етикета "Федеративна организация", не дава ни най-малко право да се прави заключението, че това е станало непременно с предварителното съгласие и одобрение на МФЕО."[127]

Федеративният комитет негодува, че Т. Александров анатемосва членовете на МФЕО с прозвището "врагове на македонската свобода", защото те със същото основание биха могли да си зададат въпроса: Дали истинските врагове на македонската свобода не биха могли да се открият в собствената среда на Т. Александров? Още повече, че той не притежавал "за конкретния случай" онези високоморални качества и достойнства, които да му дават право да клейми една цяла организация.

Федеративната организация поддържа становището, че добре разбраните интереси на македонското освободително движение налагат на съществуващите македонски организации – вътрешните и външните, каквито и нюанси да имат те – да спазват най-строго своя специфичен характер, първите като нелегални, а вторите като легални, без да се месят една в друга. Между тях има само чисто морална връзка. Тя решително осъжда братоубийствата и самоизтребленията, независимо откъде произхождат и какви цели се преследват с тях[128].

Междувременно в София и на много места в страната се появява позив "Долу маската на лъжеавтономистите" с подпис "От будния страж на ВМФР организация" и с печата на последната. Наред с другото в позива е и следният текст: "Македонският народ се обедини в една единна организация: ВМФР организация в Македония и Федеративната организация на македонските емигранти извън Македония."[129]

Ръководството на МФЕО реагира и този път остро, като посочва, че то е неприятно изненадано от този позив. "Ние с възмущение отхвърляме алюзията за единомислие между нас и революционната федеративна организация" – заявява то и се противопоставя на издигането на барикади и на самоизтреблението, и то не другаде, а тук, в гостоприемна България[130]. Вестниците "Илинден" и "Македония" таксуват МФЕО като враждебно настроена срещу ВМРО, но тя заявява, че е "принципиален противник на всяко четническо движение", поради което не може да подкрепи Македонската федеративна революционна организация. Одобрява само четничеството, предизвикано от вътрешни причини, но не и онова, което "съзнателно се инспирира отвън, безразлично дали неговите "водачи" са поставили наблюдателните си постове по чукарите на Огражден, Беласица и Осогово или по тепетата на Пловдив и по полите на Витоша"[131]. За МФЕО е "непростима наивност да се вярва, че една от тези групировки ще разреши македонския въпрос даже като естествено следствие от революционните акции в поробена Македония. МФЕО е "фанатично убедена", че спасяването на Македония от окончателното ѝ асимилиране от сърби и гърци е само в "планомерната и систематична *легална* дейност в робска Македония, предимно в областта на парламентаризма ... и с оглед на култивирането у широките народни маси националното им самосъзнание". Ето защо политическото верую на МФЕО е лозунгът за независима федеративна Македония като равнопоставен член на Балканската федерация. Това трябва да бъде "алфата и омегата на бъдещата дейност в Македония"[132].

Противочетническата и легална дейност на МФЕО изключва каквото и да е сътрудничество с всяка революционна организация. "От друга страна – добавя в. "Автономна Македония", – ние решително осъждаме всяка вътрешна борба, която има за обект Вътрешната революционна организация." Тя може да има и сигурно има доста дефекти, но тяхното изправяне трябва да става изключително по инициатива на нейните бойни членове, а не да бъде продукт на външни влияния. При това не бива да се забравя от никого, в това число и от авторите на позива, че всяко въоръжено противодействие срещу ВМРО е равносилно със съзнателно насочване на смъртоносен удар срещу онази част от изстрадалото македонско население, която дава своята подкрепа на тази организация. А такова "светотатство ние никога няма да си позволим, нито да одобрим, нито за извършим"[133].

МФЕО предупреждава ония, които "така нескопосано се кичат с федеративната маска", да престанат да намесват организацията в своите замисли, защото това, което правят, е "стремеж да възкресят върховизма, толкова осъден навремето си, уж от тях"[134].

МФЕО прави план за изпращане в Македония не на чети, а на апостоли революционери. Кл. Размов дори поканва в Пловдив 40–50 богати бежанци и емигранти да помогнат с пари, защото Македония има нужда от съдействието на всички свои синове. Ако Т. Александров и сие – заявява Размов – считат за полезно да се прибегне до четничество, нека се оставят да действат в районите, които са заели, а ние да почнем в Западна Македония, където неговият крак не е стъпил още. Впоследствие народът ще избере правия път."[135] Това решение се приема от всички, но то е взето независимо от д-р Ф. Атанасов и неговите привърженици.

Сътрудничеството на д-р Ф. Атанасов с напусналите ВМРО не му носи особен престиж. Кочо Петров – член на студентската македонска група, противостояща на дружество "Вардар", споделя в едно писмо до Сл. Ковачев, че "... д-рът е обкръжен с прости хора и техните минали грехове се хвърлят върху цялата организация"[136]. Същият К. Петров се сближава с Ф. Атанасов, за да може да отстрани от ядрото Чочков, Мишев и другите, присъединили се към МФЕО бивши членове на ВМРО. Но заболяването на К. Петров и смъртта на Размов и Таралямов осуетяват този план.

След двегодишен спор, преговори, прекъсвания и нови преговори МФЕО и съюзът на братствата свикват обединителен конгрес на 28.I.1923 г.

Два дни преди това арх. Н. Юруков излиза с писмо, адресирано до "моите клеветници и убийци", в което съобщава, че от създаването на Временната комисия го клеветят и заплашват с убийство, че бил сръбско и гръцко оръдие и пр. Вестник "Македония" пише срещу него, защото Изпълнителният комитет постепенно залинява, изоставен от емиграцията. Арх. Юруков съобщава неизвестния дотогава факт, че през лятото на 1921 г. на помощ на Изпълнителния комитет се притичва и Т. Александров, който на среща с д-р Ф. Атанасов иска от него и от Н. Юруков да напуснат тогавашната Временна комисия, която подравяла почвата на комитета. След това е обвиняван за съучастничество с МФЕО и за намеса в правителствените работи на БЗНС. Арх. Юруков декларира: “Нашето становище за ненамеса в правителствените работи е така решително, че земеделците и политически ангели да бяха, пак бихме ги отминали без внимание, както отминаваме и блока.”[137] Същият ден арх. Н. Юруков подава оставка от членство в Управителния съвет на МФЕО и се отказва от кандидатстване в бъдещия състав на ръководството на единната организация[138]. Той заявява, че няма да присъства и на обединителния конгрес, понеже ще бъде в чужбина по важни търговски дела[139].

На обединителния конгрес присъстват представители на двете организации и на неутралните братства. В конгреса не участва само емигрантският комунистически съюз “Освобождение”. Той отказва, защото очаква освобождението на Македония от създаването на балканската федеративна съветска република. Председател на обединителния конгрес е Вл. Кусев, а член-секретар – Ю. Атанасов. Уставът на обединената емигрантска организация е изработен в края на 1922 г. и приет чрез плебисцит от цялата емиграция в България. Той се обсъжда и на конгреса и се приема с незначителни редакционни поправки.

Името на организацията съгласно с проекта за устав е *Федеративна организация на македонските емигранти*. На конгреса представителите на Изпълнителния комитет предлагат думата “федерация” и нейните производни да се заменят със “съюз” и неговите производни. Сл. Ковачев, П. Хаджириндов и М. Т. Наков – делегати от МФЕО – заявяват, че този въпрос е от принципно значение и не са съгласни, но все пак приемат да се пише “съюз” и в скоби “федерация”. Мнозинството от делегатите на конгреса обаче намират, че думата “федерация” не е удачна поради лошото име, с което напоследък се сдобива една нелегална организация, съществуваща под името федеративна. Ето защо се отхвърля компромисното предложение[140]. Сл. Ковачев отново е съгласен, декларирайки, че МФЕО прави жертва в името на обединението. Делегатите приемат вместо “Устав на Федеративната организация на македонските емигранти” да бъде “Устав на Съюзната македонска емигрантска организация”. Навсякъде в текста на устава “федерация” се заменя със “съюз”. Изключение прави изразът “Балканска федерация”, който се запазва[141].

В устава се отбелязва, че македонските емигранти и техните потомци се организират в национални културно-просветни или благотворителни братства (дружества). Във всяка отделна държава (България, Турция, Румъния, Албания, Америка и пр.) тия братства или дружества, чиито членове са от една и съща народност, се групират в *национални организации* с национален комитет, които от своя страна пак се съюзяват (федерират) и образуват обща съюзна организация на македонските емигранти. Във всяка държава се образува Съюзен (Федеративен) комитет. Предвижда се създаване и на Висш съюзен комитет в Европа, но вън от балканските държави. Съюзната организация и нейните национални организации са безусловно легални сдружения. Намесата във вътрешния политически живот на държавите, в които съществуват национални и съюзни организации и дружества, е несъвместима с характера на организацията[142].

Девизът на съюзната организация е "Македония на македонците". Целта ѝ се изчерпва с няколко пункта: 1. Да ратува по легален начин за въздигане на Македония в нейните географски и икономически граници в независима държава с *пълноправно* участие в управлението ѝ на всички населяващи я народности при пълно равенство и при еднакви верски, народностни и политически права. Новата държава да бъде поставена под покровителството на ОН; 2. Да култивира идеята за образуване на балканска федерация, за да се премахнат по този начин съперничествата между балканските народи; 3. Да популяризира македонската кауза сред чуждия свят; 4. Да сплотява и обединява македонските емигранти без разлика на вяра и народност; 5. Да помага на нуждаещите се емигранти – членове на организацията, и да съдейства за културно-стопанския напредък на Македония[143].

За постигането на своята цел съюзната организация издава вестници и списания, свиква публични събрания, сказки, реферати, влиза с писмени сношения с обществени и политически фактори и организации, ратуващи за правата на народите, и т. н.

Членовете на организацията са действителни, почетни и благодетелни. Право за приемане и провъзгласяване на почетни и благодетелни членове имат само националните и съюзните конгреси. Във всяка държава, където има повече от една национална организация, се създава съюзен комитет от по двама представители на националните комитети[144].

Обединителният конгрес на македонската емиграция в България констатира с прискърбие, че въпреки очебийното влошаване на положението в Македония нито Генуезката конференция за икономическо възстановяване на Европа, нито пък

Лозанската конференция за мира на изток обръща внимание на исканията на организациите на македонските емигранти[145].

Не всички федералисти приемат обединението и начина на неговото извършване. Част от дейците на МФЕО, намиращи се във Виена, и особено федералистите от Македонската студентска група, противопоставяща се на дружество "Вардар", открито заявяват на Сл. Ковачев, че той е изпаднал в "наивен сантиментализъм" и е защитил федеративното становище на обединителния конгрес "не като създател, а като адвокат"[146]. Някои дори изказват мнение, че обединението "туря кръст на федеративното движение", че то "подготвя по-сетнешната гражданска война на българското племе"[147].

Федералистите имат основание да не вярват на Изпълнителния комитет. Това се доказва с убийството на арх. Н. Юруков на 27.IV.1923 г., с което се "коронясва обединението". Ръководството на обединената емигрантска организация, известно под името Национален комитет, е превзето от ВМРО и Т. Александров. Под тяхно влияние се оказва и в. "Независима Македония", който замества "Автономна Македония" и "Македония". След преврата на 9 юни се убити десетки федералисти. Други напускат страната. Обединението наистина се оказва безполезно и нетрайно дело. Но с него се слага край на легалното федеративно движение в България.

Възобновяване на ВМРО

След Първата световна война Т. Александров и ген. Ал. Протогеров присвояват функциите на "задгранични представители" на ВМРО и в това си качество започват възстановяването на организацията[148].

Директивата за възобновяване дейността на ВМРО се дава от съвещанието на съмишленици на Т. Александров, свикано непосредствено след пробива при Добро поле. Възстановителната дейност започва с определянето на материалната издръжка на част от бившите войводи, между които Ст. Мишев, Т. Тодоров, С. Кочански, Кр. Кумановски и кратовския войвода Д. Ангелов. Поради липса на средства щипският войвода Ив. Бърльо и четниците от кратовската, коачанската и щипската чета остават без заплати. Това става една от причините да се отдадат на грабежи над власите и каракачаните във Вардарска Македония[149]. За организирана революционна дейност по това време не може да се говори, защото мирните договори още не са сключени и не се знае каква насоченост да се даде на македонското осводително движение.

Но за всички е ясно какъв ще бъде крайният изход от войната. Победителите манифестират своята отмъстителност и стремеж към териториално разширяване. Затова Т. Александров, ген. Протогеров и П. Чаулев, обявявайки се този път за ЦК на ВМРО[150], се заемат да снабдят организацията с оръжие и боеприпаси. В това отношение Т. Александров използва своите лични връзки с българските офицери. Полученото оръжие се препраща в организационните погранични пунктове в Неврокоп, Петрич и Кюстендил, защото възстановяващата се ВМРО се готви за дейност в онези части на Македония, които се очаква да останат под сръбска и гръцка власт.

Успоредно с това Т. Александров и ген. Протогеров на 1.III.1919 г. изпращат мемоар до Парижката конференция за допускане на представители на организацията, които да изложат исканията на македонските българи[151]. Все в тази насока на 22.VIII.1919 г. Т. Александров и Ал. Протогеров упълномощават Димитър Наумов, роден в Битоля, да представлява ВМРО в рамките на делегацията на македонските националности с оглед на постъпките, които трябва да бъдат предприети пред великите сили за въздигане на Македония в независима държава. Пълномощното важи и пред Парижката конференция[152]. По това време ЦК на ВМРО действа съвместно с Изпълнителния комитет на братствата. Поради това Д. Наумов получава пълномощно и от двата комитета, и то с напълно еднакво съдържание[153].

Стремежът на Т. Александров и Ал. Протогеров да застанат начело на ВМРО се натъква на съпротивата на значителна част от македонските дейци в България. Израз на явно недоволство дава сп. "Сила", в редакцията на което работи и бъдещият известен историк на македонското осводително движение Хр. Силянов. На страниците на списанието се появяват статии, оспорващи правото на посочените двама да ръководят организацията, тъй като те не са избрани от редовен конгрес, какъвто не е провеждан от Хуриета насам[154]. Списанието разобличава Т. Александров и Ал. Протогеров като злоупотребители с организационни средства, останали в касата на ВМРО след 1908 г. Генерал Ал. Протогеров е обвинен и за потушаването на Войнишкото въстание през 1918 г., с което окончателно се разконспирирал като "агент на монархията и Кобурга"[155].

В отговор на тези обвинение Т. Александров и ген. Ал. Протогеров се опитват да докажат, че ВМРО съществува и след 1908 г., поради което те се явяват "законен ЦК"[156]. Що се отнася до потушаването на Войнишкото въстание, двамата заявяват, че то е сторено от Ал. Протогеров като офицер от българската армия, а не като македонски деец и революционер.

В началото ВМРО е изолирана и няма широка социална база сред емиграцията. Поради това тя обмисля план за нахлуване с чети във Вардарска и Егейска Македония с намерение там да печели привърженици и използвайки статутите за вътрешния характер на организацията, да се наложи като единствен представител на поробения народ. Но този план не успява, защото в първите дни на ноември 1919 г. правителството на Ал. Стамболийски арестува виновниците за националната катастрофа, между които са и Т. Александров, и Ал. Протогеров[157].

Със съдействието на Сл. Иванов, Ст. Мишев, Ив. Арсов и Г. Прилепчански на 15 ноември Т. Александров успява да избяга от полицейското управление. Бягството съвпада по време с направената от Ал. Стамболийски официална декларация за готовността на българското правителство да отстъпи Македония на СХС кралство, даже да вкара и България в сръбската държава[158]. При това положение опозицията срещу Стамболийски се ориентира към спечелване на недоволната ВМРО. От своя страна Т. Александров и Ал. Протогеров също се стремят към съюз с опозицията, която наред с другото храни надежда за реванш и по отношение на Македония.

На 27.XI.1919 г. се подписва Ньойският договор. Става ясно, че Македония отново се разделя, при това крайно неблагоприятно за България. Сръбското правителство очаква, че ВМРО ще започне системна и организирана дейност във Вардарска Македония, но до пролетта на 1920 г. това не става. Минават само отделни малки чети с пропагандна цел, без да се почувства организирано движение. По същото време опозицията на земеделското правителство в България е все още разпръсната и нерешителна. Т. Александров и Ал. Протогеров не могат да се осланят на нея, поради което и не се решават на сериозни нападения в поробените части на Македония. Нещо повече, неуверен в личната си сигурност, ген. Ал. Протогеров обикаля европейските страни, а Т. Александров прави проучване да замине за Турция.

Междувременно опозицията в България се консолидира. Формира се и тайна офицерска лига. Това окуражава Т. Александров и Ал. Протогеров и те навлизат с чети в пограничните области с България (най-вече в Кратовско). ЦК амнистира осъдените от ВМРО за разбойничество комити в периода от септември 1918 до юли 1920 г. и ги приобщава към организация. Между тях са Ив. Бърльо, М. Соколарски, Гр. Циклев и др.

Фактически ВМРО предприема системна и организирана дейност в поробените части на Македония през пролетта на 1920 г. Дотогава Т. Александров изпраща писма до по-главните войводи, като им нарежда да подготвят почвата за четническа дейност. Най-напред той отправя писмо до С. Кочански, в което му предлага да прехвърли четата си в Кочанско, за да направи скривалище[159]. След това пише на кратовския войвода Д. Ангелов и на Кр. Кумановски, че е настъпило време "за започване на революционна работа''[160]. В документите се изтъква, че четническото движение се организира в името на автономна независима Македония. Автономията става основен лозунг на организацията, поради което нейните дейци и привърженици получават известност под името автономисти.

ВМРО запазва старата си четническа тактика на борба, но голяма част от македонската емиграция в България поставя на преоценка тази тактика. Назрява идеята да се търсят други пътища за създаване на по-благоприятен режим във Вардарска и Егейска Македония. Някои емигранти настояват да се постави въпросът за даване на Македония статут на автономна единица в СХС кралство. За тази цел определени дейци със съдействието на войводата М. Гюрлуков[161] установяват контакти със сръбското дипломатическо тяло в София. На 8.I.1920 г. ръководството на ВМРО също изпраща специално лице, което да влезе във връзка с представителството на СХС кралство начело с ген. Туцакович за започване на преговори в горния дух[162]. Разбира се, тези "дипломатически"акции и на двата центъра на македонското освободително движение не дават резултати. Ето защо ВМРО пристъпва още по-решително към организиране на четническа борба, а другият революционен център напразно търси нови форми на дейност за свързване с масите във Вардарска Македония. Делегатът на СХС кралство в София съобщава на своето правителство в Белград, че ВМРО ще работи преди всичко "в Македония да се запази духът на българщината непоколебим ..." Същевременно ВМРО и Изпълнителният комитет на братствата проектират създаването на организация в Женева, а ако това е невъзможно – някъде в Италия, която да настоява пред европейските сили за образуване на автономна македонска държава. Освен това ВМРО съветва македонските интелигенти да навлизат в държавния апарат на СХС кралство, а в България настоява да се ангажира някой депутат в Народното събрание, който да се изявява не като член на политическа партия, а като македонец. В своите речи този деец трябвало да критикува решенията на Парижката конференция, официалната българска политика, Уилсън като неустойчив елемент, станал изменник на собствените си принципи, Л. Джордж и Клемансо и да настоява при създадената обстановка българското правителство да предостави на самото население в Македония, т. е. на ВМРО, да се занимава с разрешаването на македонския въпрос[163]. Следователно в началото на 1920 г. ВМРО се стреми да използва различни тактически средства с цел да укрепи влиянието си сред емиграцията и сред населението в Македония. Успоредно с подготовката на четнически акции тя подготвя и дипломатическа дейност в Европа и България.

През февруари 1920 г. Ал. Протогеров вече е формирал 10 чети с по 15 четници за влизане в Македония, на които се възлага задачата да подготвят едновременното избухване на движение в повечето градове и села на Вардарска Македония[164]. Тази акция е съгласувана с италианците, като ВМРО се съгласява да изпрати няколко чети в Албания, за да могат оттам да навлязат в Македония.

Наред с всичко останало през февруари ВМРО взема решение да съобщи на сръбските чиновници-комунисти във Вардарска Македония, че и ВМРО приема създаването на балкански комунистически републики[165]. С това тя цели да ги привлече като сътрудници или поне да ги неутрализира.

На 28.II.1920 г. Докич, който замества ген. Туцакович в София, известява правителството на СХС кралство, че в България са пристигнали двама албанци, за да преговарят с Ал. Протогеров. Те са изпратени от Македонско-албанския комитет, чието седалище е в Цариград[166]. В средата на март Ал. Протогеров е посетен от делегация на студентите македонци и от видни войводи на организацията, които настоятелно го молят да започне готвената акция съвместно с италианците и албанците, но той не се съгласява, защото ЦК очаквал да се върне от Италия специално изпратеният за тази цел човек[167].

Значителна част от населението във Вардарска Македония не престава да се надява, че Македония ще се присъедини към България. Тези надежди не изчезват напълно и след подписването на Ньойския договор. Затова то подкрепя, укрива и радушно подпомага четите на ВМРО.

Настроенията на народните маси са отразени най-добре в поверителните съобщения, изпращани до правителството и Върховната команда от комендантите на дивизиите, разположени на територията на III армейска област (Вардарска Македония).

Така комендантът на Струмишка област в съобщението си до Вардарската дивизионна област от 25.III.1920 г. пише: "В народа съществува твърда вяра, че Македония до Вардар ще се върне в състава на България. Тази вест подклажда още неизвършената окупация на Босилеград, Цариброд и частите на Тимок. Всеки случай това е дело на македонския комитет (ВМРО–б.а.). Интелигенцията не ще може да се помири с днешното решение на македонския въпрос, а дори и умерените кръгове смятат единствено автономна Македония за изход от днешната криза."[168]

Междувременно в. "Политика" съобщава за подготовката на "българо-арнаутска и италианска завера". В тази комбинация италианците били решили да използват и черногорците – привърженици на крал Никола[169]. Същият вестник в следващия си брой разглежда дейността на българските комити като комунистическа, т. е. че под маската на комунисти те агитират за Велика България. Към края на април сръбските власти концентрират силите си изключително на българската граница, защото получават уверение от гръцкото правителство, че Гърция повече не мисли да окупира Битоля, Гевгели, Дойран и други южни покрайнини на Вардарска Македония[170].

За да може да отклони струпаните сили срещу българските комити, ВМРО наистина започва преговори за съвместни действия не само с албанците и италианците, но и със сепаратистите в Черна гора и с някои мюсюлмани в Босна. За привличане на недоволните мюсюлмани македонската организация се готви да изпрати в Босна свои агитатори – мюсюлмани от Цариград[171]. Към тази акция на ВМРО благосклонно се отнася и Турция, защото се надява четническите действия да обхванат не само Вардарска, но и Егейска Македония, а Турция и Гърция тогава са в съперничество за редица области в Мала Азия, за които по-късно воюват. Ето защо водачът на турското движение в Одринска Тракия Таяр бей обещава на македонската организация да направи всичко възможно, за да се надигнат и някои елементи в Албания против сърбите и гърците[172].

Резултатите от тази дейност не закъсняват. На 27 април сръбският министър на вътрешните работи съобщава за недоволство сред турското население в Брегалнишко, което се подклаждало от някакъв таен комитет на младотурци с център гр. Сяр и с обхват на дейност цяла Македония[173]. Този комитет проповядва връщане на избягалите турци от Македония.

В началото на май ген. Ал. Протогеров заминава в околностите на Охрид, Дебър и Кичево, а Т. Александров отпътува за Италия, за да преговаря и да получи пари за издръжка на четите. В същото време войводите Тане Николов и Дървингов се прибират в София, за да наберат сред младежите още четници[174], които да заминат за Егейска Македония (гр. Воден) и оттам да предприемат нападения във Вардарска Македония[175].

В началото на май във Вардарска Македония преминават и четите на Милан Гюрлуков, Трайко Павлов, Петър Чаулев, Петър Мусев и др.[176] Населението се раздвижва. В края на същия месец от Битоля пристига съобщение до коменданта на граничните части, че "селяните от тези краища с оръжие в ръка са започнали да бягат в планините"[177].

Посещението на Т. Александров в Италия дава резултати. На границата около Охрид и Дебър зачестяват албанските нападения, а в началото на юни Азем Бейта, един от водачите на албанците, пристига в България, за да води преговори с ВМРО[178]. Докато той е още в София, качашките албански чети рязко засилват акциите си в Западна Македония.

След преговорите с Азем Бейта на 11.VI.1920 г. ЦК на ВМРО изработва "директива за дейност в Македония"[179], съгласно с която целта на организацията е "извоюването на свободата под формата на автономия или независимост на Македония, в нейните етнографски и икономически граници"[180].

По отношение на Македония под сръбско робство организацията си поставя на първо време задачата да съдейства на всички, които по легален начин се борят "за извоюване федеративно управление на СХС кралство с Македония - равноправен член във федерацията". ЦК на ВМРО заявява, че това се предприема поради причини от вътрешен и политически характер и по тактически съображения ..."[181]

За постигането на тази цел или за успешното водене на легалната борба ВМРО поема задължението да съдейства за създаването на легална организация във Вардарска Македония под името Македонски федеративен съюз по подобие на Съюза на българските конституционни клубове в Турция през 1908 – 1910 г. Този съюз трябва да води легална борба, като влиза във връзка и сътрудничи с организациите и партиите от другите области на СХС кралство, които преследват същата цел.

В Македония под гръцко робство, където "условията са много различни и по-тежки, отколкото в СХС кралство", организацията си поставя главна и непосредствена задача "да се запази националното съзнание и име на българското население там" и да се намерят начини то да не емигрира, т. е. да не се приложи договорът за "доброволното" изселване, сключен между гръцкото и българското правителство, понеже и без това българският елемент в Егейска Македония е значително разреден от 1913 г. насам[182].

ЦК на ВМРО препоръчва основни начала на Македонския федеративен съюз да бъдат: 1. Всяка област да има пълно самоуправление със свое народно събрание. Формата на вътрешното управление да бъде съгласно с волята на населението. Официалните езици – езиците на по-голямата част от населението; 2. Общо народно събрание при съразмерно представителство от всички области, общи министри на външните работи, на финансите и на войната, общи официални езици; 3. Названието на държавата: федерация на сърби, хървати, словенци, българи и др.[183]

За да се организира населението в Македония, директивата предвижда на всеки 2-3 околии да се изпратят по трима-четирима души легални и нелегални агитатори. Препоръчва да се използва лятото на 1920 г. за засилване на организацията чрез създаване на канали, поща и др., като се внимава "да не се пакости на българското население вътре и да не се излага България"[184]. За база се определят Пиринска Македония, Кюстендил и други погранични градове на България. Като съветници на ЦК освен професорите И. Георгиев, Л. Милетич и Н. Милев са привлечени още Г. Баждаров и К. Пърличев. ЦК решава, че при отсъствие на Т. Александров от България го замества другият член на ЦК на ВМРО – П.Чаулев.

Две седмици след изработването на директивата (24.VI.1920) Т. Александров , Сл. Иванов, С. Кочански, Т. Койковски и др. влизат във Вардарска Македония. "Първата ни задача беше да внушим на хората – пише Сл. Иванов, – че разбойничествата, извършени от Бърльо и другарите му, не са по нареждане на организацията, че това е било частна тяхна работа."[185]

След пристигането си във Вардарска Македония Т. Александров разпространява окръжно от името на ЦК, в което заявява, че борбата за освобождението на Македония ще продължи, докато се извоюва "поне автономно управление за трите части на тая област, сега разпокъсана между Сърбия, Гърция и България". Тази цяла, обединена, независима или автономна Македония може да бъде поставена под покровителството на Съвета на обществото на народите или на една от великите сили, членове в него, или даже може да влиза в "СХС кралство като равноправен член в една федерация, ако сърбите приемат федеративно управление в новата държава"[186].

В желанието си да улесни извоюването на подобно автономно управление на Македония (ако е възможно по легален начин) ВМРО подава ръка на всички сдружения и партии в Македония и в другите области на СХС кралство, които се борят за извоюването на федеративно управление в СХС кралство[187]. За постигането на тази цел всички членове и съчувственици на ВМРО се задължават да работят в следния дух: 1. При общинските избори на 22.VIII.1920 г. да гласуват за "предварително определени добри свои съграждани или съселяни", които ще могат да защитават интересите на населението и "да улеснят спечелването на депутатските избори"; 2. На изборите за учредителна скупщина всички избиратели да гласуват "за най-достойните местни народни водители", останали да живеят в Македония, които заедно с хърватските, словенските, босненските и други народни представители ще могат да се борят "за извоюване на федеративно управление в СХС кралство"; 3. Ако сръбската шовинистична власт не позволи да се изберат местни водачи, "всички избиратели да дадат гласовете си за комунистите с условие последните да приемат на първо време да се борят за федеративно управление и за прилагане договора за малцинствата"; 4. "Първенците в градове и села", където е имало по-рано български училища, заграбени от сърбите и превърнати в сръбски или забранени, да подадат заявления до правителството в Белград с преписи до Съвета на обществото на народите и до пълномощните министри на САЩ, Англия, Франция, Италия, Япония и др., с които да искат възвръщането на училищата. Да се иска и прилагането на договора за малцинствата. "Ако тази легална борба на успее – се казва в окръжното, – събитията ще ни научат какво да правим по-нататък ..."[188]

Заедно с легалната си дейност обаче ВМРО провежда и нелегална.Нападенията на чети откъм България зачестяват все повече. От запад качашките акции също не спират. Сръбските власти са стегнати като в клещи. Военните единици на територията на Вардарска Македония не могат да се справят с многобройните нахлувания, защото местното население активно подкрепя четниците. Поради това на 15.VIII.1920 г. окръжният началник в гр. Щип моли с телеграма надлежните фактори в Белград отново да се организира отрядът на покойния Бабунски. Макар че него вече го няма, заявява той, отрядът ще е от голяма полза, тъй като четниците отлично познават местността[189].

През есента на 1920 г. започва усилена подготовка на изборите за Конституанта (учредителна скупщина). По това време сръбската буржоазна преса все по-често изнася материали за съвместната дейност на българските комити и сръбските комунисти. На 4 октомври пристига съобщение, че у заловените комити около Велес, Прилеп и Битоля са намерени комунистически позиви и програмата на комунистическата партия от Живко Топалович. Натрапва се изводът, че комунистите работят заедно с комитите в Македония[190].Това и други подобни съобщения крият известна истина. В навечерието и по време на изборите ВМРО се откроява като важен фактор във Вардарска Македония. С нея повежда преговори Демократическата партия на Л. Давидович. Към преговори се стремят и някои радикални партийни кръгове. Освен с четничество тогава организацията си служи и с преговори с политическите партии. Но тъй като преговорите с буржоазните сръбски партии не успяват, македонската организация започва да води агитации в полза на ЮКП, защото тя е единствената политическа сила в СХС кралство, която признава българската националност в Македония и настоява да ѝ се дадат правата на малцинство – да се запазят българските училища, църкви и други културни и просветни институти. И понеже ВМРО не е легална организация (поради което не може да излезе със своя листа в изборите), тя решава да подкрепи комунистическата листа. Т. Александров дори изпраща две лица да искат от Областния комитет на комунистическата партия в Скопие съгласие ВМРО да разпространи окръжно в подкрепа на комунистите при условие, че в един или два окръга се допуснат като втори ("независими кандидати") лица, които ще посочи организацията. Областният комитет обаче не се съгласява[191]. Вероятно по тази причина в хода на изборите мнозина от ВМРО във Велешко и Щипско подкрепят републиканската листа на Яша Продановић.

ВМРО разчита на недоволството от сръбския режим в Македония не само на българите, а и на останалите национални групи – турци, гърци, арнаути, цинцари и евреи. В недоволството и общите борби на всички национални групи от сръбския режим в Македония се крие залогът за успешната дейност на ВМРО, още повече, че тя навсякъде излиза с лозунга за автономия (независимост). Ако не всички, поне част от тях проявяват желание за съвместни действия с ВМРО в името на автономията. Особено силно е предразположението за сътрудничество сред турските маси във Вардарска Македония, които не могат да хранят иредентистични стремежи, защото Вардарска Македония няма обща граница с Турция.

В течение на подготовката на изборите за Конституанта ВМРО успява да заякчи и връзките си с Албанската революционна организация. През ноември 1920 г. се постига и формално съглашение (протокол) за сътрудничество, което от страна на ВМРО е подписано от Ал. Протогеров и д-р Ф. Атанасов[192]. Според този протокол "Македонската революционна организация и българите от Македония под робство и Албанската революционна организация и албанците от Косово и Македония ще имат за цел борбата за освобождението на Македония в нейните етнографски и географски граници и за освобождението на албанците от Косово и Чамурия"[193]. Това споразумение определя и границата между Македония и Албания, като градовете Охрид, Струга и Ресен, които са "изключително български, остават в границите на българска Македония". За Дебър се предвижда плебисцит, резултатът от който ще реши на кого ще принадлежи той [194].

На изборите за Конституанта комунистите спечелват значителна победа, като изпращат в Народната скупщина 58 свои представители – 16 от тях от Македония. Сръбската буржоазия представя тези успехи единствено като резултат от дейността на четите на ВМРО. След изборите Министерството на правосъдието определя специален съдия, който провежда следствие на всички лица, уличени като връзка между местното население и ВМРО[195]. В Брегалнишки окръг до 26.XII.1920 г. са задържани повече от 50 души. Арестуваните потвърждават, че директивата от София, т .е. от ВМРО, била да се гласува за комунистите. В Кумановски и другите окръзи също има немалък брой арестувани и подведени под съдебна отговорност. Но това не спира дейността на комунистите. Докато се водят следствия и се затварят и избиват безпричинно хора, в Тиквешки окръг продължава подготовката за разправа. На 28.XII.1920 г. окръжният началник съобщава на коменданта на Битолската дивизионна област, че македонската организация се готви да избие всички сръбски чиновници и техните семейства. Чака се само Битоля да се подготви и пожарът да пламне[196].

Междувременно недоволството срещу Т. Александров и Ал. Протогеров нараства. В братствата, а и в македонската организация все по-категорично се поставя въпросът за преоценка на методите за борба, с които си служи ВМРО. Противоречията излизат на повърхността особено ясно на II събор на братствата, проведен на 18.X.1920 г. в София. Постепенно се оформя опозиционно течение и в самата ВМРО на територията на Вардарска Македония и България начело с Ефрем Чучков, председател на комитета за подпомагане на бежанците в Кюстендил. Чучков е под мощното влияние на Г. Петров. Федералистите влизат в негласен съюз със земеделските власти и започват борба с ВМРО. Увеличава се броят на комитетите и войводите, които нямат пълно доверие на Т. Александров. Те все по-смело надигат глас за преразглеждане дейността на организацията и за поправяне на нейната "погрешна тактика". Още докато Т. Александров е задържан от правителството на Стамболийски, кратовският войвода Дончо Ангелов настоява за свикване на общ конгрес, който да даде насока за бъдещата революционна дейност[197]. През октомври – ноември 1920 г., докато Д. Ангелов отива с другарите си в Македония, той отново предлага на Т. Александров да се свика колкото може по-скоро конгрес на ВМРО, за да се отнеме козът на останалите войводи и четници да смятат "организацията като Щипска и Кратовска"[198].

В началото на 1921 г. се завръщат в София Т. Александров, Иванов и другите, които през юни 1920 г. са заминали във Вардарска Македония. По същото време (януари 1921 г.) пристига обратно в България и Д. Ангелов с четата си и се установява в Кюстендил.

Като обединява усилията си с лицата около Е. Чучков, опозицията срещу Т. Александров нараства бързо. Нейното общо искане е да се проведе конгрес. ЦК на ВМРО обаче не желае конгреса, защото отчита, че настроението на дейците не е в негова полза. След завръщането си от шестмесечния престой във Вардарска Македония Т. Александров заявява, че там вече има революционна дейност под негово ръководство. Той предприема оживена кореспонденция с войводите в някои погранични райони (най-вече в Паланечко, Кочанско и Кратовско), където е пребивавал с приятелите си. Но страхът му от обединяване на опозицията срещу него е твърде голям, още повече, че около Г. Петров се навъртат всички недоволни от Т. Александров. Затова Т. Александров без знанието на другите двама членове на ЦК се решава на крайна стъпка, като нарежда на 28.VI.1921 г. да бъде убит Г. Петров. За да се заличат следите от убийството, съмишлениците на Т.Александров ликвидират и физическия му убиец Реджеб от гр. Ресен.

Убийството на Г. Петров донася по-голямо отдръпване от ВМРО, но организацията не спира дотук. На 22.X.1921 г. тя убива и Ал. Димитров[199], министър на вътрешните работи в правителството на Стамболийски. Все по това време Бърльо убива и Д. Ангелов, който е повикан в Македония , уж за да участва (съвместно с Т. Александров) в подготовката на организационен конгрес. За да не могат кратовци да се консолидират и отмъстят за Д. Ангелов, привържениците на Т. Александров убиват и М. Циклев[200].

Активизират се и федералистите, които наред с легалната създават и своя нелегална организация. Те също изпращат чети във Вардарска Македония.

Федералистите успяват да се сближат с правителството на Ал. Стамболийски. Щом организацията разбира, че може да се стигне до подкрепа на федералистите от правителството на Стамболийски, ограничава до минимум, а в отделни периоди дори напълно преустановява изпращането на чети в Македония, за да може да овладее изцяло емиграцията. След като извършва още няколко убийства, ВМРО спира терора над левицата в македонското движение и започва настъпление в Пиринска Македония с цел да пресече влиянието на бившите серчани и да създаде свои бази както за нападения във Вардарска и Егейска Македония, така и за борба срещу правителството на Стамболийски.

ВМРО отдава голямо значение на Пиринска Македония. Там федералистите са създали своя база и с благоволението на земеделската власт ВМРО успява да погълне организацията на Ал. Василев (Пашата) и обявявайки я за спомагателна, да я направи свое подразделение.

След кратък отдих ВМРО продължава дейността си в Македония под сръбска власт. През март 1922 г. се появяват чети в Кратовско и Кочанско[201]. По този повод в. "Политика" призовава сръбските власти да отговарят срещу зачестилите акции на ВМРО с нападения над територии в България, защото според него "коренът на злото не е в Южна Сърбия (Македония – б. а.), а в София"[202].

В отговор на тези заплахи комитските чети се насочват повече към селата с колонизиран сръбски елемент. През средата на март е нападнато с. Ерджелия, Овчеполско, населено почти само от колонисти сърби[203]. Това се използва от сръбската преса, която препоръчва на правителството да засели сърби в цяла Македония, за да не могат повече там да действат четите на ВМРО.

По същото време става преврат в Албания, насочен против СХС кралство. Преди това италианските фашисти извършват преврат в Риека. В центъра на албанските събития стои Италия. Тези неща безпокоят СХС правителство, още повече, че и вътрешните отношения в кралството са крайно лоши. Образуваният през август 1921 г. Хърватски блок излиза с меморандум по сръбския въпрос и търси подкрепа в чужбина. При създалата се обстановка въпросът за Македония получава още по-голяма актуалност. Буржоазните сили в СХС кралство призовават властите да задържат Македония с цената на оръжието, както е ставало и дотогава[204]. ВМРО отговаря със засилени акции и опити да използва европейското обществено мнение в полза на справедливата борба на македонските българи.

На 23.IV.1922 г. ЦК на ВМРО изпраща окръжно до всички свои организации, с което нарежда да се приведе в боен ред наличното оръжие и да се откупуват от населението оръжие, боеприпаси, шинели и други материали[205]. На 6 април Изпълнителният комитет на братствата пък изпраща меморандум до председателя на Генуезката конференция, в който настоява да се вземат всички необходими мерки за "пълното и лоялно изпълнение на клаузите, отнасящи се до покровителството на малцинствата"[206] от Сенжерменския договор – свободно връщане в родните места на всички македонци, емигрирали в други страни, и плебисцит, извършен под контрола на ОН при изключване на намесата на която и да е балканска държава, "за да се установи волята на населението и управлението, което то желае да се даде"[207].

Активизира се и СХС правителство. То устройва шумни процеси в Скопие, Куманово и Щип срещу местните жители, обвинени в укриване на четите на ВМРО. По Скопския процес са подведени под съдебна отговорност 175 селяни. Заедно с тях са и двама заловени четници[208]. Между подсъдимите има мъже и жени, юноши и старци, кметове и селски бедняци. По време на съдебния процес нападенията на четите в Битолско, Куманово и Щипско се увеличават[209]. Държавното обвинение по делото в Скопие се води лично от сина на Н. Пашич - Радомир Пашич. Съдът осъжда 5 души на смърт, 83 освобождава като невинни, а останалите осъжда на затвор от 1 до 20 години[210]. В Куманово са осъдени над 300 души[211], в Щип – няколко десетки.

За Македония заминава шефът на обществената безопасност към Министерството на вътрешните работи Жика Лазич. След своето завръщане той дава изявления пред белградските журналисти, че положението не е "чак толкова отчаяно", както се мисли. Но Ж. Лазич не може да отрече многобройните комитски нападения и помощта, която местното население оказва на четите[212]. Той особено много напада свещеничеството в Македония, което е "екзархийско" и служи "безрезервно в полза на България". Свещениците отиват толкова далеч в антидържавната си дейност, че "подстрекават нашите жители против държавата и в своите църковни проповеди" – заявява Лазич.

По повод на Скопския процес в сръбския печат се правят опити да се анализира положението в Македония. Едни препоръчват още по-голям терор, а други – благоразумие, защото злото в Македония идвало отвъд (от България и Албания). "Политика" съветва правителството да осъществи пълно сътрудничество между министерствата на вътрешните и на външните работи, защото без външна политика не може да се води вътрешна политика в Македония[213]. Поради това, отбелязва вестникът, министърът на вътрешните работи на СХС кралство трябва да бъде в известна степен министър на външните работи за Балканите. Същият вестник се опитва да разкрие истинските причини за положението в Македония, като отправя към правителствените кръгове въпроса: Защо чуждите акции намират благоприятна почва за своята работа в Македония? Буржоазната сръбска общественост препоръчва "Южна Сърбия" да се развива преди всичко в икономическо отношение, за да стане сигурна база на СХС държава. Но нищо не се предприема, поради което четническите нападения продължават със същата сила през цялата 1922 г.[214]

В средата на 1922 г. във Вардарска Македония се пренася цялото ръководно ядро на ВМРО начело с Т. Александров. В него влизат четите на Ефрем Чучков, Ив. Бърльо, П. Мечкуевски, Л. Дивлянец, В. Василев, Кр. Конюшки, М. Опилски, Ст. Леков, Г. Вълдев и др.[215] Цялата територия на изток от р. Вардар е в трескава подготовка за масова акция. Четите агитират с лозунга за автономна Македония. С тях е и Г. Атанасов, член на Военния съюз[216], по-късно специален пратеник на ЦК на ВМРО при Алеко Василев.

При тази обиколка на Вардарска Македония Т. Александров наред с другото на 15.V.1922 г. разпространява инструкции за най-важните задачи на четите в Битолския район[217]. Той препоръчва да се организират постепенно всички села с българско, албанско и смесено население, като в началото "се подведе под клетва по-здравата част от селяните, а сетне цялото население". Клетвата, която полагат, гласи: "Заклеваме се в Бога, вярата, съвестта и честта си, че ще се борим до смърт за свободата на нашата поробена родина Македония (за албанците – за свободата на нашите поробени отечества Македония и Албанските покрайнини). Ако изменим на клетвата или издадем тайни на организацията, нека бъдем убити с пушката и ножа, които целуваме тука."[218]

Т. Александров нарежда да се влезе във връзка и с албанските освободителни чети в Македония за задружна дейност и изпълнение на споразумението между ВМРО и Албанския комитет, подписано съответно от ген. Протогеров и Бедри Пейани[219]. Припомня се, че след влизането на П. Чаулев в Македония Битолски окръг остава изцяло под негово разпореждане.

През лятото и есента на 1922 г. ВМРО прави нови опити за сътрудничество и с комунистите във Вардарска Македония. За установяване на по-тесни връзки за Велес заминава Илия Кушев. Там той се укрива в дома на бившия кмет на комунистическата община Никола Цураков. Задачата на Кушев е да образува със съдействието на комунистите във Велес чета, която да води пропаганда за независима Македония. Пред местното партийно ръководство той обяснява, че отношението на комунистите в Македония към Т. Александров и Ал. Протогеров му е добре известно, но не бива да се забравя, че във ВМРО има много честни патриоти, готови да се жертват за свободна и независима Македония[220]. "В името на тази цел аз ви предлагам обща борба: да започнем въоръжена борба против угнетителите – да намерим храбри и честни момчета да влязат в моята чета, а аз бих работил в пълно съгласие с вашата организация в града"[221] – заявява Кушев.

Разговорът завършва без положителен резултат. Велешката комунистическа група заема становище, че на Т. Александров не може да се вярва, защото в неговата политика има двуличие: ВМРО преследва комунистите в България, а във Вардарска Македония иска да влезе в съдружие с тях. Затова Кушев се насочва към разговор със скопските комунисти. За целта Цураков довежда във Велес старите комунисти П. Георгиев и Аца Петрович. Но и те не приемат плана на Кушев. Само Цураков го подкрепя. С негова помощ Кушев остава във Велешко с няколко свои другари. По-късно приобщава към тях и четирима турци от с Оризари, които минават в нелегалност поради криминални престъпления. Но тази малка чета не успява да направи нищо по-значително. На 29.XI.1922 г. срещу легализиране пред властите или парична награда турците заколили Кушев и двамата негови най-доверени сподвижници.

Заедно с Кушев във Вардарска Македония пристига и поетът Любомир Весов, който образува малка чета в Крушевско, но и нейната съдба не е по-различна от съдбата на четата във Велешко. На 3.XI.1922 г. при престрелка с жандармерията Л. Весов пада убит, след което четата му се разпада.

ЦК на ВМРО прави и трети опит за установяване на по-тесен контакт с комунистите. Няколко седмици след смъртта на И. Кушев във Велес пристига и Н. Гулев. Но и сега протегнатата ръка на ВМРО за по-планомерни съвместни действия е отбита. Комунистите в Македония и в цялото СХС кралство са чужди на тактиката на международното комунистическо движение за единен фронт на социално и национално потиснатите[222].

След завръщане от Вардарска Македония четите на ВМРО настъпват отново в Пиринския край. На 22.VIII.1922 г. М. Христов (Т. Александров) съобщава, че ЦК на ВМРО е решил да възобнови и преустрои организацията в Пиринска Македония като "спомагателна на ВМРО". Мотивите за това решение са формулирани в няколко точки: 1. Декларацията на българското правителство от 1919 г., че е за създаване на автономна Македония и че е готово да отстъпи частта от нея, останала в пределите на Царство България; 2. През същата година българското правителство предлага плебисцит за Македония, Добруджа и Тракия; 3. Населението в "българска Македония" се изказва, че предпочита да влезе в автономна Македония, щом тя бъде създадена; 4. Това население по право и дълг, както и в изпълнение на дадената в миналото клетва пред организацията, не може да не подпомага морално и материално борбите за свобода на своите братя в поробена Македония[223].

Задачите на тази организация са да подпомага материално и морално ВМРО, да унищожава разбойничеството, контрабандата и шпионажа, да дава гостоприемство и подслон на бежанците, да смекчава партийните борби до степен да не бъдат вредни за каузата на роба, да подпомага властите за реда в този край и т.н.

Отново се декларира, че организацията в Пиринска Македония, както и македонската организация изобщо, е "самостойна и безпартийна: тя не се меси във вътрешните работи на Царство България, нито заема страна в партийните борби там". Но се добавя, че ако "бъде засегната или предизвикана от личности или групи, безразлично какви убеждения имат те, организацията се разправя лично с тях съгласно правилника и традициите си".

На 5.IX.1922 г. Т. Александров и Ал. Василев разпространяват Окръжно No 309 (Временни наредби) за ръководене на организацията в Пиринска Македония[224], с което оповестяват пълното сливане и от формална гледна точка на организацията на Ал. Василев с ВМРО. Тук Ал. Василев е подписал окръжното като "представител на окръга" (Петрички окръг).

Целта на организацията в Пиринска Македония е същата, както на общата ВМРО – "създаване една автономна или независима държава от цяла Македония в нейните етнографски и географски граници".

Организацията в Пиринска Македония е тайна, за да "не се излага обезоръжена и беззащитна България". Тя е и нелегална, доколкото ще е принудена да отговори на предизвикателства и гонения от българските правителствени власти. Освен това се декларира, че тя е безпартийна и не се меси във вътрешните работи на България, но "бди зорко да не позволи никому да си служи с Македония като с разменна монета и с македонското дело за лични и партийни цели".

До провеждането на конгреса цялата ВМРО се ръководи от заварения ЦК, а организацията в Пиринския край – от нелегален окръжен войвода, ако българските власти я преследват, или от окръжен легален инструктор, ако е само тайна, но непреследвана.

Околиите се ръководят от околийски ръководители, а всяко село, град, колиба – от местно ръководно тяло. Ръководните тела имат от 3 до 7 членове, избрани от общото събрание и утвърдени от околийския или окръжния войвода или инструктор. Всяка околия има нелегален войвода с няколко души или легален околийски инструктор. Във всеки населен пункт се създават местна чета от 10 – 30 души, състояща се от млади, смели и опитни лица, и милиция, включваща всички, които имат оръжие. Милицията е подчинена на околийския войвода, а чрез окръжния войвода – на ЦК.

Наредбите предвиждат категорично смърт за неизпълнение заповедта на по-горните началства или за неявяване при повикване.

За осигуряване на финансови средства за ВМРО ЦК предвижда задължителни членски вноски и определен процент при продажба на тютюна от населението и при други покупко-продажни операции. Той задължава всички продали имотите си и напускащи Македония да внесат в организационната каса 20% от стойността на продадените имоти[225]. Също собствениците, които имат над 120 овце, се задължават на всеки 15 овце да дадат по една домашна фланела или по 6 аршина тънък шаяк[226].

С отличната организация при нападението на Неврокоп на 16.X.1922 г. Ал. Паша е оценен високо от ЦК на ВМРО като водач на окръга. Но скоро след това ще дойде първото, но не и последно разочарование на Т. Александров от Алеко и Г. Атанасов. Нещо повече – появява се разочарование от Централния комитет и у Алеко и хората му. С течение на времето пукнатината ще стане бездна, която не ще може да се попълни с телата и на двамата след тяхното убийство.

Наредбите от 5 септември са наистина временни. Дейците на Серски, Струмишки и Солунски революционен окръг желаят да се освободят от опекунството на властния и ревнив Т. Александров. И понеже перспективата за близък конгрес е нереализуема[227], трите окръга образуват Временен окръжен революционен комитет. На учредителното събрание присъстват представители на Кукушко-Поройската, Солунската, Петричката, Г. Джумайската, Разложката, Мелнишката, Демирхисарската и Серската околия. Там са и “завеждащ трите революционни окръга и нелегален войвода Орфански” (Ал. Василев) и “специалният пратеник на ЦК на ВМРО – Вангелов” (подп. Г. Атанасов)[228].

Временният окръжен революционен комитет решава да изпрати чети в Егейска Македония за повдигане духа на населението, за избиване на предателите и за агитация в полза на автономна Македония. Предвиждат се и атентати, които да засегнат интересите на великите сили и техните поданици. Временният комитет предвижда във Вардарска Македония “четите да продължават досегашната си отлична дейност”, като я усилят с атентати в по-големи размери и засягат интересите на чужденци от великите сили.

Учредителното събрание отбелязва, че ако българското правителство струпа войски и се опита да унищожи организацията, да спъва нейната дейност или да посегне на базата на четите за навлизане в поробените части на Македония, ще започне въоръжена самоотбрана.

Членовете на организацията в Пиринска Македония се делят на: *действителни* (активни), които са поставени на организационна работа (легална и нелегална), *спомагателни*, които са временно на организационна работа, и *съчувственици*. “Членството за македонците е задължително” - се отбелязва в протокола.

Протоколът предвижда до общия конгрес ръководните тела на трите революционни окръга, част от които е и Петрички административен окръг, да бъдат слети ведно със седалище гр. Петрич. За членове на постоянното присъствие могат да се избират само постоянно живеещите в Петрич и Мелник. Още веднъж се “подчертава безпартийността на организацията в българската територия и че тя е действала и ще действа с оръжие в ръка само когато бъде предизвикана от административната или военната власт”. Същото се отнася и за случаите, когато се спъва дейността на организацията в окръга или се посяга върху нейните активни членове. Срещу този текст, на полето, Т. Александров е сложил: “Отлично!”, но той не одобрява другите пунктове на протокола. Там, където става дума за Временния окръжен революционен комитет, Т. Александров отбелязва: “Такъв няма още нито избран, нито назначен ... Самозвани!” Той се противопоставя и на опитите атентатите във Вардарска Македония да се ръководят от Петрич и напомня, че това може да става само от ЦК на ВМРО. Т. Александров не одобрява и постановката, че “членството за македонците е задължително”, като припомня, че това противоречи на правилника, който дава право на членство на всички живущи в организационната територия без разлика на вяра и народност.

Последвало и специално писмо до Орфо (Ал. Паша) и Петър (Г. Атанасов) от Богдан (Т. Александров), че не одобрява протокола, че го отхвърля, за да запази "правилника, наредбите и традициите на организацията". Т. Александров отбелязва, че събранието на представителите на трите окръга е "незаконно и не може да взема никакви решения". Такива събрания не могат да имат характер на законодателни тела, с протоколи, избори на ръководни тела и др. Досега ние успешно се борим срещу разбойниците – заключава Т. Александров, "защото се базираме на правилника". Имаме пълно морално право. Иначе ще сринем почвата под краката си и ще дадем възможност на враговете на ВМРО да смятат законни подобни свои деяния." За Петричко например – добавя Т. Александров – утре могат Паница, Стою, Буйнов да свикат по-многолюдно събрание от вашето ... и с какво право можем да се борим с тях и да считаме вашите протоколи, решения и избрани тела за законни, а техните за незаконни ..."[229]

В отговор Алеко Паша и Г. Атанасов пишат на Т. Александров: "Пратихме ти вече "мненията", а не и "решенията" на старите ратници на тукашните три окръга. За тука обаче, за нас, за делото и тукашната работа те са "решения", защото от нигде другаде на могат се получи по-съобразни и навременни нито "мнения", нито "решения", нито "заповеди". Това е била и ще бъде действителността."[230]

Следва ново несъгласие на Т. Александров: "Неприятно съм изненадан от тази незаслужена обида и не зная как да я обясня. Получили сте моите бележки по вашия протокол No 1 и сте разбрали, че "произволната сбирка на старите ратници от трите окръга не може да [в]зима никакви *решения*, а може да дава само мнения ..." А щом това са решения, какъв смисъл има да ми ги пращате за "одобрение"? Т. Александров протестира, че Серският окръжен комитет издава окръжни и позиви дори и за населението под сръбска власт. В същото време той апелира да му се отговори "не с обидни общи фрази, а аргументирано ..." и ако му се докаже, че не е прав, той ще оттегли мнението си, "защото никой от нас не е съвършен – [в]сички сме с недостатъци и грешки".

Реакцията на Алеко Паша е отново невъздържана: "Ако ти се обиждаш от всяка права дума, аз се отказвам завинаги да водя кореспонденция с тебе. Това са само кухи и празни приказки."[231] Назряват и други противоречия между Т. Александров и ръководителите на Петрички окръг. Въпросът за общия конгрес ги занимава живо. Но Т. Александров им отговаря, че след смъртта на Весов и Кушев "възможността за бърз общ конгрес се осуетява"[232]. Той не се съгласява, че Г. Вълдев си позволява да взема на всеки 25 овце по една от населението в Струмишко, което е своеволие, тъй като не е регламентирано в окръжните на ЦК[233].

Алеко и Г. Атанасов повдигат въпроса за недоволството на Ал. Протогеров, намиращ се в Рим, от нападенията на Неврокоп и Кюстендил. П. Чаулев също е вън от България. Следователно тези акции се определят като организирани по едноличната воля на Т. Александров. С други думи, ЦК не е равноправен и равно отговорен, както повеляват статутите на организацията [234].

Дискусията между ръководителите на Петрички окръг и Т. Александров продължава в писмена форма няколко месеца. Тодор Александров отговаря, че "нищо не знае" за "недоволството у Ал. Протогеров от нападенията в Неврокоп и Кюстендил". По-късно той пише на Алеко и Атанасов: "Силна и неуязвима организация се създава само ако [в]сички воли се насочат към една цел въз основа на един правилник, а щом тръгнем през просото като болшевиките руски или земеделците в България, ясно е каква организация ще се създаде ..."[235]

В последните месеци на 1922 и в началото на 1923 г. ВМРО има значителна мрежа от комитети в цяла Македония. По-слабо е влиянието ѝ в Егейска Македония. Все по същото време ВМРО изгражда цяла мрежа от свои представители и в Европа. Установява връзки с фашистка Италия, с реваншистка Унгария, с Берлин, с албанците и с хърватите на Ст. Радич. ЦК на ВМРО изпраща Ал. Протогеров на повечето международни форуми. Той е в Генуа, в Лозана, връчва меморандуми до великите сили, дава чрез посредници изявления за евентуалната политика на Мусолини по македонския въпрос и др. Организацията има представители в по-важните европейски центрове: в Цариград е д-р Г. Николов, в Будапеща – Н. Томалевски, в Берлин – Т. Карайовов, в Берн – Ат. Кацаров, в Рим – италианският майор Лоди, в Албания – Ангел Попвасилев, в САЩ – Кожухаров, и т. н. Италия и Албания дори предлагат на ген. Протогеров центърът (базата) на ВМРО да се пренесе вън от България, за да не бъде уязвима последната пред великите сили.

ВМРО се ръководи от Т. Александров, независимо че ЦК се състои от трима членове. Т. Александров се налага с качествата си на политик и стратег. В интелектуално отношение той превъзхожда останалите двама членове на ЦК на ВМРО. В личния си живот е истински пуритан, безкомпромисен, твърд и неумолим. В основата на организацията залягат уставът, приет на Рилския конгрес през 1905 г., правилникът от 1908 г. (Кюстендилски конгрес) и правилниците на четите, утвърдени от Рилския конгрес. Уставът е препечатан през 1923 г., като от него отпадат текстовете, отнасящи се до Одринско. Използва се и старият печат на ВМОРО. Нов печат е изработен едва след конгреса в с. Сърбиново (Брежани) през 1925 г. Запазва се и старото разделение на революционни окръзи, като отпада Одринско.

Новата 1923 г. е много благоприятна за четнически нападения във Вардарска Македония. Емиграцията в България не оказва особено противодействие, тъй като е постигнато помирение. Затова четите на ВМРО се решават на по-големи настъпления срещу колонизираните сърби, като на 16–17 януари нападат с. Кадрифаково, Св. Николско, където убиват 26 души, раняват 15, изгарят 5 къщи и унищожават много добитък[236]. До преселническото население в Кадрифаково четите оставят специално писмо, подписано от Т. Александров, в което се обясняват мотивите за нападението на селото, а на онези, които ще оцелеят, се дава шестмесечен срок да се завърнат там, откъдето са дошли[237]. "Ако не изпълните вие последното и ако се измамят други ваши сънародници да напуснат бащините си огнища в своята родина и дойдат тук, в Македония, за плячка и зулуми, всички вас ще сполети това – се казва в писмото, – което ще видят тази нощ някои от сърбите в с. Кадрифаково."[238] По един екземпляр от писмото войводите оставят за краля, за Н. Пашич и за редакциите на по-важните вестници[239].

След като получава известието за кадрифаковските събития, правителството на Н. Пашич увеличава цената за Т. Александров от 100 000 на 250 000 динара[240]. Министерството на вътрешните работи настоява пред министъра на войната да нареди на всички гарнизони в "Южна Сърбия" да заемат позиции на границата с България. Министърът на вътрешните работи дори изготвя предложение до правителството за окупиране на българската територия, от която навлизат чети в Македония[241]. На 19 януари комендантът на целокупната жандармерия на СХС кралство и шеф на обществената сигурност Жика Лазич тръгва за Щип с още няколко висши чиновници от Министерството на вътрешните работи. Печатът сочи, че целта на това посещение е да се проведе конференция с комендантите на армейските области, окръжните и срезките (околийските) началници на полицията от Кумановски и Брегалнишки окръг, на която да се набележат мерки за защита на границите[242]. "Политика" смята тази конференция за безполезна (както и всички дотогава) и призовава към крайни мерки – окупиране на българската територия около границата със СХС кралство[243].

За Македония заминава и швейцарският професор Райс, който защищава сръбската теза по македонския въпрос и години наред събира данни, свидетелства и документи против дейността на българските комитски чети. Анкетата на проф. Райс констатира, че "въпреки българската окупация от 1915 г.", комитските чети намират подкрепа сред населението, че не са малко хората, които поради своите чувства се наричат "бугараши" (българи). Той съветва сръбската власт да се обърне с лице към младото поколение, защото "спасението на тези краища от българизма" било в младежта.

Въпреки строгите мерки четническите нападения не спират. В. "Райхспост" в броя си от 30.I.1923 г., като съобщава за комисията на Райс, посочва редица стълкновения на четите с армията в Скопско, Крушевско, Струмишко и Щипско и въпреки че са арестувани повече от 100 лица, дейността на ВМРО продължав[244].

Междувременно за 18.III.1923 г. се насрочват парламентарни избори в СХС кралство. ВМРО се оказва доста затруднена в своята предизборна агитация. Тя се опитва да състави обща листа с турско-мюсюлманската партия Джемиет или с републиканците, но не успява да стигне до разбирателство. Затова Т. Александров съобщава с Окръжно от 9.II.1923 г. до завеждащи окръзите и околийските войводи във Вардарска Македония, че на членовете и съчувствениците на ВМРО се разрешава "във всеки окръг да кандидатират в листите на сръбските партии – даже и в листите на радикали и демократи – добри, честни и смели местни родолюбци, но с условие: щом се открие Скупщината, избраните македонски посланици да се откажат от партиите, с чиито листи са избрани, и да се обявят за отделна македонска парламентарна група"[245].

ВМРО и самостоятелното управление на БЗНС

След завършване на Първата световна война за първи път БЗНС влиза в коалиционен кабинет на 6.X.1919 г. Негов председател е водачът на БЗНС Ал. Стамболийски. Министър-председателят е едновременно и министър на войната, и ръководител на Министерството на обществените сгради и благоустройството. Министър на вътрешните работи става Ал. Димитров, известен участник в македонското освободително движение от крилото на санданистите. Военната лига е неудовлетворена, защото за министър на войната не е назначен професионалист. Намесва се царят и се стига до компромис, който притъпява остротата на конфликта между военните и правителството. Първата фигура във Военния съюз Сл. Василев е назначен за началник на Канцеларията на Министерството на войната, а П. Мидилев – за началник щаб на българската армия.

Коалиционното правителство на Ал. Стамболийски на 4.XI.1919 г. арестува водителите на ВМРО и се готви да ги подведе под съдебна отговорност като виновници за националните катастрофи на България. През май 1920 г. БЗНС образува самостоятелен кабинет, в който Ал. Димитров отново е министър на вътрешните работи. Министър-председателят Ал. Стамболийски поема Министерството на войната и това на външните работи[246]. Земеделското правителство прави опити да нормализира отношенията на България с другите страни. В Белград като дипломатически представител е изпратен К. Тодоров. В София пристига Тадич. Ген. М. Савов заминава за Париж, Д. Станчов – за Лондон, П. Хаджимишев – за Рим.

СХС кралство настоява да му бъдат предадени виновниците за убийствата в Ниш и Пирот по време на войната, но правителството отказва. В отношенията между двете държави отново застават македонският въпрос и въпросът за Западните покрайнини. Точно тогава ВМРО възстановява дейността си и предприема първите четнически нападения във Вардарска Македония.

На 6.XI.1920 г. СХС кралство окупира Цариброд, Босилеград и Струмица, още преди да се е произнесла Междусъюзническата комисия по границите на България. С това се цели да бъде парирано българското правителство и да бъде поставено пред свършен факт.

По това време Ал. Стамболийски се намира на стодневна обиколка в Европа (5.X.1920 – 13.I.1921). Той посещава Лондон, Прага, Варшава и Букурещ. Белград отказва да го приеме, заявявайки, че е още много рано за подобна среща и че България трябва да показва още дълго време примирение и почитание към СХС кралство, за да заслужи нейният премиер "подобна чест".

По време на тази обиколка Военният съюз вдига глава срещу земеделците. Най-активните фигури в готвения преврат през октомври 1920 г. се оказват Сл. Василев и ген. В. Лазаров. Майор Н. Никифоров информира Ал. Стамболийски за настроенията сред офицерството. На страната на Военния съюз минава и ВМРО, и Демократическата партия. Между двете се установяват дружески отношения.

В хода на подготовката на заговора за свалянето на правителството на БЗНС сред опозицията активна роля играе и ВМРО. През септември 1920 г. нейният водач Т. Александров пише първото предупреждение до Ал. Димитров като министър на вътрешните работи с копие до другите министри, шефове на партии, главните редактори на столичните вестници и видни общественици в България[247]. Писмото е подготвено във Вардарска Македония, където Т. Александров пребивава с четници и войводи след юни 1920 г. В предупреждението се съдържат обвинения за преследване от правителството на Т. Александров, макар че той отдавна е в територията на поробена Македония. Правителството на БЗНС е обвинено в провеждането на просръбска политика по македонския въпрос, в групиране на "изхвърляните по-рано от редовете на организацията бивши нейни членове", за да се образуват от тях чети с цел да убият Т. Александров. "Според най-положителни сведения – отбелязва Т. Александров – главното Ваше оръдие в тази престъпна акция е Гьорче Петров, назначен от Вас за председател на комисията по бежанците..., известен "Велзевул на организацията"[248].

Т. Александров отрича, че е "комплотирал заедно с демократите против скъпия живот на министрите с цел да падне сегашният кабинет, за да бъдел заместен от демократски"[249]. "Всички знаят – добавя той, – че аз не се числя към никоя българска партия и няма да се числя в партия до освобождението на Македония."[250]

В края на писмото Т. Александров отправя заплаха срещу министър Димитров, че ако някой се опита да му отнеме правото да разполага със своя живот, както той намери за добре, за да служи на поробената си родина, "ще си счупи непременно главата"[251].

През октомври 1920 г., както вече посочихме, става разцепление на конгреса на Изпълнителния комитет на братствата. Формира се т.нар. "Временна комисия". Т. Александров обвинява БЗНС, че вдъхновява разцеплението. Той смята,че за да спасят от национализиране хотел "Панах" в София, който е собственост на арх. Юруков и на тъста на д-р Ф. Атанасов, те стават инициатори за създаването на Македонска федеративна организация, която да бъде тясно свързана със земеделското правителство.

Трябва да се посочи, че лигарите и особено Ал. Цанков разчитат много на ВМРО в организирането на преврат против правителството на Стамболийски. ВМРО има неколкохилядна четническа, добре въоръжена армия, която при ограничения от Ньойския договор числен състав на редовната българска армия представлява за онова време голяма сила. Ето защо при всички проекти за преврат опозицията търси съдействието на ВМРО. Помощ е поискана и на състоялата се на 18.I.1921 г. среща между лигарите и Ал. Цанков, на която е поканен и представител на ВМРО[252]. ВМРО, макар да декларира, че не се меси във вътрешните работи на България, не устоява на изкушението, което ѝ предлагат политическите борби. Тя винаги взема страната на опозицията и проявява готовност за съдействие на заговорническите сили, стига това да не се разгласява широко сред обществеността. Така действа и масонската ложа в България, която обединява политически дейци от повечето партии. В нея има представители и на македонската организация, които заемат отговорни постове в ръководството ѝ. Велик майстор и първостроител е членът на ЦК на ВМРО ген. Ал. Протогеров. Там са и задграничните представители на организацията Г. Баждаров, К. Пърличев, Н. Томалевски и още десетки други. Така ВМРО се обвързва с хиляди невидими нишки с обществено-политическия живот в България.

Разцеплението в самия БЗНС също усложнява неговото положение. Опозицията атакува главно левицата в съюза. Десните са против Ал. Стамболийски, Ал. Димитров и Н. Атанасов. Водачите на десните М. Турлаков и Ал. Радолов затрудняват положението на правителството. Ал. Стамболийски търси изход от кризата и го намира в назначаването на Ал. Димитров за посланик в САЩ, но последният не се съгласява да замине. Н. Атанасов е принуден да подаде оставката си като министър на железниците. Ал. Димитров въпреки нежеланието му е освободен от МВР и назначен за министър на войната. Министерството на вътрешните работи е поверено на К. Томов. Това става на 24 юни. Три седмици по-рано, на 30.V.1921 г., Ал. Димитров посещава Белград и има среща с Н. Пашич. Съпровождат го С. Дупаринов и посланикът в Белград К. Тодоров. Ал. Димитров се отбива в Белград на връщане от Прага, където предвожда българска делегация на конгреса на Аграрната партия в Чехословакия.

Приемането на Ал. Димитров в Белград преди официалното ратифициране на Ньойския договор се смята за успех на БЗНС.

Разговорите Димитров - Пашич засягат главно българо-сръбските отношения, в това число и македонския въпрос. Ал. Димитров уверява Н. Пашич, че "българското правителство е твърдо решено да забрани македонското движение в България и че желае да изпълни мирния договор"[253]. В отговор Н. Пашич посочва, че българският народ трябва да продължи да дава доказателства, че е променил напълно своето мислене и политика. Той настоява българските официални кръгове да се опълчат против комитското движение в Македония.

На 10.VI.1921 г. Ал. Димитров приема като гост в дома си чехословашкия шарже д'афер в София К. Йизерски и води с него приятелски разговор главно във връзка с резултатите от посещението си в СХС кралство. Главните упреци срещу Димитров са за дейността на комитите в Македония. Според отчета на шарже д'афера Ал. Димитров заявил, че с комитското движение "няма нищо общо нито правителството, нито широката общественост, че то изобщо не е никакво движение, а това са чисто и просто обикновени разбойници, които и в България, и на Балканите върлуват от памтивека"[254]. В отговор Н. Пашич казва, че българските граничари трябва да пазят по-внимателно границата със СХС кралство. Министър Димитров се оплаква, че армията не достига поради ограниченията от мирния договор. Но добавя, че още преди няколко месеца българското правителство е предложило на сръбския дипломатически представител в София Тадич да издейства от Белград разрешение за сътрудничество на сръбския областен политически шеф в Щип с българския му колега в Кюстендил. Двамата да се срещат, да си разменят информация и да предприемат съвместни действия срещу четите на ВМРО. Още тогава Ал. Димитров гарантира, че всеки заловен "разбойник, проникнал в България, ще бъде застрелван на място". Димитров изказва желание за подобно сътрудничество. Всъщност това е в пълен разрез със съблюдаването на суверенитета на българската държава.

Срещата Ал. Димитров – Пашич активизира демократите и ВМРО в България. Демократическата партия продължава да отпуска суми в подкрепа на ВМРО. Ал. Димитров получава от бюджета 30 000 000 лева за борба с комитите, но и ВМРО си набавя нови суми за организиране на съпротивата. Демократическата партия разчита, че ВМРО със своите акции и четнически нахлувания ще предизвика неизгладими конфликти със СХС кралство и с Гърция, което ще дестабилизира правителството. Демократите използват противоречията между ВМРО и правителството на БЗНС. Те обявяват, че посещението на Ал. Димитров в Белград е предателство спрямо интересите на българите в Македония и на цялата българска нация. Както забелязва чехословашкото представителство в София, "с немалко финансови жертви" Демократическата партия в значителна степен успява да завладее ръководството на ВМРО и ИК на македонските братства в България[255].

Ал. Димитров оказва яростна съпротива. Засилва своята дейност и левицата в македонското освободително движение, групирана около Г. Петров, подчинен в служебно отношение на Ал. Димитров като председател на Комисията по настаняване на бежанците. Единодействието на Гьорче и БЗНС не е тайна. Оформят се лагери. На 29.VII.1921 г. се стига до убийството на Г. Петров от ВМРО, в което активно съучастват и демократите.

На другия ден (30 юли) Ал. Димитров обявява война на ВМРО, която започва с арестуването на известния войвода в Кюстендил Симеон Кочански и с намерението да бъде убит като отмъщение за смъртта на Г. Петров. Той уведомява Т. Александров, че ще действа безогледно спрямо ВМРО.

На 1 август Симеон Кочански е докаран в Централния затвор в София. След това отново е върнат в Кюстендил, в околностите на който е убит на 18 август[256].

От 1 до 4 август в Кюстендил се провежда тайно съвещание на войводите на ВМРО, което осъжда на смърт Ал. Димитров и Ал. Стамболийски[257]. Полицията не успява да арестува войводите.

Убийството на С. Кочански има двойно предназначение: отмъщение за Гьорче и доказване на Пашич, че в България се предприемат решителни мерки срещу комитите.

В недостойната война с ВМРО намира смъртта си и Ал. Димитров на 22.X.1921 г. близо до родното си село в Кюстендилско. Той е убит от четници на ВМРО.

Ал. Димитров е осъден през август на смърт заради убийството на С. Кочански, преследването на четите, толерирането на федералистите и заради срещата му с Н. Пашич. Т. Александров изпраща човек, който лично връчва присъдите на Ал. Стамболийски[258].

След убийството на Ал. Димитров министър на войната става К. Томов, а на МВР – Ал. Радолов, което засилва позицията на десните елементи в правителството.Това в голяма степен успокоява ВМРО. К. Томов минава за техен покровител. Правителството започва да обръща все по-голямо внимание на македонския въпрос.

В края на 1921 г. левицата в БЗНС образува Комитет за селска диктатура. В него влизат Кр. Попов, Ст. Калъчев, Ст. Стефанов, С. Дупаринов, Д. Кемалов и др. Този комитет се ползва с подкрепата на Н. Атанасов и Р. Даскалов. Орган на комитета става в. "Селски глас", който е продължение на вестника със същото име, списван от Ал. Димитров и неговите съмишленици[259]. Вестникът критикува ВМРО и сочи реалната опасност от нея за правителството.

Особено остър срещу ВМРО е Д. Кемалов от гр. Неврокоп – седалище на македонските федералисти, които работят съвместно с местната земеделска власт. От 1.II.1922 г. започва да излиза и в. "Победа", също редактиран в духа на левицата в БЗНС.

Федералистите и ренегатите от ВМРО намират сериозни упования и подкрепа от Комитета за селска диктатура. Д. Кемалов е връзката между едните и другите. Близък на Кемалов е Т. Паница, който взема активно участие в борбата срещу ВМРО. Фронтът се оформя – федералистите с БЗНС и ВМРО (автономистите), от една страна, с опозицията – от друга. БЗНС започва да използва четите на федералистите в борбата си срещу опозицията. Окуражени от това редица федералисти насилствено вземат данък от населението и от видни банкери и лихвари. Започват злоупотреби с името и престижа на ВМРО от ренегатите. ВМРО предприема изтребване на ренегатите, но те се обединяват и претендират за влияние в поробена Македония и в Пиринския край. Джузданов и мнозина други вземат налози от името на ВМРО. За да се избегнат подобни случаи, Т. Александров нарежда на Михаил Радев – Странджата и на други организационни дейци на ВМРО да отнемат фалшивите печати, с които се дават квитанции за налозите[260].

Най-често парите от евреите и от другите граждани се вземат от името на някакво самозвано задгранично представителство на ВМРО. Ето защо Т. Александров нарежда да се разгласи в царството, че "задграничното представителство на ВМРОрг. в София засега не функционира поради лошото положение на България и че тия покани и разписки са дело на престъпници"[261], а т. нар. "бирник" или "задграничен комитет" е Мино Пържолов, злоупотребител и ренегат.

На 2.IV.1922 г. Т. Александров изпраща специално окръжно до председателите на всички културни и професионални националистически сдружения в Царство България относно разногласията между ВМРО и правителството на БЗНС. В него се сочи, че главната причина за лошите отношения се крие в БЗНС, който иска да унищожи ВМРО, да "убие националното съзнание и борческия дух у поробените под Сърбия македонски българи с цел да подпомогне крал Александър и Пашич в усилията им да посърбят българите" във Вардарска Македония и по този начин да подготви почвата за безусловно предаване и на "свободната част от българското племе под сръбския хомот на Шумадийска Югославия"[262].

Т. Александров не без основание обвинява правителството на БЗНС в: 1. Харчене на милиони левове, за да унищожи водачите на

ВМРО; 2. Интерниране и арестуване на бивши македонски дейци; 3. Убиване на заслужили идеални борци, като Симеон Георгиев Клинчарски (кочански войвода), Стефан И. Антов (тиквешки войвода) и др., и насърчаване на появилото се разбойничество в Македония чрез закрила и назначаване на служба край границата на разбойници и контрабандисти, които ВМРО е започнала да преследва и наказва; 5. Гласуване на специален закон против четничеството в чужда държава; 6. Налагане в угода на сърбите своеобразен правопис на целия български народ; 7. Предлагане на сърбите съвместно преследване на дейци на ВМРО, нейни нелегални групи и чети; 8. Туряне в пряк контакт българските окръжни управители в Кюстендил и Петрич със сръбските в Щип и Кавадарци за задружно преследване на българщината в Македония[263].

Така ВМРО поема хвърлената ръкавица от БЗНС. ВМРО декларира, че макар и да има за своя пряка цел извоюването на свободата на Македония, не може "да не гледа със симпатии на подетата борба от съзнателното гражданство в царството против престъпното земеделско правителство, което работи не само за унищожаване на Македонската организация и против свободата на поробена Македония, но и против интересите на свободна България и на цялото българско племе"[264]. С тази своя отрицателна дейност – се казва в окръжното писмо – земеделските министри надминаха по "слава" известния "герой" грък Херострат. Затова в подетата борба срещу тези българи *херостратовци* от най-добрите сили на българската интелигенция и от родолюбивите граждани ВМРО, вярна на своите традиции, е готова да им съдейства[265].

Междувременно се провежда XVII конгрес на БЗНС (28–30.V.1922), на който много се говори за борбата срещу опозицията (главно Военната лига и ВМРО). Ал. Стамболийски заявява, че БЗНС открива "кървав фронт" срещу тях. "Никаква коалиция – предпочитаме да сме в опозиция, отколкото в коалиция."[266] В същото време консолидацията на буржоазната опозиция става видима. Образува се Конституционният блок, който обединява Демократическата, Обединената народно-прогресивна и Радикалната партия. Неговото оповестяване става в началото на юли 1922 г. Скоро той открито призовава на митинги под лозунга "Долу правителството!". Същевременно Конституционният блок възнамерява да влезе в открита борба с правителството с цел неговото дискредитиране. Поради това той насрочва поредица от протестни събори: на 17 септември във Велико Търново, на 1 октомври в Пловдивско, след това в други по-известни градове и накрая в София. Главно място се отрежда на първия и на последния събор, където трябвало да присъстват и централните бюра на трите партии от Конституционния блок, а речи да произнесат Ал. Малинов, Ат. Буров и Ст. Костурков.

БЗНС насрочва конгрес на цвеклопроизводителите също за 17 септември във Велико Търново. Тази контраакция на БЗНС активизира още повече Конституционния блок. Комитетът за селска диктатура е готов за разправа. За Велико Търново предварително заминава Кр. Попов. Правителството си осигурява съдействието и на македонските федералисти.

Сблъсъкът става още по време на пътуването във влака и на гарата в Горна Оряховица. Земеделците и македонските федералисти режат брадите и мустаците на опозиционерите от блока. Не е пощаден и М. Маджаров от тази грозна разправа. Същата участ имат след това и другите буржоазни лидери.

По време на тези събития за пръв път федералистите участват активно на страната на правителството. Те са предвождани от Ване Арсов. Между тях са Григор Циклев, Мите Соколорски, Санде Пехливанов, Стоян Чочков, Ане Велинов, Наке Шанев и др. В някои извори се споменава и името на Т. Паница. Повечето жестокости, вършени по време на Търновските събития, са тяхно дело.

Групите на Конституционния блок не се добират до Велико Търново. Започват арести на бивши министри и политически дейци. Част от тях, между които са и Ат. Буров, Ив. Гешев, Гр. Василев, П. Петрович и други, успяват да емигрират. Другите събори са отменени от блока. След завръщането си от Велико Търново македонските федералисти са настанени в неизползваните части на Градската баня в София. Това става със знанието на министър Даскалов. Директор на софийските бани е Ал. Панов, основал македонска земеделска организация[267],виден федералист. Тази формирала се федерална чета престоява в София около десетина дни, по време на които извършва няколко убийства, в това число и на войводата Михаил Радев - Странджата, сподвижник на Т. Александров. ВМРО успява да ги пропъди от София, но те се настаняват в Неврокоп и в Петрич. Там ги поема и покровителства майор Никифоров.

Докато траят събитията във Велико Търново, група федералисти със знанието на правителството предприемат нападение в Радовишко. Те са предвождани от Илия Пандурски, Г. Воденски, Леонид и Трайко[268]. Става сблъсък между тях и радовишката чета на ВМРО, водена от Христо Симеонов и Лазар Кльонков. В началото на октомври 1922 г. Иван Пальошев напада Струмишко. Посреща го организационната чета на Георги Въндев, която извършва срещу него бомбен атентат на пазара в Струмица. Пальошев и още четирима негови сподвижници са разкъсани от взрива[269]. По този повод Т. Александров отбелязва:"Докато Македония ражда като струмишките храбреци, няма опасност да остане дълго време под робство."[270]

В първите дни на октомври 1922 г. синът на Питу Гули Ник. П. Гулев убива Ал. Панов в София. Ранен е и известният сетне като ренегат Ст. Мишев.

В необявената война между ВМРО и БЗНС през 1922 г. падат няколко окръжни и околийски началници в Петрички окръг. Правителството изпраща там допълнителни войскови отделения и чети на федералистите. След Търновските събития буржоазната опозиция и главно партиите на Конституционния блок подтикват ВМРО към активна антиправителствена дейност. Наличието на федералисти в Пиринския край е добър повод за разправа и с правителствените органи. Така се стига до известното нападение на Неврокоп от автономистките чети[271]. Местният гарнизон е изведен уж на маневри в Родопите и не оказва съпротива. Това е първият реванш за Велико Търново.

На обиколка из окръга са група парламентаристи начело с Г. Юрданов. Същото прави и Р. Даскалов. На 31.X.1922 г. правителството създава Земеделска народна гвардия (Оранжева гвардия) начело с Р. Даскалов. Тя обхваща всички населени места и има за задача да парира недоволството и да въведе ред. В Петрички окръг Оранжевата гвардия се съюзява с четите на федералистите. Такава е тенденцията и в столицата.

През ноември 1922 г. се провежда референдумът за съдене на виновниците за националните катастрофи. ВМРО отново застава срещу БЗНС и БКП и нарежда на своите членове и съчувственици да гласуват с бюлетината за оправдаване. Това кореспондира не само с конюнктурата около властта на БЗНС, но и с предишната история на ВМРО и главно с активното участие на нейните ръководители във войната, с което те разчитат да се реши македонският въпрос. Така че този факт не бива да се обяснява само с лошите отношения с правителството.

Все по това време делегация начело с Ал. Стамболийски заминава на конференцията в Лозана за уреждане на въпроса за Близкия изток и режима на проливите. В делегацията наред с другите влизат С. Радев, Н. Милев и софийският митрополит Стефан, които са добре известни като покровители на ВМРО и нейните искания. България настоява за излаз на Егейско море чрез автономна Тракия под егидата на ОН.

Ал. Стамболийски тръгва за Лозана преди другите членове на делегацията, за да има възможност да посети Букурещ и Белград (9 – 10.XI.1922). В СХС кралство той е приет от Пашич и Нинчич. Приема го и крал Александър. Става дума отново за четите на ВМРО. Ал. Стамболийски се опитва да докаже, че положението в Македония е причина за четническата дейност. Стига се до договореност за създаване на смесена комисия за общи мерки против четите на ВМРО. Ал. Стамболийски получава обещание СХС кралство да подкрепи искането на България в Лозана за излаз на Егейския бряг чрез неутрална територия при Дедеагач[272].

В Белград Ал. Стамболийски прави изявления далеч не в полза на българщината в Македония. Вестниците “Победа” и “Земеделско знаме” представят тези изявления като защита на интересите на македонските българи[273].

Изявленията на Ал. Стамболийски срещат остър отпор от ВМРО и от буржоазната опозиция. Преди посещението си в Белград българският премиер заявява в Народното събрание, че съседите на България “трябва да дадат пълна амнистия на бежанците да се върнат. Щом притежават земите им, да приберат и тях. Нека си ги вземат и не се боят от тях.”[274]

Нещо подобно има и в изявленията в Белград, публикувани в сръбския печат. Версията в българския печат е подправена. Тя идва пост фактум след реакцията на ВМРО и партиите от блока.

В Лозана българската делегация има среща със съветската (с Чичерин и Кр. Раковски). Чичерин предупреждава Ал. Стамболийски, че ВМРО е изпратила в Лозана терористи, за да го ликвидират[275]. В голяма степен тази информация се потвърждава. К. Муравиев, член на делегацията, съобщава още, че по време на конференцията в Лозана се намира Н. Томалевски, съпричастен към проектираното убийство на Ал. Стамболийски[276]. Тези неща все още е трудно да се докажат. Н. Томалевски тогава наистина е в Лозана, но неговата главна задача е да връчи мемоара на ВМРО на конференцията и да се срещне с делегациите на западните страни и особено с френската, за да ги заинтересува от македонския въпрос. През 1926 г. Н. Томалевски (Лоенгрин) пише до ЦК на ВМРО, че “първият по-сериозен контакт с французите беше в Лозана, при предаването на мемоара на Р.[еволюционната] О.[рганизация]”[277]. По-късно пристига в България, Тракия и Македония Неманов като служител на френското външно министерство.

В същото време ВМРО готви нов реванш. Нападението на Неврокоп е отмъщение за неуспеха на блока и ВМРО във Велико

Търново. След това се провежда референдумът, на който БЗНС печели нова победа. Ето защо блокът и ВМРО подготвят нови събития в Кюстендил, където се концентрират федералистите след пропъждането им от Неврокоп, но това не е най-точното обяснение. Кюстендил се оформя като център на федералисти и ренегати още от по-рано. Така че предпоставки за конфликт има и преди. Д. Кемалов покровителства федералистите. Те от своя страна се чувстват силни и си позволяват редица "закачки" и убийства на членове на ВМРО. Особено много стават федералистите в Кюстендил след неуспешния им опит да нахлуят в Македония и да убият Т. Александров (24.IV. – 8.V.1922). Завърналите се четници федералисти се установяват там и започват да вършат грабежи и убийства. Между тях са Гр. Циклев, Мите Суджукаро, Ване Арсов и Яне Велинов. Те събират и налог от името на МРФО.

ВМРО изпраща неколкократно молби до правителството да спре тези деяния. Нещо повече, федералистите убиват пунктовия началник на ВМРО в Кюстендил Велин Алайков. В отговор ВМРО убива Димитров от с. Конево, уличен като участник в убийството на Алайков. Следват нови закани "за търкулване на македонски глави". Тогава ВМРО предприема акция в Кюстендил. Начело на наказателния отред застава войводата Панче Михайлов (Чавдар)[278]. Общият брой на четниците е около 2000 души. Между тях е и Ив. Бърльо. Това става на 4.XII.1922 г. П. Михайлов държи пред гражданството самоуверена реч, в която отправя призив към правителството да спре действията на федералистите. Той заявява, че четите на ВМРО ще напуснат града, ако: 1. Правителството залови и предаде на ВМРО всички убийци на членовете на организацията и нейни симпатизанти; 2. Не накаже офицерите от Кюстендилския гарнизон за влизането на четите в града; 3. Лиши от правото да живеят в града лицата, които нямат открити листове (разрешения) от ВМРО; 4. Ал. Стамболийски направи официално опровержение на изявленията си в Белград.

Министерският съвет изпраща на място министъра на войната К. Томов с неограничени пълномощия[279].

На гарата в Кюстендил става среща между К. Томов и П. Михайлов. На министъра се поставят следните три условия: 1. В 15-дневен срок правителството да залови и предаде на организацията за съдене "оцелелите разбойници, които са вършили грабежи в Македония"; 2. Занапред да се назначават за чиновници в Кюстендилски и в Петрички окръг непровинени пред ВМРО честни хора и родолюбци българи; 3. Край границата и в София да не се оставят да живеят разбойници, контрабандисти и други подобни, които биха пречили на ВМРО[280].

Министърът приема условията и П. Михайлов се прибира в базата на четниците. Там той произнася смъртна присъда над Ал. Стамболийски. Смъртна присъда получават и Р. Даскалов, и Н. Атанасов.

Фактически К. Томов отстъпва пред ВМРО. Това е логичен завършек на цялото му предишно поведение към съответните политически сили и ВМРО. Правителството и парламентаристите на БЗНС не одобряват постъпката на военния министър, но парламентът като цяло не осъжда нападението над Кюстендил.

Кюстендилската акция на ВМРО усложнява положението на България в Лозана, където все още се намира делегацията начело с Ал. Стамболийски.

Десните около М. Турлаков оневиняват Конституционния блок и ВМРО[281]. Правителството чрез в. "Земеделско знаме" отправя десетки заплахи срещу ВМРО.

На 4 декември Р. Даскалов прави изложение по Кюстендилските събития пред Народното събрание. В него той сочи, че "старите партии" не могат да простят на правителството за мерките, които то е взело против тях и най-вече за подвеждането под съдебна отговорност на техните водачи. Те правят опит да използват Врангеловата армия в подготвяния преврат, привличат македонстващите и пр. "В Неврокоп не успяха. Опитват се сега в Кюстендил."[282] "Днес Кюстендил е в техни ръце. Каква цел преследват те в Кюстендил? Да обявят автономия ли? Ясно е, че тяхната цел е да катурнат правителството... Те откъснаха Кюстендил и образуваха ново царство."[283] Министър Даскалов заявява, че правителството поема хвърлената му ръкавица: "Докато не се справим с тях, не ще спрем войната, която те ни обявиха."[284]

На 6 декември правителството въвежда военно положение в Кюстендил и окръга. През декември са забранени и македонските, добруджанските и тракийските земеделски дружби и техните издания. Бежанците получават право да членуват в селищните дружби.

ВМРО отговаря още по-твърдо. Т. Александров не одобрява не само мерките на правителството, но и поведението на К. Томов. Той в ултимативна форма настоява: 1. Да се осъдят всички "разбойници" (федералисти); 2. Да се премахне военното положение; 3. Да се възстановят всички уволнени офицери заради акциите в Неврокоп и Кюстендил; 4. Правителството да престане да противопоставя на ВМРО федералистите-"разбойници"[285].

На 15 декември ВМРО организира несполучливо покушение върху живота на Р. Даскалов, като пред Народното събрание е хвърлена бомба в колата му.

Нападенията в Неврокоп и в Кюстендил показват по безспорен начин безсилието на властта, но БЗНС неправилно насочва главния си удар срещу ВМРО. В сянка остават главните опозиционни сили, които стоят зад ВМРО и я подстрекават към подобни действия. Тази погрешна ориентация на БЗНС амбицира още повече ВМРО, между нея и правителството през 1923 г. започва ожесточена война.

След нападението на Кюстендил ЦК на ВМРО издава Окръжно No 336 от 7 декември, с което се изказва благодарност на П. Михайлов и на войводите Иван Бърльо, Мите Опилски и др.[286] Т. Александров изпраща и специално писмо до населението на Кюстендил[287], с което благодари на гражданите на Кюстендил и околията за отличния прием и съдействието на четите на ВМРО. Изказва благодарност и на всички военни и административни власти, при които благоразумието надделява, поради което се избягва проливането на братска кръв. Благодари и на обществениците, писателите и журналистите, които дават обективна оценка на Кюстендилската акция. “ВМРОрганизация – отбелязва Т. Александров – свърши една своя работа, отърва се от един тормоз, за да продължи своята работа тук вътре без спънки от там, откъдето най-малко трябва да идват. Заедно с това македонската организация и вас отърва от едно непоносимо, унижаващо България положение.” Накрая Т. Александров не пропуска да заяви: “Макар да е известно, нека се повтори за лишен път, че ВМРОрг[анизация] не се меси в партийните борби и във вътрешния живот на царството.”

ВМРО изпраща писмо и до новодошлите войници в Петрички окръг, в което ги призовава да не се сблъскват с четите на ВМРО, даже да обърнат оръжието си срещу хората, които насила ги карат да стават братоубийци. ВМРО дори ги кани за “задружна народоспасителна борба”. “Напред! По-смело напред, бойни другари, за да изпълним още един път дълга си към нашето добро племе и да го спасим от вършеното зло, което може да го погуби!”[288] – така завършва писмото-позив.

Илинденската организация застава зад ВМРО. Нейният орган публикува статията “Нека се чуе!”, в която сочи, че българското правителство първо започва конфликта с убийството на Симеон Георгиев. Убийците Христо Даскалов и Стойчо Добрев избягват в София, а вторият, бивш агент на Обществената безопасност, е сръбски войвода в Кочанско. Ал. Панов, доверено лице на правителството, отива в Македония за да убие водачите на ВМРО. Документите, намерени в чанта на Крум Зографски след убийството му, са може би единствените, които уличават България в изпращането на чети във Вардарска Македония[289].

За да спре изпращането на чети от федералисти в Македония, на 20.XII.1922 г. Т. Александров нарежда до пунктовите началници на ВМРО и до завеждащите окръзите и околийските войводи никой да не изпраща отделни лица или групи в Македония без предварително разрешение от един от членовете на ЦК или от някой завеждащ окръг само за в окръга му[290].

До Т. Александров пристигат обвинения от Ал. Василев (Орфо) и от Г. Атанасов (Петре), че той сам се разпорежда с организацията, че Протогеров е недоволен от нападенията в Неврокоп и в Кюстендил, че това решение е взето, когато той е в чужбина и нищо не знае. Появява се сериозна пукнатина в ръководната част на ВМРО, която постепенно се превръща в бездна и не ще може да бъде запълнена.

Във войната между ВМРО и правителството се намесва с перото си и Милан Грашев, известен адвокат в Дупница. Той издава брошурата си "Мафиите и катастрофите", в която характеризира ВМРО като "македонска мафия", убила Д. Ангелов, Г. Петров, Ал. Панов, Хр. Караманов, кап. Гавазов, Н. Попов[291] от Петричкото село Игуменец (широк социалист) и др.

Тази "мафия" е осъдила още 75 души, между които Р. Даскалов, д-р Ф. Атанасов, арх. Н. Юруков, Нед. Атанасов (председател на Народното събрание). Осъден е и Ал. Стамболийски. Всичко това тревожи гузната съвест на "кръволока на Македония" (става дума за Т. Александров). "Емиграцио! Къде си? - пита М. Грашев. Онемяла ли си, или мозъкът ти е пресушен! Толкова кръв из София, не го ли размокри!?..."[292]

Нападките срещу Т. Александров са драстични. Според автора "българската земя в патологически някакъв напън" е родила Т. Александров и "още един-двама"[293]. Хората, които са "капукехаи на Фердинанд" и "копиеносци на кайзер Вилхелм", тия, които "помагаха на Фердинанда срещу Радославова", продължават да играят ролята на "спасители на злочеста Македония". Всичко се мени на този свят "само Т. Александров и неговите ятаци и херувими морят още роба и тровят душата на свободния българин"[294]. Организацията на Т. Александров не може да освободи Македония. За това се би три пъти "вихровата армия на три поколения", но няма резултат, та "убийците на Гьорче Петров и

Ал. Димитров ли ще я освободят". Тази македонска мафия е потребна на "някои политически партии, речи на повечето"[295]. Но Демократическата партия има най-близки връзки с тях. Вестниците "Пряпорец" и "Зора" са почти техни официози. "Тежкият консулат на Т. Александров – великолепният Изпълнителен комитет, е правоверен състав от чисти демократи и случайни съчувственици."[296]

В Петрички окръг се бият две мафии: едната на Ал. Малинов – Т. Александров, а другата на Ал. Стамболийски – Д. Кемалов. Двете воюват пред стените на Неврокоп. Ст. Филипов, убиец на Я. Сандански, е днес главният двигател на "автономията" в Неврокопско. Едно време демократите амнистираха Я. Сандански, защото им даде 9 народни представители, а сега пък ще амнистират Филипов, Алеко, Монев, Караджов, Гоце Манолев, Г. Поцков, Т. Александров и др., защото са завладели цял окръг и действат там "автономно". Алеко Василев, "с мозъка на четири патки и една овца, ортака по мандранджилъка на покойния петрички окръжен управител Козлев, е изпълнителната власт на Тодор Александров в Петрички окръг"[297]. Земеделците убиха "заяка" в Неврокоп, автономистите – "хрътката", първите убиха Тетимов, вторите – Караманов вместо тази борба да се пренесе в София между Стамболийски и Ляпчев, вместо едните да убият Санда, а другите – Андра, косят живота на дребните съществувания в Неврокопско, Петричко, Горноджумайско и Мелнишко[298]. Днес се търгува с македонското дело, то се отдава под наем – заявява М. Грашев; "Магбет уби само едного, продължава той, и цял живот не можа да мигне, леди Магбет пък ходеше като сомнамбулка... Тодор Александров и неговите главорези не трепват... Няма ли един Хамлет днес, който, воден от сянката на татковината си, да отмъсти за убийците, похитители на майчината чест... "[299]

Не е пощаден и Ал. Протогеров от М. Грашев. И той, верният служител на Фердинанд и на германския кайзер, е начело на ВМРО. Той и Т. Александров през 1912 – 1918 г. са в ролята на "булдоци на Бурбонеца"[300]. Затова Протогеров през революционните дни на 1918 г. е назначен за "началник на крепостта София"[301].

Тази брошура и поведението на М. Грашев стават причина за неговото ликвидиране през 1923 г.

От октомври 1922 г., когато на власт в Италия идват фашистите на Мусолини, ВМРО установява активни връзки и с тях. Те стават особено редовни през 1923 г. Протогеров посещава неколкократно Рим и чрез доверени лица връчва меморандуми по македонския въпрос на Мусолини. Италия подкрепя политиката на

ВМРО за ревизия на границите на СХС кралство, защото и тя се надява да спечели от това Риека и други територии.

След събитията в Кюстендил предстоят избори за окръжни съветници, насрочени за 14.I.1923 г. БЗНС насочва острието си на тези избори и срещу Конституционния блок, и срещу БКП.

В края на 1922 г. отношенията в правителствения кабинет се изострят още повече. В навечерието на Нова година Ал. Стамболийски се завръща от Лозана и прави изявление за някои промени. Има недоволство и от К. Томов, и от Р. Даскалов. Слага се начало на правителствена криза. В същото време Военният съюз ускорява подготовката си за преврат. След Търновските събития и референдума той е убеден, че няма друго средство за премахване на земеделското правителство[302].

В хода на подготовката на преврата Военният съюз и ВМРО предприемат терористични нападения. Най-значителното от тях е атентатът срещу Ал. Стамболийски, Ал. Оббов, П. Янев и П. Бакалов на 4 февруари в Народния театър. Атентатът е несполучлив, но с това не се изчерпва неговото значение. Като мярка той е твърде показателен. ВМРО организира атентата, а Военната лига е готова да извърши преврат. Проектира се правителство начело с К. Томов. Атентаторът е известният терорист на ВМРО Асен Даскалов, който има документи, че е сътрудник на в. "Слово".

Ал. Стамболийски проявява рядко срещана човечност към атентатора и той е незабавно освободен[303]. Оказва се наистина, че К. Томов е на страната на ВМРО и е замесен в бомбения атентат. К. Томов се мъчи да опровергае тези обвинения за връзки с ВМРО и напада БЗНС за намесата му в борбите на македонските българи чрез члена на постоянното присъствие Д. Кемалов. Той се обявява и против земеделската емигрантска организация и в. "Прокуден земеделец"[304]. К. Томов е подкрепен от М. Турлаков и Хр. Манолов. Ал. Стамболийски настоява за изваждането на тримата от правителството (К. Томов, М. Турлаков и Хр. Манолов). Скоро кабинетът приема това предложение. Въпросните лица са изключени и от БЗНС. Висшият съюзен съвет одобрява изявленията на българския премиер в Белград и дава насока за пълно обезвреждане на ВМРО и ненамеса на БЗНС и правителството в македонското освободително движение. Конституционният блок, Военният съюз и Народният сговор остават в сянка.

На 13.III.1923 г. кабинетът се попълва от Хр. Стоянов – министър на вътрешните работи, и К. Муравиев – министър на войната. Направени са и други министерски промени. Това е може би най-младият български кабинет. Най-възрастен е Ал. Стамболийски – 44-годишен, а най-млад е К. Муравиев – 30-годишен.

Подетата с нова сила борба за обезоръжаване на ВМРО в Пиринския край и София предизвиква недоволството на буржоазния печат. Вестник "Слово" е начело. Той отдава това преследване на Пашич, който неведнъж заявява: "Дела, дела искаме от г. Стамболийски." Сръбският печат и особено в. "Време" внушава на Стамболийски да не се открива наведнъж борба по целия фронт, а последователно да унищожи Конституционния блок, Съюза на запасните офицери и ВМРО[305].

На 31.I.1923 се извършва обединение на емиграцията, но нелегалните федералисти продължават дейността си. На 27.II.1923 г. те правят опит за ново нападение срещу ВМРО при с. Владимирово, Малешевско. Водачи на федералистките чети са Илия Пандурски и Петър Чочков. По данни на ВМРО Пандурски преди това бил ползван от комунистите в Дупница. Нападението завършило без успех. Четите на ВМРО начело с Ваклинов и Д. Прокурора, подкрепени от качаци, отбиват хората на Пандурски, които начело със своя войвода се предават на сърбите и минават на тяхна служба.

След този неуспех на федералистите и позорното ренегатство на Пандурски отново част от федералистите, особено онези, които са земляци на Т. Александров, чрез посредничеството този път на Сл. Ковачев искат помирение. На 23.II.1923 г. от името на Щипската колония в София той отправя писмо до Т. Александров, с което настоява "да престанат веднъж завинаги гоненията" и "братоубийствата между съгражданите ни...", "да си подадем братски ръка и да се постараем да възстановим предишното ни взаимно доверие"[306]. Щипяни в София горещо апелират към "безспорния висок патриотизъм" на Т. Александров и го молят да протегне "братската си ръка" на своите бивши съратници и съграждани Ст. Мишев, Ване Арсов и техните другари, които продължават да са предмет на преследвания от ВМРО. Споменатите съграждани, отбелязва Сл. Ковачев, направиха пред нас "тържествена декларация, че те нито са конспирирали, нито ще конспирират против Вас, стига да им се дадат успокоителни уверения от Ваша страна, че ще престанат вече преследванията против тях"[307]. Тази "чистосърдечна декларация", добавя той, те са готови да "потвърдят писмено", ако това е необходимо.

В това време вече българо-сръбска комисия в Ниш обмисля мерки по българо-сръбската граница за спиране на четническата дейност на ВМРО. Организацията възприема това като нова поредна провокация на двете правителства и особено на българското. Тя още веднъж заявява, че на “закани на враговете на македонската свобода” ще отговаря с “мълчалива и систематична работа, с дела, с аргументи”. ВМРО ще се бори “главно срещу тираните в поробените части на Македония, докато се извоюва независимостта на разпокъсаната и поробена родина”. Но ако бъде предизвикана от която и да било страна, организацията, както е правила и досега, ще защити с “достойнство своя престиж и интересите на поробеното население” и ще “даде заслужен урок на предизвикателите”[308]. Съобщенията и слуховете за конференция в Ниш излизат верни. В началото на март се събират делегации на двете страни да преговарят около българо-сръбските отношения и сигурността по границите между двете държави. Нишките споразумения са част от ориентацията на Стамболийски за излаз на България на Егея чрез Тракия, а на СХС кралство чрез Солун. Тази наивна политика развързва ръцете на Н. Пашич в Егейска Македония. България храни надежда чрез натиск върху Гърция двете славянски държави да осъществят мечтания излаз на южното море. Стамболийски търси изход чрез скъсване на изолационния обръч със западната ни съседка. Историята показа, че излазът на България през Дедегач е неосъществим. Но цената за тази нереализирана политика е твърде висока. Българската делегация в Ниш поема ангажимент да съдейства за разгромяването на четите на ВМРО, които нападат Вардарска Македония[309]. Това споразумение е продължение на разговорите Пашич - Ал. Димитров.

Чрез Нишката спогодба Стамболийски се опитва “да удари в гърба македонското революционно движение”[310]. Според точната оценка на ВМРО тази спогодба “развързва ръцете” на Пашич “откъм България, откъдето той е очаквал, изглежда, най-голямо противодействие за прилагане на своя ужасен план за посърбяване на Македония”[311]. Така СХС кралство и България се договарят за обща борба против македонските организации и техните чети. Българското правителство съдейства за задушаване борбите [312] на македонските българи.

ВМРО оказва активен отпор на правителствените мерки в изпълнение на решенията в Ниш. Тя укрепва организациите си в Пиринска Македония и заплашва правителството, че ако продължава да действа в услуга на сърбите, ще откъсне Петрички окръг от България и ще го обяви за автономен като ядро на бъдеща независима Македония. ВМРО се подготвя за контраудар срещу евентуално нападение от страна на сръбските войски и оранжевогвардейците. За тази цел на 5.IV.1923 г. Т. Александров изпраща под No 416 “найтайното" окръжно до завеждащия Петрички окръг, околийските войводи и нелегалните групи на Спомагателната организация на ВМРО в Македония под българска власт[313]. В него той нарежда: 1. Ако в Македония под българска власт се появят "омразните сръбски капи" – синоним на робство и кърджалийски зулуми, – да се избиват от нелегалните групи на организацията, щом навлезат навътре от българската граница; 2. Ако потеглят за там известните разбойници-"федералисти", да се избиват безмилостно; 3. Ако бъдат пратени от "безумното българско правителство" оранжевогвардейци, да се предупредят да се върнат обратно или да се обезоръжат и изпратят в родните им места. След първото им предупреждение, ако не го изпълнят, да се избиват от нелегалните групи; 4. Ако земеделското правителство се реши да обяви военно положение в Петрички окръг и отложи изборите там, да се вземе мнението на населението, дали да плаща данъци и да изпълнява наредбите на сегашното българско правителство, което го лишава от изборно право – това, което не посмяха да сторят сърбите и гърците в поробена Македония.

Т. Александров съобщава, че правителството е предупредено да не допуска сръбски части и оранжевогвардейци в Пиринска Македония, но ако въпреки това дръзне да го стори, "бъдете безпощадни в мерките". Който прояви малодушие при изпълнението на тези нареждания, да бъде наказан със смърт – заключава членът на ЦК на ВМРО[314].

На 10 април с Окръжно No 423 Т. Александров отправя последно предупреждение до Ал. Стамболийски с копие до министри и известни общественици, редактори на вестници, депутати, председатели на дружби и др. в София[315]. В него дословно се казва: "Ако въпреки неколкократните напомнювания за това, пак се одързостите да изпратите в Македония под българска власт известните на българското общество *разбойници-"федералисти"* и дискредитираните пред всички български граждани и пред света обирджии-оранжевогвардейци, ВМРОрганизация, преди да турне в изпълнение т. 2 от решенията в Окръжно No 303 / 1922 г. и Окръжно No 416 / 1923 г., по един екземпляр от които Ви се прилагат тук, счита за свой повелителен дълг *да Ви предупреди за последен път*, че за всички лоши последствия от това безумие за Царство България и за цялото българско племе държи отговорни Вас лично, другарите Ви министри и всички усърдни участници в това мръсно и предателско злодеяние, представители на дружби и други земеделски големци."[316]

След "последното предупреждение" БЗНС окончателно заема позиция, че главната опасност за правителството е ВМРО. Често той характеризира ВМРО като "чисто разбойническа" организация. Тази оценка с особена сила поддържа Обществената безопасност. На по-различно мнение обаче е Министерският съвет. Той има колеблива позиция, произтичаща от отношението на отделните министри към ВМРО. Между тях има нейни открити врагове, има симпатизанти, а също и неутрални. Комитетът за селска диктатура е отявлен противник на ВМРО.

В такава обстановка на 22.IV.1923 г. се провеждат парламентарни избори за XX обикновено народно събрание. БЗНС печели 54,12% от гласовете, БКП – 19,15%, Конституционният блок – 17,11%. БЗНС изпраща в парламента 212 народни представители, БКП – 17, Конституционният блок – 15, и Социалдемократическата партия – един[317].

Тези избори убеждават буржоазната опозиция, че тя не може да вземе властта по парламентарен начин, поради което единственият изход е организирането на преврат. За целта трябва да се спечелят социалдемократите и ВМРО. От своя страна министърът на вътрешните работи Хр. Стоянов се среща с някои от активните дейци на ВМРО, за да изглади отношенията си с нея, но всичко завършва без резултат. На 28 април Хр. Стоянов се явява пред журналистите и им съобщава, че ВМРО е отправила предупреждения до Ал. Стамболийски и правителството още преди изборите. Той дава и официален отговор на тези заплахи, като между другото заявява, че Нишката спогодба не накърнява суверенитета и престижа на България, защото не предвижда чужди войски да влизат в българска територия. Той декларира още, че правителството не се е месило и няма намерение да се меси в борбата между автономисти и федералисти. Що се отнася до Петрички окръг, Хр. Стоянов категорично отрича, че там са изпращани оранжевогвардейци, но признава, че са пращани полицейски отреди за защита интересите на населението и подпомагане на официалните власти. Накрая министърът на вътрешните работи предупреждава, че при евентуален атентат или убийство на някой член на правителството, съюзен деец или полицай, ще бъде вдигнато цялото българско племе, за да се разправи с подстрекателите. "Който вади нож - от нож умира"[318] - казва в заключение Хр. Стоянов.

Тази закана за отмъщение се приема от ВМРО с видимо раздразнение и опит да покаже неподчинение, като демонстрира липсата на какъвто и да е страх. На 2 май ВМРО убива няколко полицаи и войници при Свети Врач[319]. Правителството отново използва федералистите, за да отслаби мощта на ВМРО. Към края на април 1923 г. отново с помощта на Д. Кемалов за Неврокопско потегля чета от федералисти, голяма част от които са облечени в държавна униформа. На крак се вдига и Оранжевата гвардия. За Неврокопско се отправя и Т. Паница. По пътя в Родопите хората на Паница, тръгналите от Пловдив неврокопчани (избягали през октомври 1922 г.) и федералистите на Ст. Мишев се обединяват и нападат с. Сатовча. Там са посрещнати от четите на местната милиция на ВМРО и разбити. К. Муравиев неочаквано нарежда Оранжевата гвардия да се върне, а Паница е обявен от Муравиев за комунист[320]. Част от федералистите начело с К. Попиванов се прехвърлят в Гърция, откъдето по-късно през Варна се връщат в България. Ст. Мишев и другарите му минават от Солун във Вардарска Македония и постъпват на сръбска служба. Подобно на И. Пандурски и те сериозно заболяват от ренегатството на контрачетничеството[321]. От тях, както е известно, сърбите създават "Удружение против бугарских бандита" начело с щипския търговец М. Каламатиев[ич]. Започва истинска война между самите македонски българи. Те се избиват помежду си. Това е мечтата на турците до 1912 г., а през 20-те години на сърбите и на гърците. Българският национален дух този път се оказва разколебан, а ренегатството – негово неизлечимо заболяване.

Друг участник в експедицията за Неврокоп – Лако Иванов от с. Петрово, след разбиването ѝ се прехвърля в Мелнишко, а оттам тръгва за София. На 7.V.1923 г. той е намерен обесен на телеграфен стълб по пътя Свети Врач – Левуново с плакарда на гърдите: "Наказан за предателство, извършени убийства, грабежи и др. От ВМРО." Това съвпада с убийството на земеделеца Молеров в Разлог, също извършено от хора на ВМРО[322].

Тези и други драстични убийства карат още на 7.V.1923 г. правителството да се занимае с въпроса, какви мерки да се предприемат срещу ВМРО, за да се внесе спокойствие в страната, а и да покаже на Пашич, че то е готово да изпълни нишките договорености. Същия ден Министерският съвет издава Постановление No 17, което предвижда да се арестуват всички лица, независимо дали са автономисти или федералисти, които работят нелегално на българска територия, заедно с техните ятаци и подкомитети в Петрички и в Кюстендилски окръг, в столицата и други населени места на царството. Арестуваните да бъдат разпределени в концентрационни лагери, а следствието да започне да се води, когато се приеме специален закон за тяхното съдене. Разтурят се и всички подразделения на Илинденската организация, като се дава петдневен срок на техните управителни тела в селата и в градовете да предадат своите архиви. Същевременно се спира и издаването на съответните вестници.

Между арестуваните са Ив. Каранджулов, Г. Кулишев и др. Редакторът на в. "Илинден" Арс. Йовков е закаран в Сливенския затвор. Редакторът на в. "Епоха" Кр. Пастухов също е интерниран. Сменени са околийските началници в Петрички окръг.

На 8.V.1923 г. министър Хр. Стоянов прави втора пресконференция в София и заявява пред журналистите и кореспондентите, че правителството ще изпълни стриктно постановлението, като отправя заплашително предупреждение към онези, които "желаят да проливат братска кръв"[323]. На 13 май в Хасково Ал. Стамболийски открито обвинява ВМРО, че вместо да се бори за прокламираната от нея автономия на Македония, тя води борба срещу българското правителство. Той заявява самоуверено, че земеделска България ще се справи успешно с блокарите, автономистите и комунистите[324]. Няколко дни след това ВМРО набързо издава и разпространява брошурата "Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение", в която още веднъж произнася смъртната присъда над Стамболийски и другарите му.

Четите на ВМРО блокират дейността на новите околийски началници в Пиринския край. Т. Александров изпраща няколко писма, с които ги заплашва и иска оставките им. Той напомня, че в противен случай ще се приложи изпитаното средство от организацията – парабелът. На 6 юни Хр. Стоянов, вероятно подтикнат лично от царя, събира журналистите и прочита заплахите на Т. Александров до местните власти. На свой ред министърът на вътрешните работи отправя още по-остри заплахи срещу ВМРО. Правителството забравя главните си врагове (блока и лигата) и ангажира силите си срещу ВМРО, което му струва твърде скъпо – загубването на властта на 9 юни и живота на няколко хиляди души.

Конфликтът между ВМРО и земеделското правителство е крайно вреден за българската кауза и в България, и в Македония. Правителството напразно пилее социална енергия, а ВМРО в голяма степен занемарява дейността си в поробена Македония. Там замира постепенно и нелегалната, и легалната дейност, която въпреки ограниченията е твърде важна за запазване непоколебим българския дух. Това забелязват редица дейци във вътрешността, забелязва го и членът на ЦК на ВМРО П. Чаулев, който посещава Тирана, и оттам пряко следи дейността във Вардарска Македония. На 23.IV.1923 г. от Тирана, след обичаен анализ на положението в Македония, той пише на някой си Петрински, който от своя страна да уведоми официално София, че за легална борба са необходими легални хора, а за такава “нашите клубове в София нито са помислили”. П. Чаулев възроптава срещу хвърлянето на народа в огъня, “а ние да гледаме от някоя височина”. “Но това не ще трае дълго, добавя той, и когато дойде денят за работа, не ще намерим народа.” В крайно самобичуващ тон той пита: “Не са ли нашите действия, които накараха Сърбия да подаде ръка на България за наша сметка?” “Само ще се бием, ще зарегистрирваме кланета, като че ли не ни стигнаха 30 години.” И когато “светът ще потърси македонски представител в Белград, той ще му каже не само че е сърбин, а [и] че е от партията на Пашич и[ли] Давидович.” Чаулев обръща внимание върху неефикасността на борбата на четите, като припомня, че в първите избори през 1920 г., които са свободни от действията на ВМРО (тогава тя е действала само с писма), Македония има в Скупщината в Белград 14 комунисти и трима републиканци[325].

След като това писмо стига до Т. Александров, той слага бележка на гърба на листа, че цели 3 години Петруш (П. Чаулев) е в чужбина и не се връща в Македония под предлог, че е болен от херния. При това положение Т. Александров го моли “да си подаде оставката от член на ЦК”. Пише му, че Битолски окръг все още го очаква. Противоречията не само във ВМРО, но и в нейния ЦК добиват все по-голяма сила, за да се разразят с фатални последици през 1924 г.

Илинденска организация

Илинденската организация (ИО) се създава през пролетта на 1921 г. Началото ѝ поставя дружество “Илинден” в София, което на 3 април същата година приема и свой Временен устав. Пръв председател на софийското дружество е Крум Зографов, по-късно активен участник в нелегалната Македонска федеративна организация. Между членовете на ръководството е и Ал. Панов, създал през 1922 г. Македонска емигрантска земеделска дружба при БЗНС.

Софийското дружество отправя позив до македонските бежанци и емигранти в провинцията да последват неговия пример. В течение на няколко месеца се появяват дружества “Илинден” в

Русе, Варна, Видин, Пловдив, Плевен, Шумен, Червен бряг и др.

Орган на дружествата става в. "Илинден", чийто първи брой излиза на 30.VII.1921 г. След като прави анализ на временния устав на софийското дружество, редакционният съвет отбелязва, че дружество "Илинден" не е "политическа организация". В уводната статия на първия брой пише: "Ние сме, тъй да се каже, съсловно-професионална организация, взаимоспомагателно и културно-просветително дружество по подобие на сливнишките и шипченските опълченци, запасните подофицери и офицери и ред други обществени групи и съсловия..."[326] По-нататък се декларира, че дружество "Илинден" няма да взима страна в политическите борби на македонската емиграция и като колективно цяло илинденци няма да се занимават "с никаква политика"[327].

На 4.XII.1921 г. се провежда избор на Управителен съвет на организацията с мандат до свикването на общ учредителен конгрес. За председател е избран Г. Занков, за подпредседател – Ал. Евтимов, за секретар – Г. Попхристов и за касиер – Сл. Абазов. За съветници са определени Марко Иванов, Стоян Мишев и Милан Гюрлуков[328].

Учредителният конгрес на Илинденската организация се провежда през януари 1923 г. в София. На него участват представители на 31 дружества с 4340 членове. Тиражът на в. "Илинден" тогава е 10 000 броя, които се разпространяват сред емиграцията в България, САЩ, Аржентина и Цариград. Конгресът приема постоянен устав и резолюция, в които отново се потвърждава, че ИО не преследва политически цели, че тя е взаимоспомагателна и "културно-просветна в най-висшия смисъл на думата"[329]. Илинденци продължават да отстояват погрешната постановка за "откъсване на емиграцията от политическия живот на България", "за невземане страна в политико-идейните разпри", за "независимост от всякакви политически течения и партии" и пр.[330] Много скоро ИО показва, че е трудно да се устои на политическите борби и страсти в българското общество и в емиграционните среди. В резолюцията, окончателно оформена по време на конгреса, се забелязва, че ИО, макар и да продължава да говори за неутралитет, все пак заявява, че тя "няма амбиции да се занимава с *голяма* (к. а.) политика". С това очевидно се отваря вратичка за навлизане в полето на политическите борби – първоначално периферно, а после в центъра на кипежа им.

Илинденската организация (според устава) си поставя за цел: а) да групира всички бивши македоно-одрински революционери; б) да съдейства за тяхното сближаване и солидарност, да защитава интересите и правата им; в) да помага на членовете си, като се грижи за настаняването им на подходяща работа, а децата им – в училища, пансиони и др.; г) да отпуска безвъзмездно парични помощи на крайно бедните си членове и да настанява боледуващите в лечебни заведения; д) да урежда прилично и тържествено погребение на своите членове и т.н.[331]

Организацията се ръководи от Управителен съвет, състоящ се от 7 души, от които четирима избира Софийското дружество, а останалите трима – конгресът. Така избран, съветът ръководи едновременно Софийското дружество и общите работи на провинциалните дружества. При вземане на решения, които се отнасят само до Софийското дружество, неговите избраници в ръководното тяло (РТ) имат по два гласа и, обратно – при вземане на решения, отнасящи се до цялата организация, избраниците на конгреса имат по два гласа[332].

Членовете на ИО са 3 вида: действителни, спомагателни и почетни. За да бъде признато дадено дружество за самостоятелно и пълновластно, то трябва да има най-малко 20 членове[333].

До провеждането на учредителния конгрес ИО има близо двегодишна история. След конгреса тя навлиза в етапа на организационната си и идейна зрялост. По основните въпроси на македонското освободително движение вече илинденци имат завършени или почти завършени концепции. Но тогава се правят и значителни корекции във връзка с промяната на политическата ситуация в България и на Балканите и еволюцията в схващанията на някои от емигрантските и бежански организации.

Още от създаването си ИО приема идеята за автономия (независимост) на Македония. В редовете ѝ членуват и бивши революционери от Одринско, но тя не се занимава с тази област. Вниманието ѝ е насочено към Македония. Илинденци заявяват, че са привърженици на политическия сепаратизъм, който залява в основата на организираното македоно-одринско движение още от края на XIX и началото на XX в. Организацията брани духовното единство на българската нация, тя не е против присъединяването на Македония към България, но го смята за невъзможно след двете национални катастрофи и международната изолация. "При положението, в което изпадна българското племе – отбелязват илинденци, – нам, негови членове, произхождащи от поробената родина, оставаше като единствено спасително и по-леснодостъпно средство да прегърнем идеята за автономията на Македония, единственият възможен вече режим, който представлява действителна гаранция на националните, езиковите, обичайните и други свободи на всички народности, живущи в тая окаяна страна, независимо от тяхната численост"[334]. Организацията констатира, че това е лозунг на всички съзнателни македонски синове, живеещи в Македония или прокудени вън от нея. Автономна Македония се схваща от илинденци като независима Македония с равно участие в управлението на всички населяващи я народности. Понятието "автономия" се изпълва с ново съдържание при условията на поделеност на Македония. То се използва, защото е пуснало дълбоки корени сред населението и емиграцията.

ИО съзнава, че автономна (независима) Македония ще се осъществи много трудно, затова настоява незабавно да се учреди в Македония международна институция за прилагане на договорите за покровителство на малцинствата, приети на Парижката мирна конференция[335].

Наред с другите причини ИО приема автономната идея и поради това, че и "най-доброто възможно българско обединение" би могло да стане "все пак срещу цената на македонски земи, осъдени на ампутация", защото при "най-щастлив случай" България може да има дори Моравско, но никога Костур и Дебър, два края предвидени за държавен компромис с Гърция и Албания". Така автономната идея от сферата на идеологията минава в "душите на масите"[336].

Илинденци отстояват и федеративната идея, но в нейния общобалкански аспект. Те са противници на идеята за създаване на федерация, която няма да успее да премахне причините за изострените борби на Балканите. "Против такава една идея първи трябва да хвърлим камъни ние, македонските българи, които сме потиснати от славяни, върху чиято кожа са ставали най-големите славянски пазарлъци и чиято народност се оспорва и изопачава пак от братя славяни."[337]

ИО чертае светло бъдеще за балканската федерация, разчитайки, че тя ще се опира: а) върху помирението на народностите в Македония и нейното обособяване като политическа единица; б) върху общото търговско-икономическо сътрудничество на балканските държави; в) върху отстраняването на националния антагонизъм между отделните държави и съседи. Илинденци са склонни да приемат и да подкрепят борбата за федеративно преустройство на СХС кралство само ако тя е етап към общото балканско федериране. В такава плоскост те биха оправдали и борбата за евентуално участие на България в бъдещата федерация.

Още през първите месеци след създаването си ИО определя своето отношение към ВМРО и другите емигрантски организации и групировки. Тя открито декларира, че ще подкрепя ВМРО в нейната освободителна борба, че ще съдейства морално и материално на справедливата борба на македонските българи срещу сръбското и гръцкото господство. Илинденската организация осъжда убийството на министър Ал. Димитров, инспирирано и извършено от ВМРО на 22.X.1921 г. Тя има куража да квалифицира това убийство като "гнусно престъпление"[338]. Със задна дата ИО не одобрява и убийството на Гьорче Петров, също извършено по нареждане на Т. Александров и на ВМРО.

Илинденци се противопоставят на дейността на Македонската федеративна нелегална организация (МФО), един от чиито главни войводи е техният бивш председател Кр. Зографов. Те смятат, че в Македония няма място за две революционни организации и излизат с призиви за изглаждане на противоречията и за обща дейност на четите на ВМРО и МФО. В борбата между двете организации илинденци подкрепят неотклонно ВМРО. Организацията смята, че МФО създава усложнения за дейността на ВМРО в поробена Македония. Особено силни са нападките на ИО срещу федералистите по време на сблъсъците им с ВМРО в Неврокоп (сега Г. Делчев) на 16.X.1922 г. и в Кюстендил на 4.XII.1922 г.

Вестник "Илинден" е изцяло в подкрепа и услуга на ВМРО. Той популяризира нейните революционни акции във Вардарска и Егейска Македония. Глас на протест издигат илинденци и когато МФО приема в своите редове изгонените от ВМРО. Те настояват чистият федерализъм да се разграничи от разбойничеството и ренегатството[339]. По този въпрос ИО обвинява и БЗНС, който покровителства всички федералисти и "дава доверие даже на обикновени афериsти, обикновени крадци край границата, стига те да са нахлузили върху себе си някаква идейна маска"[340]. ИО заявява, че всичко това отклонява ВМРО от пряката ѝ дейност в поробена Македония и "вместо към Солун" я насочва към "Кюстендил и Неврокоп".

До Деветоюнския преврат през 1923 г. ИО и ВМРО вървят ръка за ръка. Организацията подпомага материално ВМРО. Тя защитава ВМРО и в конфликта ѝ със земеделското правителство.

ЦК на ВМРО също се отнася със симпатии и доверие към ръководното тяло на ИО. Той напълно одобрява линията на организацията и нейния орган в. "Илинден". Показателни в това отношение са писмата на Т. Александров до илинденци. На 19.I.1923 г. той пише до Живко Асенов (Г. Занков)[341]: "Възхитен съм от доброто списване на в. "Илинден" – особено от последните му броеве. Поблагодари за това от име[то] на поробеното макед[онско] население и от мое име на целия редакционен комитет, честити им новата година и предстоящите празници и им пожелай най-бързо осъществяване на народния идеал – независима Македония...”[342] Подобни думи на признателност Т. Александров изказва и в писмото си от 7.IV.1923 г.[343]

Твърде показателно е и писмото на Т. Александров (Богдан) до ИО (Г. Занков) от 10.I.1923 г., което е четено от делегатите на Учредителния конгрес на организацията. Това писмо е своеобразна директива за работа на ИО. От него се вижда, че проектоуставът на ИО е даден за съгласуване в ЦК на ВМРО. “Прегледах устава втори път внимателно – отбелязва Т. Александров. При положението на България, манталитета на дейците и нравите у нас, аз мисля уставът е добър...!” Т. Александров по-нататък сочи, че “неофициалната – тайната работа”, която ще трябва да върши ИО, е: 1. Да популяризира борбите за свобода; 2. Да издирва и създава съзнателни борци за свобода, като ги препоръчва на ВМРО; 3. Да следи и да предотвратява всякакви злоупотребления с името на ВМРО; 4. Да издирва лица, които биха подарили на ВМРО пушки, патрони, револвери, бомби, и др. подобни; 5. Правилно да осветлява българската и чуждата преса по македонския въпрос и пр.[344] И в това писмо Т. Александров отбелязва, че в. “Илинден” “се държи отлично и по отношение на разбойници и правителство, и по новия правопис[345], и по други въпроси”[346]. Такава е своеобразната програма, дадена на ИО от ЦК на ВМРО. “Нито веднъж – пише един от ръководителите на ИО – не прекрачихме рамките на указаните (в това писмо – б. а.) указания. За всичко до 9 юни бяхме предмет на адмирации. Дойде 9 юни. ВМРО нямаше вече нужда от нашите услуги в материално отношение.”[347] Противоречията между двете организации се изострят неимоверно много и на идейно-политическа база.

Що се отнася до отношенията с другите македонски организации – Изпълнителен комитет на братствата, Временна комисия и Емигрантския комунистически (ЕКС) съюз “Освобождение”[348], ИО заявява, че тя е неутрална и не се меси в тяхната дейност, “неутрална и непричастна” е и по отношение на политическия живот в България, но не устоява на тази своя декларация. Тя влиза в определени контакти с Изпълнителния комитет и с Временната комисия, а по късно и с представители на съюза “Освобождение”. Тези контакти с първите две се обуславят от общата им идейна платформа, която се ограничава в рамките на буржоазната демокрация. Нещо повече, ИО поема в определена степен и ролята на посредник и помирител между Изпълнителния комитет и Временната комисия. Идеята за използване на илинденци като посредници принадлежи на някои дейци на Изпълнителния комитет, които след Третия велик събор на братствата (октомври 1921 г.) се обръщат с подобна молба към Ръководното тяло на ИО. Първоначално илинденци се въздържат да се намесят в споровете и сплетните между съществуващите македонски течения[349], но впоследствие активно участват в подготовката на конгреса за помирение между Изпълнителния комитет на братствата и легалната федеративна организация, който се провежда в края на януари 1923 г. Даже от името на ИО на конгреса поднася приветствие Г. Попхристов, в което поздравява емиграцията за единодушието й при издигане на лозунга за независима Македония в нейните географски и икономически граници[350].

Връзките на ИО с ЕКС "Освобождение" са от по-друго естество, защото те се различават по идейната си платформа. За разлика от ИО Съюзът няма за цел буржоазнодемократичното устройство на бъдеща независима Македония. Според него Македония ще получи своето освобождение само когато рухне световният буржоазен строй под ударите на социалистическата революция. Едва по-късно се установяват, и то в голяма степен лични контакти между водача на ЕКС "Освобождение" Д. Хаджидимов и А. Йовков, които спомагат за явната еволюция на част от илинденци не само наляво, но дори и към комунистическите идеи.

Част от членовете на ИО с течение на времето се ориентират към ВМРО, МФО, Македонската земеделска дружба и ЕКС "Освобождение". Ръководното тяло не се противопоставя на това, като заявява, че илинденци не са ново политическо течение, независимо че те са били носители на борбите за национално освобождение и че се интересуват повече от всички други за съдбата на Македония. "Ние съвсем не можем да се месим в политическите убеждения на нашите членове – заявява Ръководното тяло, – те са свободни да ги изповядват, където искат и под каквато форма искат."[351] ИО остава вярна на тази своя постановка и когато нейният бивш председател Кр. Зографов отива в странство да третира политически въпроси (края на 1921 г.) се разграничава от него, като заявява, че не му е давала никакви пълномощия за подобни действия, защото "не борави с политика", тъй като е културно-спомагателно сдружение[352].

Отношенията между ИО и земеделското правителство постепенно се влошават. За това съдейства конфликтът между ВМРО и БЗНС. В този конфликт ИО открито застава на страната на ВМРО, без да одобрява терористичната и заговорническата дейност на ВМРО срещу дейци на земеделското правителство. Вече посочихме, че ИО осъжда убийството на Г. Петров и Ал. Димитров. Илинденци осъждат и атентата, който на 4.II.1923 г. ВМРО организира срещу Ал. Стамболийски в Народния театър в София[353], но по всички останали въпроси ИО подкрепя ВМРО. С това фактически излиза от уставните си рамки и получава политическа окраска, за да се превърне по-късно в своеобразно политическо движение сред македонските емигранти и бежанци.

Повод за открития сблъсък между ИО и правителството на земеделците става покровителствената политика на БЗНС към МФО и опитите на Ал. Стамболийски да осъществи сближаване със СХС кралство за сметка на Македония. Особено след убийството на Ал. Димитров все по-често в печата на БЗНС и в речи на неговите видни представители към враговете на БЗНС се причисляват и т. нар. "македонстващи", в които освен ВМРО се включват и илинденци. Вестник "Илинден" поема хвърлената ръкавица и отговаря, че "това е едно разчопляне на раната, създадена от убийството на покойния мин[истър] Димитров". По въпроса за обвиненията срещу ВМРО и емиграцията, че искат да участва в свалянето на Ал. Стамболийски от власт, илинденци заявяват, че отдавна е минало времето, когато емиграцията е участвала в сваляне и качване на правителства в София. След двете национални катастрофи "ний, макар и българи... трябваше да разделим пътищата си. България остана да лекува раните си и да се готви за поправителен изпит по дипломация, а македонската емиграция – да дири нови насоки на македонското освободително дело. И тя ги намери във федеративно-автономния принцип, който за щастие е възприет от всички македонски фракции в България."[354]

Илинденци смятат, че денят, в който е възприет този принцип, е ден на "развод между българските властващи партии и македонската емиграция", защото има партии в България, "жестоко уличени" в дележ на Македония, "с големи грехове" към македонското освободително движение. Има партии – добавят те, "които за Бяло море и днес биха дали на сърби и гърци нотариален акт за Македония". ИО стига до крайности, като заявява на земеделското правителство, че България вече "не е фактор по македонския въпрос", "поради което илинденци не се интересуват от нейните вътрешни разпри. Дори настоятелно молят Ал. Стамболийски: "Оставете ни спокойно да си гледаме нашите емигрантски болки и рани, оставете ни да търсим други по-важни легални фактори за освобождението на нашата родина, не ни пречете македонския въпрос от български да го направим международен, не ни месете във вашите борби..., не ни сочете юмрук като на врагове, защото нашите сили ни трябват другаде...”[355]

Същевременно ИО предупреждава и опозиционните партии в България, които за Врангеловите хора са плакали повече, отколкото “за нещастните македонски бежанци”, да не се надяват на емиграцията, да спрат да я търсят само когато им трябва[356].

ИО критикува положението в Пиринска Македония – неправилното раздаване на безстопанствените имоти, толерирането на привържениците на БЗНС и пр. Тя се обявява против дейността на федералистите и Т. Паница в Неврокопско, като адмирира и защитава ВМРО. Във връзка с превземането на Неврокоп от ВМРО на 16.X.1922 г. в. “Илинден” заема неправилната позиция, че това е дело на местното население, което, “организирано на чисто идейна автономистка почва”, е решило “само да се справи със създаденото нетърпимо положение”[357].

В борбата срещу земеделското правителство ИО изпада и в увлечения и крайности. Типичен случай за това е неприемането на правописната реформа, проведена в България през 1922 г. Първоначално тя не реагира срещу реформата, приема я и дори издава няколко броя на вестника си по новия правопис и изведнъж ръководството на организацията съобщава, че “по общо желание на членовете на “Илинден” вестникът (отново) ще почне да излиза със стария правопис”[358]. Правителството не отстъпва. На 7.XI.1922 г. то издава постановление No 6088, с което забранява издаването на вестници и списания със стария правопис. По повод на това постановление ИО връчва на министъра на народната просвета изложение, в което протестира и настоява правописната реформа да не се отнася до емигрантската преса. “Ще се съгласите с нас – се казва в изложението, – че ний, които ратуваме за независима Македония, имаме право и на независим правопис и че правописът на българската държава е задължителен за вашите българи, но не и за българите в Македония, за македонските емигранти в Америка, в Румъния, в Турция и най-сетне в България.”[359]

Най-голямо неодобрение и най-остър протест предизвиква у илинденци политиката на земеделското правителство на сближаване със СХС кралство. Стодневната обиколка на Ал. Стамболийски в Европа и някои от балканските държави през есента на 1922 г., изявленията му в Белград, които се таксуват като открито отказване на България от Македония, нажежават обстановката. Цялата македонска емиграция се обявява против Стамболийски. “Илинден” отбелязва, че “отново се мерят кройки върху снагата на Македония"[360]. Той става изразител на "потресающото впечатление" у емиграцията от изявленията на българския премиер в Белград, на тревогата й, че Македония отново "става разменна монета". Илинденци слагат акцент на това, че българското правителство отстъпва в момент, когато сръбският терор в Македония изтребва безпощадно българите. Илинденци недоволстват срещу казаното от Ал. Стамболийски, че "македонците са му дошли до гуша" и определят политиката на българското правителство към СХС кралство като благоразполагаща палачите на половината част от българското племе[361].

"Не, г. Стамболийски – заключват илинденци, – сръбско-българското сближение не ще дойде само с вашия отказ от Македония и с нашето натоварване на вагони; то ще дойде само над счупените македонски окови, над провалата на ония тъмничари на македонската тъмница, чието олицетворение са Пашичевци."[362] "Историята не може да се фалшифицира по желанието на личности", защото "българското племе е свързано с Македония с неразривни връзки, които не могат [да] се скъсат, докато съществува българският род." ИО обръща внимание на Ал. Стамболийски, че въпреки всичко сърбите не му вярват, защото "мисълта на крадеца винаги е тревожна, като се има предвид, че чуждото и на Великден се взима."[363]

Нова вълна от негодувание обхваща емигрантските организации във връзка с "позорното Нишко споразумение" между България и СХС кралство, подписано през март 1923 г.[364] ИО смята това споразумение за "акт на униние и позор на България и на безумие и луд шовинизъм на Сърбия". Илинденци се възмущават, че в "братска България" се намира правителство, което с "безкрупольозност се съюзява с враговете на своето племе". Организацията определя това съглашение като палиатив, който няма да успокои Македония, защото е безспорна истина, че там живеят българи. "Робството на Македония – се казва във в. "Илинден" – е само един позор на славянството, който Сърбия носи на челото си."[365]

След подписване на Нишкото споразумение в. "Илинден" започва атака против политиката на СХС кралство в Македония, срещу терора и издевателствата над българите. На 18.III. 1923 г. предстоят парламентарни избори в кралството. По случайно стечение на обстоятелствата през същата година предстоят подобни избори и в Гърция, и в България. Във връзка с това ИО излиза с предложение да се появят македонски листи в изборите като предисловие на бъдещата независимост на Македония. Целта е да се сложи началото на единна македонска освободителна партия. “Безспорно не всякъде – пише Арс. Йовков – условията ще позволят еднаквост в работата. Малко можем да се надяваме ние – продължава той, че в сръбска Македония, където терорът на населението няма ни спир, ни граници, може да се допусне македонска листа.” Същото се отнася и за Егейска Македония, поради което илинденци препоръчват участие в листите на други партии и след това обособяване на македонски групи в Белград и в Атина. По този начин се предвижда да се издигнат в балканските столици “три гръмовни трибуни”, откъдето гласът на Македония ще се разнася по-високо и по-далеко, три “еднородни отломъка... стремящи се за бъдно съединение в Солун”[366].

Буржоазията и в трите държави се противопоставя на тази идея. Гр. Анастасов, адвокат от Ковадарци, прави опит да регистрира македонска листа в Белград, но не успява. Буржоазният печат в СХС кралство, в Гърция, а и в България обвинява ИО, че излиза извън рамките на устава си и че се занимава с политика. Софийските вестници “Мир” и “Ден” дори виждат в това сепаратизъм и измяна на българското племе. Мнозина подозират илинденци, че желаят да се кандидатират за народни представители. Дори визират имената на Г. Занков и Арс. Йовков. В отговор Йовков публично заявява, че ИО “нито ще се обръща в политическо тяло, нито е мислила да създава свои листи, да определя свои кандидати”. Арс. Йовков обаче не отрича, че създаването на македонски листи е политика. Но “не е ли политика, не е ли политическа самата идея – пита той, – легнала в лозунгите на Македония и на нейната емиграция да се работи за независима Македония”. Защо тогава се осъжда “една издънка на тая обща политика”[367]?!

ИО коментира и парламентарните избори в СХС кралство. Интересни статии по този въпрос публикува и известният от началото на века като “македонист” Кр. Мисирков. Те са показателни за неговите схващания по македонския въпрос няколко години преди смъртта му. “Последните избори за Скупщината в СХС кралство - отбелязва той - дадоха представители на всички народности, населяващи държавата, освен представители на българската народност. Защо? За това ли, че българи няма в Югославия?” Въпросът е отправен към народните представители в Белград и към учените на Югославия. “Защо е забранено – продължава Кр. Мисирков – в кралството българите да се наричат българи или македонци? Защо? Защо?!”[368]

През пролетта на 1923 г. и ВМРО засилва борбата си срещу земеделците. Тя е засегната най-много от Нишкото споразумение. На 5 април Т. Александров нарежда на организациите в Пиринска Македония да избиват всички оранжевогвардейци или сръбски войници (които имат право съгласно с Нишкото споразумение да влизат в българска територия, за да преследват четите на ВМРО). Пет дни по-късно Т. Александров отправя посоченото последно предупреждение до Ал. Стамболийски и министрите от кабинета му.

На 28 април министърът на вътрешните работи Хр. Стоянов заявява пред представители на печата, че правителството ще вдигне цялата нация на крак, за да се справи с македонстващите. Наистина на 7.V.1923 г. Министерството на вътрешните работи издава специална наредба, подписана от министър Стоянов, за разпускане на македонските организации в България. С нея се оповестява на българското общество, че Министерският съвет е взел решение да се арестуват всички лица, които работят нелегално на българска територия: автономисти и федералисти заедно с подкомитетите им в Петрички и Кюстендилски окръг и да се изпратят в концентрационни лагери, докато излезе закон за тяхното съдене[369].

Със същото решение се обявяват за разпуснати и илинденските дружества в София и страната. Започналите арести не пощадяват и редактора на в. "Илинден" – Арс. Йовков, изпратен в затвора в Сливен и Русе[370]. Ръководното тяло на ИО изпраща нов протест до Ал. Стамболийски. От затвора в Русе протестира с телеграми и Арс. Йовков, но наредбата не се отменя. Постепенно започва олевяване на илинденци. Към тях проявява сериозен интерес БКП и особено ЕКС "Освобождение".

БЕЛЕЖКИ

[1] Македония, No 1, 29 ноем. 1919.

[2] Македония, No 4, 5 и 6, 10, 13 и 17 дек. 1919.

[3] Пак там, No 8, 24 дек. 1919.

[4] Пак там, No 17, 31 ян. 1920.

[5] Пак там.

[6] Пак там, No 64, 24 юли 1920.

[7] Пак там, No 78, 15 септ. 1920.

[8] Пак там, No 81, 25 септ. 1920.

[9] Пак там, No 88, 23 окт. 1920.

[10] Пак там.

[11] Пак там.

[12] ЦДИА, Ф. 1747, оп. 1, а. е. 16, л. 1.

[13] Пак там.

[14] Неправилно се сочи, че напусналите са около 30 души (Македония, No 88, 23 окт. 1920).

[15] Пак там.

[16] ЦДИА, ф. 85, оп. 3, а. е. 125, л. 5.

[17] Пак там.

[18] Пак там.

[19] Пак там.

[20] Македония, No 93, 94, 10, 20 ноем. 1920 и др.

[21] Пак там.

[22] ЦДИА, ф. 85, оп. 3, а. е. 124, л. 1–2.

[23] Македония, No 96, 20 ноем. 1920; No 99, 2 дек. 1920.

[24] Пак там, No 101, 9 дек. 1920.

[25] Пак там, No 99, 2 дек. 1920.

[26] Автономна Македония, No 1, 1 дек. 1920.

[27] Македония, No 102, 12 дек. 1920.

[28] Пак там, No 108, 6 ян. 1921.

[29] Пак там.

[30] Пак там, No 140, 5 май 1921; Автономна Македония, No 17, 2 апр. 1921.

[31] Автономна Македония, No 17, 2 апр. 1921.

[32] Пак там.

[33] Пак там.

[34] Пак там.

[35] Пак там.

[36] По възстановяване на единството сред емиграцията: Извлечение от протоколите на Третия велик събор. С., 1921, 2–3.

[37] Пак там; Международните конгреси и македонският въпрос. С., 1922, 8–11.

[38] Автономна Македония, No 17, 2 апр. 1921.

[39] Пак там.

[40] Пак там, No 44, 8 окт. 1921; Международните конгреси..., 13–21.

[41] Конгресът е закрит на 22.IX.1921 г.

[42] Автономна Македония, No 45, 15 окт. 1921.

[43] По възстановяване единството сред емиграцията ..., 4–7. Протоколът е подписан от членовете на I международен конгрес за защита на правата на народите: Проф. д-р С. Киров, д-р Н. Гирджиков, Д. Мишев, д-р Коцарев, Т. Трифонов и от председателя на Изпълнителния комитет Ив. Каранджулов. Арх. Н. Юруков отказва да го подпише.

[44] Пак там, с. 5.

[45] Пак там, с. 6.

[46] Пак там, 7–10.

[47] Пак там, с. 9.

[48] Македония, No 169, 12 окт. 1921.

[49] Пак там; По възстановяване единството ..., с. 10 (пълномощното е подписано от представителя на III велик събор д-р Вл. Руменов и от секретаря Й. Чкатров).

[50] По възстановяване единството ..., с. 12.

[51] Пак там, с. 13; Македония, No 169, 12 окт. 1921.

[52] По възстановяване единството..., 14–16.

[53] Пак там, с. 17.

[54] Пак там, с. 38.

[55] Пак там.

[56] Пак там.

[57] Автономна Македония, No 44, 8 окт. 1921.

[58] Пак там, No 53, 15 дек. 1921.

[59] Пак там.

[60] Пак там.

[61] Пак там. Във в. "Македонско сънание" (No 8, 10 юли 1925) се отбелязва, че на Учредителния конгрес от серчани присъстват още Ч. Кантарджиев, Т. Паница и Г. Скрижавски.

[62] Автономна Македония, No 53, 15 дек. 1921.

[63] Пак там, No 54, 26 дек. 1921.

[64] Пак там, No 55, 6 ян. 1922.

[65] Пак там, No 53, 15 дек. 1921.

[66] Пак там.

[67] Пак там.

[68] Пак там.

[69] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен). Писмо на Изпълнителния комитет до управителния съвет на МФЕО от 4.II.1922.

[70] Пак там.

[71] Пак там.

[72] Автономна Македония, No 53, 15 дек. 1921.

[73] Македонска правда, No 9, 29 окт. 1933.

[74] Във в. "Македонско сънание" (No 12 и 13, 30 авг. 1924) се отбелязва постфактум, че организацията слага за основа народностната федерация, а не кантоналната. Всъщност това се отнася за по-късно, а не за времето на учредяване на МФЕО.

[75] Автономна Македония, No 71, 4 юни 1922.

[76] Пак там, No 57, 23 ян. 1922.

[77] Пак там.

[78] Пак там.

[79] Македония, No 7, 1922.

[80] Пак там, с. 3.

[81] Пак там, с. 12.

[82] Автономна Македония, No 93, 18 дек. 1922.

[83] Пак там, No 94, 25 дек. 1922.

[84] Пак там.

[85] Пак там.

[86] Пак там.

[87] Пак там.

[88] Пак там, No 22, 10 май 1921; No 27, 13 юни 1921.

[89] От този бюлетин излизат общо 16 броя – от 29.I до 2.VIII.1922 г.

[90] Бюлетин, издава д-вото на Македонската емиграция в Пловдив, No 1, 29 ян. 1922, с. 2.

[91] Пак там, с. 3.

[92] Пак там, с. 5.

[93] Пак там, No 4, 19 февр. 1922, с. 2.

[94] Пак там.

[95] Пак там, с. 5.

[96] Пак там, No 5, 26 февр. 1922, с. 5.

[97] Пак там, No 6, 5 март 1922, с. 3.

[98] Пак там, No 15, 7 май 1922, с. 3.

[99] Македония, No 210, 26 апр. 1922.

[100] Пак там.

[101] Пак там, No 217, 27 май 1922.

[102] Автономна Македония, No 83, 3 окт. 1922.

[103] Пак там.

[104] Пак там.

[105] Пак там, No 90, 20 ноем. 1922.

[106] Пак там, No 91, 27 ноем. 1922.

[107] Пак там, No 94, 25 дек. 1922.

[108] Пак там, No 95, 9 ян. 1923.

[109] Пак там.

[110] Пак там, No 96, 20 ян. 1923.

[111] Пак там, No 84, 6 окт. 1922.

[112] Македонско дело, No. 17 (датата неизвестна), с. 10.

[113] ЦПА, м.ф. 134, к. 6 –9.

[114] ЦПА, ф. Ал.Протогеров (необработен). Папка No 21. Протоколът е подписан от Ал. Протогеров, П. Христов, А. Попвасилев, Хр. Цветков, К. Зографов, д-р Атанасов и от Д. Бужбов с особено мнение; що се отнася до д-р Атанасов, той не може да бъде представител на ВМРО, защото никога не е бил неин член вътре.

[115] Пак там.

[116] Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия. С., 1983, с. 120.

[117] Сл. Иванов тогава е във Виена.

[118] Иванов, С. Тодор Александров и македонското освободително движение. Виена, 1924, с. 44.

[119] Пак там, с. 50.

[120] ОДА – Благоевград, а. е. II –83.

[121] Образуван през зимата и пролетта на 1922 г. в състав: Кр. Зографов, Ал. Панов, Гр. Циклев, Заре Сакулички, Велко Мандарчев и Лазар Тодоров-Фертика. Д-р Атанасов, Сл. Иванов и Ст. Мишев (Т.Александров твърди, че между тях е и арх. Юруков) запазват правата си на задгранични представители (ЦПА, м. ф. 134, к. 6–9).

[122] Пак там, А.1.

[123] Пак там, А.4.

[124] Илинден, No 48, 1922.

[125] Автономна Македония, No 93, 19 дек. 1922.

[126] Пак там.

[127] Пак там.

[128] Пак там.

[129] Пак там, No 96, 20 ян. 1923.

[130] Пак там.

[131] Пак там.

[132] Пак там.

[133] Пак там.

[134] Пак там.

[135] ЦПА, ф. 236, оп. 1, а. е. 5, л. 1–2.

[136] Пак там, л. 1.

[137] Автономна Македония, No 97, 26 ян. 1923.

[138] Пак там.

[139] Пак там.

[140] Независима Македония, No 1, 21 февр. 1923.

[141] Пак там, No 2, 1 март 1923.

[142] Пак там.

[143] Пак там.

[144] Пак там.

[145] Пак там.

[146] ЦПА, ф. 236, оп. 1, а. е. 5.

[147] Пак там.

[148] ВМРО се ражда от "Комитета за придобиване политическите права на Македония, дадени и от Берлинския договор", създаден в края на 1893 г. в Солун. По-късно от този комитет се образуват Българските македоно-одрински революционни комитети (1896), Тайната македоно-одринска революционна организация (1902) и Вътрешната македоно-одринска организация (1905). По време на войните организацията престава да съществува (Пандев, К. Политически искания и програми на българското националноосвободително движение в Македония и Одринско (1878–1912). – ИПр., 1980, No 6, 21–48).

[149] Иванов, Сл. Тодор Александров и македонското осбодително движение. Виена, 1924, с. 40.

[150] Формално основание за това те виждат в обстоятелството, че през 1911 г. чрез т. нар. "писмено разбирателство" за ЦК на ВМРО са определени Т. Александров, Хр. Чернопеев и П. Чаулев, а за резервен член – Ал. Протогеров. След убийството на Чернопеев по време на войните на негово място се полага да застане Протогеров.

[151] Мемоар на Вътрешната македонска революционна организация до представителите на великите сили в Конференцията. С., 1919, 3–8.

[152] ЦДИА, ф. 1853, оп. 2 необработен – цит. по Билярски, Ц., Кр. Гиргинов. Из архивното наследство на Тодор Александров – ИДА, 1990, No 60, с. 229.

[153] Пак там.

[154] Сила, No 19, апр. 1919, с.14.

[155] Ковачев, Сл. Македонското дело и дейците му. – Сила, No 29, апр. 1919,

13–15.

[156] Камбана, No 3442, 19 апр. 1919. Едно обяснение на вътрешната организация.

[157] Изменниците на македонското дело. Прага, 1926, с. 26.

[158] Такива изявления Ал. Стамболийски дава и преди резервния капитан II класа Миливое Миличич, делегат на сръбското правителство и на Върховната команда в София. Между другото той заявява: “Ние трябва да сме едно, защото ние ще бъдем сила, с която повече не ще си играят великите държави. Помислете една държава от Фиуме (Риека – б. а.) до Варна. Всичко това ще бъде наше – и Адриатическото крайбрежие, и Тракия, и Добруджа, защото ще бъдем силни... Аз не ще умра спокойно, ако не постигна братско споразумение със Сърбия” (Архив Војно–историјскогинститута. Београд (по-нататък АВИИ), поп. 3, к. 32, бр. 1, ф. 1, л. 41–42, отчет от 17.X.1919).

[159] Иванов, Сл. Цит. съч., с. 18.

[160] Пак там.

[161] М.Гюрлуков тогава е от “опозиционния център” на ВМРО. Той не е съмишленик на лицата в ръководството на ВМРО.

[162] АВИИ, поп. 4/III, к. 60, ф. 3, бр. 11/1, л. 1.

[163] Пак там, л. 1–2.

[164] Пак там, поп. 3, к. 34, бр.10, ф. 2, л. 170.

[165] Пак там, бр.2 , ф. 1, л. 13.

[166] Пак там, л. 89.

[167] АВИИ, поп. 3, к. 34, бр. 3, ф. 1, л. 43.

[168] Пак там, к. 35, бр. 1, ф. 1, л. 6.

[169] Политика, Белград, 14 апр. 1920.

[170] АВИИ, поп. 3, к. 35, бр. 1, ф. 1, л. 74. Съобщение на военния пратеник на Атина с дата 24.IV.1920 г. до правителството. В него той известява, че се е срещнал с ген. Параскевопулос, който между другото му заявил: “Явете на надлежните, че никой от по-сериозните хора не мисли повече за Битоля, Гевгели и Дойран, а доколкото този въпрос се споменава, това е само отделно мнение на малък брой несериозни хора.”

[171] Пак там, л. 105.

[172] Пак там.

[173] Пак там, поп. 4/III, к. 62, бр. 1/15, ф. 1, л. 2.

[174] Пак там, к. 60, бр. 12/70, ф. 5, л. 3.

[175] Пак там.

[176] Пак там.

[177] Пак там.

[178] Пак там.

[179] Македония. Документи и материали. С., 1978, 658–660.

[180] Пак там, 658–660. Ал. Протогеров отсъства от България. Директивата е подписана от Т. Александров и П. Чаулев.

[181] Пак там.

[182] Пак там, с. 659.

[183] Пак там.

[184] Пак там, с. 660.

[185] Иванов, Сл. Цит. съч., с. 18.

[186] Михайлов, Ив. Спомени. 1967. II приложение, No 16, с. 700.

[187] Пак там.

[188] Пак там, 700– 702.

[189] АВИИ, поп. 4/III, к. 59, ф. 1, бр. 1–8, л. 1.

[190] Политика. Белград, No. 4475, 7 окт. 1920.

[191] Зографски, Т., Д. Зографски. КПЈ и ВМРО (обединена) во Вардарска Македония во периодот 1920–1930. Скопие, 1974, с. 27.

[192] Ал. Протогеров отива като пратеник на ВМРО. На път за Албания той се среща с д-р Ф. Атанасов, който вече се е отцепил от ВМРО. Двамата провеждат преговорите. От албанска страна споразумението е подписано от Хасан бей Прищина, Ходжа Кадри, Бедри Пейани и Сейфи Вламаси.

[193] Михайлов, Ив. Цит. съч. Т. 2, с. 59.

[194] Пак там.

[195] Политика. Белград, No 4555, 26 дек. 1920.

[196] АВИИ, поп. 4/III, к. 61, ф. 12, бр. 2/313.

[197] Иванов, Сл. Цит. съч., с. 21.

[198] Пак там.

[199] Ал. Димитров е участник в македонското освободително движение от крилото на санданистите.

[200] Иванов, Сл. Цит. съч., с. 36.

[201] Политика. Белград, No 4984, 9 март 1922.

[202] Пак там, No 4986, 11 март 1922.

[203] Пак там, No 4990, 15 март 1922.

[204] Пак там, No 4992, 17 март 1922.

[205] БИА ДБКМ, ф. 19, II В 9727.

[206] Македония, No 210, 26 апр. 1922.

[207] Пак там.

[208] Политика. Белград, No 5049, 15 май 1922.

[209] Пак там, No 5078, 15 юни 1922 ; No. 5090, 27 юни 1922; No. 5102, 9 юли 1922.

[210] Пак там, No 5090, 27 юни 1922.

[211] Пак там, No 5084, 11 юни 1922.

[212] Пак там, No 5088, 25 юни 1922.

[213] Пак там, No 5089, 26 юни 1922.

[214] По-важни нападения в този период са: четата на Г. Въндев в Огражден планина (Политика, No 5096, 3 юли 1922), в Кратовско (Политика, No 5101, 6 юли 1922); четата на Стоян Кратовски на 6 юли в Кратовско (Политика, No 5104, 11 юли 1922), в Охридско (Политика, No 5108, 15 юли 1922), в Скопско (Српски књижевни гласник. Београд, 1922). За останалите нападения вж. Време. Белград, No 212, 213, 24, 25 юли 1922; Политика, No 5120, 27 юли 1922; No 5137, 13 авг. 1922.

[215] Политика, No 5102, 9 юли 1922.

[216] Спомени на П. Шанданов. ЦПА, ш. 2120, л. 30.

[217] ЦПА, ф. 227, оп. 1, а. е. 8^{a}.

[218] Пак там.

[219] Пак там.

[220] Зографски, Т., Д. Зографски. Цит. съч., с. 55.

[221] Пак там.

[222] Пак там.

[223] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, Окръжно No 303, 22.VIII.1922.

[224] БИА ДБКМ, ф. 189, II В 9731; ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 9, л. 1–2.

[225] БИА ДБКМ, ф. 189, II В 9730.

[226] Пак там, II В 9732.

[227] С Окръжно No. 315, 25.IX.1922 г. Т. Александров обещава, че след 5 –6 месеца ще се проведе конгресът, но те не му вярват, което се оправдава с времето. Конгрес наистина не се провежда (БИА ДБКМ, ф. 189, II В 9734).

[228] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, извлечение от протокол No 1, Кестенево, 22.XI.1922.

[229] Пак там.

[230] ЦПА, ф. Ал. Протогеров (необработен), папка No 6. Писмо до Орфо и Петър от Богдан, 345, 29.XII.1922.

[231] Пак там.

[232] Пак там.

[233] Пак там, писмо от Богдан до Орфо и Петър, 30.XII.1922.

[234] Пак там, писмо до Орфо и Петър от Богдан, 1.I.1923.

[235] Пак там, писмо до Орфо и Петър, 23.I.1923.

[236] БИА ДБКМ, ф. 189, II В 9739; Известие на ЦК на ВМРО No 3 от 5.II.1923; ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 62.

[237] БИА ДБКМ, ф. 189, II В 9738. Писмото е озаглавено "За мохаджирите сърби в Македония", от 16.I.1923, Македония.

[238] Пак там.

[239] Пак там.

[240] Политика. Белград, No 5294, 19 ян. 1923.

[241] Пак там.

[242] Пак там, No 5295, 20 ян. 1923.

[243] Пак там.

[244] Райхспост, 30 ян. 1923, цитиране по преглед ... (ДАСИП); Нойе фрайе Пресе, 30 ян. 1923 (ДАСИП).

[245] БИА ДБКМ, ф. 189, II В 9740. В окръжното се напомня, че ще бъдат наказани от организацията със смърт онези, които не изпълнят поставените условия – откъсване от другите партии и създаване на отделна парламентарна група. На 20.III.1923 г. Т. Александров изпраща подобно окръжно и до завеждащия окръга, околийските управителни тела и околийските войводи в Пиринска Македония във връзка с предстоящите на 22 април избори и в тази част на Македония. Между другото в него се поставя като условие избраните депутати в народното събрание да настояват за създаване на целокупна независима Македония, като въздействат на българското правителство да възприеме подходяща външна политика. Освен това да се борят за прилагане на договорите за покровителство на малцинствата в Македония под сръбска и гръцка власт (ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 8; БИА ДБКМ, ф. 189, II 9745).

[246] Държавен вестник, No 39, 22 май 1920.

[247] Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение според данни на Вътрешната македонска революционна организация, май 1923, с. 61.

[248] Пак там, с. 62.

[249] Пак там.

[250] Пак там.

[251] Пак там, с. 63.

[252] Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920 – 1923 г. С., 1988, с. 182.

[253] Извори за българската история. Т. 23. С., 1985, с. 119.

[254] Пак там, с. 122.

[255] Пак там, с. 137.

[256] Пак там, с. 139.

[257] Пак там, с. 125, 139.

[258] Свобода или смърт, No 140, февр. 1933.

[259] Петрова, Д. Цит. съч.

[260] ЦДИА, ф. 336, оп. 2, а. е. 2, л. 88.

[261] Пак там, л. 51–52.

[262] Пак там, ф. 105, оп. 1, а. е. 669, л. 1–5.

[263] Пак там.

[264] Пак там.

[265] Пак там.

[266] Петрова, Д. Цит. съч., с. 273.

[267] В разгара на борбата между ВМРО и БЗНС Ал. Панов образува македонска емигрантска организация при БЗНС по подобие на ЕКС "Освобождение" при БКП. Емигрантската организация при БЗНС започва да издава и свой орган – в. "Прокуден земеделец", чийто първи брой излиза на 16.VIII.1922 г. В уводната статия "Защо се организирахме" се казва, че са отишли като организирана сила при БЗНС, защото не са капиталисти, не са банкери, не са спекуланти, кожодери и пр., за да отидат при буржоазните партии и да защитават капитала заедно с тях. Освен това старите политически партии (народняци и прогресисти) не могат да привлекат македонските бежанци и емигранти, защото тези партии разделят Македония на "спорна" и "безспорна" зона, а либерали, радикали и демократи, които се изреждат след тях, сторват същото против Македония. Илинденската организация веднага изключва от своите редове Ал. Панов уж под предлог, че дължи суми на организацията. Истинската причина е създаването на емигрантска организация при БЗНС. Нужно е да напомним, че тогава Илинденската организация и ВМРО работят ръка за ръка.

[268] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 54–55.

[269] Пак там, л. 57–58.

[270] Пак там.

[271] Пак там, л. 56; Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия. С., 1983, 125–126.

[272] Куманов, М. Ал. Стамболийски и българо-югославските отношения в началото на 20-те години на XX в. – В: България в света от древността до наши дни. С., 1979, 193–195.

[273] Победа, No 234, 15 ноем. 1922; Земеделско знаме, No 29, 18 ноем. 1922.

[274] Дневници на XIX ОНС, III ред. сесия, кн. 1, с. 133.

[275] Муравиев, К. Договорът за мир в Ньой (НА БАН, IV, а. е. 107, 257–259).

[276] Пак там.

[277] ЦДИА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 48, л. 2.

[278] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 60–61; БИА ДБКМ, II В 9736. По време на

нападението на Кюстендил са убити общо 8 души като сподвижници на федералистите - готови да предадат Т. Александров. Между тях има и две жени (ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 60–61; БИА ДБКМ II B9736.

[279] ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4731, л. 2.

[280] БИА ДБКМ, ф. 189, II B 9764.

[281] Петрова, Д. Цит. съч., с. 332.

[282] Работнически вестник, No 140, 5 дек. 1922.

[283] Пак там.

[284] Пак там.

[285] Македония, No 343, 20 дек. 1922.

[286] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 60-61; БИА ДБКМ, II B 9736.

[287] БИА ДБКМ, II B 9736; ЦПА, ф. Ал. Протогеров, No 344, 25 дек. 1922.

[288] ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 281, л. 75 – 76.

[289] Илинден, No 49, 9 дек. 1922.

[290] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 5.

[291] Попов, С. Още за отношенията между БКП и ВМРО (1919 – 1923 г.) – История и обществознание, 1984, No 4.

[292] Грашев, М. Мафиите и катастрофите. С., 1922 (II поправено и допълнено изд.), 5 – 14.

[293] Пак там, с. 15.

[294] Пак там, с. 16.

[295] Пак там.

[296] Пак там.

[297] Пак там, с. 19.

[298] Пак там.

[299] Пак там, с. 20.

[300] Пак там, с. 25.

[301] Пак там.

[302] Петрова, Д. Цит. съч., с. 344.

[303] По този повод Ал. Стамболийски заявява: “Докато съм жив, не ще позволя в никой случай заради мен да се пролива човешка кръв и да се взима човешки живот” (Победа, No 305, 14 февр. 1923).

[304] Турлаков, М. История, принципи и тактиката на БЗНС. С., 227 – 228.

[305] Слово, No 219, 4 ян. 1923.

[306] ЦПА, ф. 227, оп. 1, а. е. 20, л. 1. Четата Пандурски – Чочков се формира през януари в Дупница и през Г. Джумайско заминава за Малешевско (БИА ДБКМ, ф. 189 , II B 9742).

[307] Пак там, л. 2.

[308] БИА ДБКМ, ф. 189, II B 9742.

[309] Архив Југославија, ф. Милан Стоядинович, фасцикл 99 (Нишки споразум 1923, седница од 2 марта 1923 г.).

[310] ЦПА, ф. 39, оп. 1, а. е. 49, л. 1.

[311] БИА ДБКМ, ф. 189, II B 9751.

[312] Работнически вестник, No 267, 10 май 1923.

[313] БИА ДБКМ, ф.189, II B 9726; ЦПА, ф. 227, оп. 1, а. е. 9, л. 1; Правителството

на Стамболийски и македонското освободително движение, 53 – 54.

[314] Пак там.

[315] ЦПА, ф. 227, оп. 1, а. е. 10, л. 1, 2, 3; Правителството на Стамболийски ... , с. 50.

[316] Пак там; Окръжно No 416 от 5.IV.1923 г. е току-що цитираното, а Окръжно No 303 е от 22.VIII.1922 г. То се отнася до възобновяването и преустройването на организацията в Пиринска Македония като спомагателна. Точка две гласи: "Че на същата година (1919 – б. а.) българското правителство предложи плебисцит над всички свои покрайнини, върху които изявяват претенции съседите на България, като молеше да се простре той и над Македония, Тракия и Добруджа" (вж. Правителството на Стамболийски..., с. 51).

[317] Земеделско знаме, No 90, 27 апр. 1923.

[318] Пак там, No 91, 29 апр. 1923.

[319] Илинден, No 18, 16 май 1923.

[320] Спомени на Екатерина Иванова Измирлиева – Паница, съобщава Боян Мирчев. – ИИИ, 12, 1963, с. 155.

[321] ЦПА, Мф. 134.

[322] ЦДИА, ф. 105, оп. 1, а. е. 377, л. 1.

[323] Победа, No 380, 16 май 1923.

[324] Земеделско знаме, No 96, 13 май 1923.

[325] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писмо от Петруш до Петрински. Тирана, 23.IV.1923.

[326] Илинден, No 1,30 юли 1921.

[327] Пак там.

[328] Пак там, No 1, 5 ян. 1922.

[329] ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 340, л.2.

[330] Илинден, No 4, 24 ян. 1923.

[331] ЦПА, ф. 151, оп.1, а. е. 340, л.2.

[332] Пак там, л. 3.

[333] Пак там.

[334] Илинден, No 5, 5 февр. 1922.

[335] Пак там, No 30, 31 юли 1922.

[336] Пак там, No 27, 9 юли 1922.

[337] Пак там, No 23, 26 авг. 1923.

[338] Пак там, No 5, 24 окт.1921.

[339] Пак там, No 52, 31 дек. 1922.

[340] Пак там, No 42, 21 окт. 1922.

[341] Писмото е с псевдоним – Богдан (Т. Александров).

[342] ЦДИА, ф. 396, оп.2, а. е. 54, л. 11–12; Македонско дело, No 37, 10 март 1927, с. 11.

[343] "Др. Илинденци – им пише той, – Възкресение Христово! Дано в най-скоро време празнуваме възкресението на независима Македония по родните си места – идеал, за реализирането на който и вие сте допринесли много, допринасяте и сега чрез вашето сдружение, особено с органа му в."Илинден" (ЦДИА, ф. 396, оп.2, а. е.54, л.12).

[344] Пак там, л. 18.

[245] Вж. по-нататък за въвеждането на новия правопис.

[346] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 54, л.18; Макед. дело, No 37, 10 март 1927, с. 11.

[347] Пак там, с.12.

[348] Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия (1918–1941). С., 1983, 117–122.

[349] Илинден, No 4, 15 окт. 1921.

[350] На обединителния конгрес емиграцията издига за общ лозунг независима Македония и балканска федерация.

[351] Илинден, No 2, 10 септ. 1921.

[352] Пак там, No 1, 5 ян. 1922.

[353] Пак там, No 6, 11 февр. 1923.

[354] Илинден, No 22, 3 юни 1922.

[355] Пак там.

[356] Пак там, No 43, 28 окт. 1922.

[357] Пак там. По-подробно за същността на тези събития в: Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия (1918–1941), 125–126.

[358] Илинден, No 20, 20 май 1922.

[359] Пак там, No 46, 19 ноем. 1922.

[360] Пак там, No 45, 11 ноем. 1922.

[361] Пак там, No 46, 19 ноем. 1922.

[362] Пак там.

[363] Пак там.

[364] Куманов, М. Нишката спогодба от 1923 г. – Векове, 1972, No 5.

[365] Илинден, No 15, 15 апр. 1923.

[366] Пак там, No 10, 10 март 1923.

[367] Пак там, No 11, 18 март 1923.

[368] Пак там, No 15, 15 апр. 1923.

[369] Палешутски, К. Вътрешната македонска революционна организация. Благоевград, 1983, с. 32.

[370] Илинден, No 19, 1 авг. 1923.

Трета глава

МИРАЖЪТ ЗА ОБЩ МАКЕДОНСКИ ФРОНТ

ВМРО след 9.VI. 1923 г.

На самия 9 юни, след като вече е съборено правителството на земеделците, Т. Александров и Ал. Василев дават нареждания на ръководните тела и на войводите в Горноджумайско четите да заемат най-важните центрове, за да не се позволи на земеделците отново да се върнат на власт; цялата милиция на ВМРО да се събере от пограничните села и да се постави “в разпореждане на граничните офицери и старши на постове за евентуална отбрана от външно вражеско нападение”[1]. След преврата четите на македонската организация активно сътрудничат на официалната власт не само в Пиринския край, но и в другите части на България. За известно време четническата дейност на ВМРО във Вардарска Македония спира.

Правителството на Цанков се мъчи да скрие готовността за участие на ВМРО в преврата[2]. На 18 юни новият министър-председател заявява:“Нарушение на Ньойския договор няма. Македонската организация не е участвала и правителството няма връзки с нея.”[3] Въпреки тези изявления сръбското правителство схваща преврата като победа на реваншистките сили и като удар върху Ньойския договор и Нишкото споразумение. Радикалното правителство на Н. Пашич и буржоазните партии в кралството са готови да заповядат на армията да нахлуе в България, ако новото правителство застраши владеенето на Вардарска Македония от Сърбия. Министърът на външните работи М. Нинчич открито заявява пред министъра на външните работи на Цанковото правителство Хр. Калфов, че “Вардарската долина за сърбите е по-важна, отколкото земята на старото кралство Сърбия, защото Адриатическо море е затворено море и бъдещето на СХС кралство е към Егейско море”[4]. Само на тази основа СХС кралство е съгласно да продължат преговорите с новото българско правителство. В своите искания тя има подкрепата на Франция, защото с излаза на Егейско море се засилва Малката антанта. Ето защо управляващите среди във Франция са против искането за независима Македония и с всички сили подкрепят анексионистичните планове на сръбските шовинисти. Противно на това Англия се отнася благосклонно към такова искане, като подкрепя морално ВМРО и нейната борба – тя е против разширяване влиянието на Малката антанта. Италия, която е главната съперница на Франция и Югославия на Балканите, също подкрепя силите, борещи се за автономна Македония[5].

Така след Деветоюнския преврат македонският въпрос отново става централен в балканската политика на западните държави. "Таймс", като коментира станалите събития в България в броя си от 11 юни, пише: "Във външната политика най-тежък за мира на Балканите е бил македонският въпрос. Той (Стамболийски – б. а.) трябваше да премахне организацията на автономистите начело с Тодор Александров. Тази крачка беше правилна и умна, но тя предизвика омразата на буржоазните партии, които имаха тясна връзка с македонците. Почти всички българи имат най-големи симпатии спрямо македонските планове."[6] Друг английски вестник сочи, че в основата на преврата в България лежи и нейната външна политика, защото в "Македония гори такъв патриотизъм, какъвто... няма никъде в Европа"[7], а Лигата на народите не води никаква сметка за Македония и нейните права. Малко преди преврата Стамболийски заявил, че трябва да се изостави всякаква мисъл за връщане на Македония към България. И с това, заключава вестникът, "той произнесе присъда над своето правителство".

Великите сили очакват Цанковото правителство да поведе борба за присъединяването на Македония, още повече, че в преврата са били готови да участват и македонските чети. От такава политика най-много се опасява и СХС кралство, което търси подкрепата на Малката антанта и Франция. Страхът се засилва и от изявленията на Радославов в Берлин пред кореспондент на английския вестник "Дейли телеграф", че "Македония е националният идеал на България" и че в края на краищата "всяка нация трябва да има един идеал"[8].

Благодарение на Италия и на Англия, които се явяват в полза на новото правителство, СХС кралство се въздържа от военна авантюра по отношение на България. Тези две държави налагат на Малката антанта политика на изчакване.

Цанковото правителство лавира. То дава изявления, че ще зачита Нишкото споразумение, но в същото време чети на македонската организация започват ново настъпление в Македония[9]. Това поставя в недоумение сръбските власти, които заявяват, че изявленията на Цанков са твърде неискрени.

Четническите нападения на ВМРО се засилват откъм Албания, за да не се компрометира българското правителство. Вестник "Политика" изнася факти, от които се вижда, че комитите, облечени в селски дрехи, спокойно отиват почти до Скопие, където гостуват на свои близки и приятели[10]. Появяват се отново чети в Кочанско, Щипско, Велешко, Кумановско, Кавадарско и др.[11] Много преди това в Италия и Албания е изпратен П. Чаулев, за да работи за привличането на тези държави в подкрепа на ВМРО. През юли той съобщава на ЦК, че неговата мисия по отношение на Италия[12] е завършила с успех, че Италия приема плана на ВМРО за четническа дейност откъм Албания, даже обещава материална и морална помощ и спечелването на новото албанско правителство за тази цел. П. Чаулев осведомява, че е успял да влезе във връзка с водача на недоволните в Албания Байрям Цура за обща акция против СХС кралство[13]. Той обаче се оплаква, че неговата мисия не е дала големи резултати поради това, че Албания избягва директно споразумение с ВМРО, за да не се изложи пред кралството и с това още повече да се влоши вътрешното състояние на албанското правителство[14].

През юни 1923 г. в "Последние новости" публикува резултатите от обследването в балканските страни, започнало през пролетта на същата година. Осъществил директни контакти с ВМРО, Л. Неманов[15] пише: "Крайният идеал, към който се стреми организацията, е независима целокупна Македония в границите до 1912 г. Организацията обаче разбира, че при съвременните условия този идеал е неосъществим и затова си поставя по-скромни и по-съществени задачи, а именно – да получи автономия за Македония като съставна част на СХС кралство и да продължава по-нататък борбата за обединение на цяла Македония (сръбска, гръцка и българска), която и занапред като единно цяло трябва да остане в границите на СХС държава, съединена с нея чрез федеративни връзки. Македонските политически деятели – и легалните, и нелегалните – отлично разбират, че СХС кралство в сегашните си граници не може да се откаже от Македония"[16], защото естественият неин излаз на Бяло море е чрез Вардарската долина.

Това минимализиране на целите на ВМРО още тогава предизвиква интерес. Към подобно нещо, както споменахме, организацията се стреми непосредствено след подписването на Ньойския договор. В 1923 г. обаче ВМРО излиза с по-разгърната програма в тази насока. Очевидно тя се убеждава, че с нелегална дейност и с чети не може да се реши македонският въпрос. Даже Неманов съобщава, че ВМРО е готова "да сложи оръжие и да се превърне в легална автономистка партия, ако дойде на власт правителство Радич – Давидович (т. е. коалиция от хървати и сръбски демократи), което ще прекрати политиката на угнетяване, преследване и денационализация, ще обяви обща амнистия и ще назначи в Македония администрация честна, културна и достъпна, макар и не от местни хора. Ала онова, с което организацията никога няма да се примири, е режимът на денационализация и гнет” – заключава Л.Неманов.

На 30 юни Неманов се среща лично с Т. Александров в Кюстендил. Т. Александров отговаря на редица въпроси на Неманов. На въпроса за участието на ВМРО в преврата Т. Александров заявява, че ВМРО не е взела пряко участие в преврата на 9 юни, обаче отделни нейни членове “са взели такова участие като български граждани”. Той дори цитира чл. No 4 от правилника на ВМРО, който гласи: “Щом някой член на орг. напусне орг. територия, губи право на членство.” Ние не можем да станем “преторианци” – казва Т. Александров, – които свалят и качват правителства. При все това обаче ВМРО подготвя почвата морално и материално; тласка напред движението против “предателското управление на Стамболийски”[17].

“Така че макар събитието на 9 юни да не е дело наше, т.е. на ВМРО, то е последствие, резултат на нашата упорита, смъртна борба против политиката на Стамболийски. То естествено се подготви от нас; оставаше само други да направят първата стъпка, за да се срине провалената, изплашената до смъртен страх от ВМРО власт на Стамболийски. Тя му заби ножа, а други я сринаха” – заключава Т. Александров[18].

Що се отнася до съществуването на независима България, Т. Александров признава, че за организацията тя е насъщна необходимост, защото самият тоя факт държи открит македонския въпрос. “Изчезне ли България – добавя той, – отдалечава се извоюването свободата на Македония.”

Т. Александров признава, че ЦК има намерение да намали състава на четите вътре в Македония. Това ще го направят, защото съзнават, че “положението на новото правителство не е закрепнало”, както отвън поради евентуалното навлизане на сръбски войски в България и заемането на Кюстендил и Перник, така и отвътре поради активизирането на комунистите и желанието им “да предизвикат пертурбации”. И без това “за акции сега не мислим, защото няма изгледи да се получат резултати от това в сегашния момент”.

Но тези “улеснения и жертви за новата власт” не водят до забрава на дълга “към родината”. Срещу това ВМРО иска от новото правителство “да напусне изцяло цялата тайна и явна политика на правителството на Стамболийски – било външна, било вътрешна”. В Петрички окръг да се въведе честна администрация, но ако тя почне да си служи със същите методи на Стамболийски, и “ней ще обявим борба” – заканително казва Т. Александров. Ние държим за Петрички окръг, който България временно владее. “Тоя край е част от общото отечество на Македония, нашата родина, ние ще си го вземем, както ще вземем всички други части, които сега пъшкат под сръбско и гръцко иго.”

Т. Александров изказва надежда, че българското правителство не ще изпълнява тайните разговори или вербалните ноти между Пашич – Стамболийски и Коста Тодоров и Нинчич. “Новата власт, ако тръгне по пътя на Стамболийски и сие, скоро ще си счупи главата. Това г. Неманов можете, задължавам Ви, да съобщите на г. Ал. Цанков.”

Неманов съобщил, че Томалевски е приет като представител на ВМРО официално от министъра на външните работи по източните въпроси във Франция. Той предал изложение по македонския въпрос и карта с границите на Македония. Томалевски заявил, че македонците нямат нищо против сръбския народ, а са против “черкеския режим на Пашич”.

По време на вечерята Неманов информира Т. Александров, че Ал. Цанков мислил да иска свободен излаз за България не през Дедеагач, а през Кавала, Драма и Сяр. Т. Александров му отговаря: “България има необходимост и право на свободен излаз на море, щом ѝ задръстиха пътя за Дедеагач, ВМРОрг. няма да се противопостави за Кавала и ще отстъпи най-сетне Драма и Кавала, но помолете г-н Цанков да не настоява за Сяр, защото Серското плодородно поле е необходимо за Македония, която в по-голямата си част е планинска”.[19]

Въпреки декларациите на Т. Александров, че ВМРО не се меси във вътрешните работи на България, много документи показват тъкмо обратното. ВМРО не е “неутрална” в политическите борби в царството. Тя има своите политически пристрастия и ги проявява понякога явно, а в повечето случаи прикрито.

Особено упорити са водачите на ВМРО при посредничеството между буржоазните лидери за образуване на Демократическия сговор след 9.VI.1923 г. Т. Александров с посредничеството на Ив. Михайлов посещава в домовете им всички лидери на партии, които не приемат или се колебаят да влязат в Демократическия сговор. След тези посещения Т. Александров пише на Кръстьо Станчев (20.VII.1923), че той продължава да вярва “с 90%, че сливането между блоковите три партии ще стане"[20], а правителството да продължи да управлява, като се обляга на тази слята партия в коалиция с националлибералите и широките социалисти. Изборите да станат също при общи листи поне с националлибералите[21]. Т. Александров изпраща на правителството и официално поверително писмо No 500 от 24 юли, за да се види гледището на ВМРО по тези въпроси[22].

Т. Александров ангажира Ив. Михайлов, К. Дрангов и Алеко Василев с тази дейност. На 3 август той пише на Алеко, че демократи и радикали, или "по-право десетина души амбициозни типове от тях", са наложили "шмекерско сливане на двете тия партии" в "съюз на демокрацията" при условия, които осуетяват общото сливане в духа на постигнатото на 24 юли. Следват предупреждения и дори закани. "За да осуетим тоя шмекерски егоистичен "съюз на демокрацията", или по-право да наложим сливането, постигнато на 24 м. м., може би ще трябва да пратим някои търговци с нещастията на българското племе зад границата ала Размов. Десет-двадесет глави са нищо – продължава Т. Александров, пред съществуването на България. Аз вече отправих няколко предупреждения преди два дни."[23] Т. Александров моли Ал. Василев и той да се срещне с Малинов и Найденов и да им каже, че няма да им простят вече да "съзаклятничат" против консолидирането на България. "Дай им 5 дена срок с взаимни отстъпки да свършат сливането в духа на станалото на 24 м. м. Не можем поради тяхното вироглавство да губим повече време тук. Стига игри. Стига еврейски пазарлъци"[24] – завършва писмото си Т. Александров.

Т. Александров е доволен от ролята на ВМРО по сливането, от създадения "голям авторитет на ВМРО вътре в България и в чужбина", но съзнава, че "основата ѝ е и ще бъде стегнатостта вътре в Македония", затова моли Кр. Станчев и той да пише на ген. Протогеров и Чаулев за тези неща и да ги помоли да се заемат по-скоро "да организират Битолски окръг".

Тази дейност на Т. Александров не остава скрита за СХС кралство, което продължава да настоява България да лиши от подслон четите на ВМРО. Министърът на външните работи Хр. Калфов полага усилия да ограничи посредническата дейност на ВМРО за изглаждането на отношенията между буржоазните партии и след образуването на Демократическия сговор на 10.VIII.1923 г. Т. Александров не се съобразява с това. Той дори отправя писмо до Калфов, в което заявява: "Макар да има осезателни доказателства на недоволства у Вас и у някои ваши колеги от усилията на ВМРО да подпомага правителството за по-бързото консолидиране на България, като изпълнение на дълг към българското племе и към Царство България ще продължаваме с другарите да вървим по досегашния път поне още известно време."[25]

Когато Демократическият сговор е вече факт, Т. Александров изпраща писма до главните дейци на Сговора и до Ал. Цанков, в които им честити "новата крупна обществена сила", която е постигната с мъка "при скромното съдействие на ВМРО"[26]. Той още възлага надежди на Сговора и на Цанков, поради което е уверен, че правителството на 9 юни ще има подкрепата на всички родолюбиви и съзнателни граждани "от цялото българско племе".Надява се, че в лицето на "днешните обновители на България" ще "възкръсне мощният дух на ратниците от Възраждането"[27].

Т. Александров изпраща заплашителни писма до редица български дипломати да си подадат оставката, защото в противен случай ще ги "пратят при Стамболийски" или "ВМРО ще ги обезвреди"[28]. Тези дръзки постъпки стават допълнителен дразнител за министрите Калфов и ген. Русев, които обвиняват ВМРО и Т. Александров, че монополизират патриотизма. Отношенията между Т. Александров и двамата министри се обтягат, още повече че ВМРО вече усилено търси съюзници и на запад, и на изток. На 3.I.1924 г. Т. Александров отправя общо писмо до Русев и Калфов. Тонът е повече от хладен. "Никой не е считал патриотизма за свой монопол – отбелязва той, – но и никой не бива да мисли, че министерският пост дава право да се счита човек патриот, с дълбок ум или голям дипломат. Съди се само по делата."[29]

Т. Александров декларира пред министрите Русев и Калфов, че "ВМРО не обръща своите погледи ни на запад, ни на изток, ни другаде, тя разчита предимно на своите сили, не става оръжие никому и не ще позволи никой да си служи с нейното име и престиж за лични и други цели". Досега тя е показала и ще докаже това и в бъдеще, че в своите дела изхожда от интересите и работи за идеалите на "борческа Македония и българското племе".

Изглежда, двамата министри и особено ген. Русев са недоволни от множеството ходатайства на Т. Александров за назначения на хора на организацията в държавния апарат. Т. Александров е обвинен в пристрастие при преценките за някои чиновници, които предлага за уволнение. В цитираното писмо той иска организирането на безпристрастна анкета при условие, че ако се окаже невярно писаното от него, ще се откаже "завинаги от обществена дейност" или "ще си тегли сам куршума", а в противен случай това да стори другата страна[30].

Изявленията, направени от ръководството на ВМРО за намаляване броя на четническите акции, са реализирани, но четническата дейност не спира. Същевременно организацията продължава да убива земеделски дейци както в България, така и в емиграция. На 26.VIII.1923 г. в Прага е застрелян Райко Даскалов, министър в правителството на Стамболийски. Правят се опити и за атентати над български емигранти в СХС кралство. Като отговор "контрачетите" също започват убийства.

През август четата на войводата Г. Въндев, верен съмишленик на Т. Александров, влиза в голямо сражение с миналия на сръбска служба войвода Пандурски[31]. Открита е и "комитетска организация" в Струмишко. Започва акция за "чистене на комитите" в този край, която представлява грубо насилие над местното население, извършват се грабежи и издевателства с подчертана антибългарска насоченост[32].

Сръбският буржоазен печат, като съобщава за комитските нахлувания през есента на 1923 г., поставя на обсъждане въпроса за сигурността на "Южна Сърбия". Мнозина препоръчват "четническата дейност да се разбива с четническа дейност", а "организацията – с контраорганизация". М. Елич, един от постоянните сътрудници на в. "Политика", пише: "Най-сетне защо българите да имат патент за това да бъдат македонстващи? Да създадем и ние свои македонстващи."[33] Той предлага да се формира сръбска македонстваща организация със същото устройство, както и ВМРО, с куриери, бази, канали и пр. Тя ще има трудната и отговорна задача "село след село да отнема от неприятелската (организация – б. а.), да ги организира по свой начин, да ги брани от нападения, да ги закълне за вярност и с всеки, който наруши дадената клетва, да постъпва като с предател"[34].

На тази идея не са чужди и демократите в СХС кралство. Шефът на Демократическата партия Л. Давидович заявява в Скупщината: "Ако там (става дума за Македония – б. а.) съществува българска четническа организация, хубаво е и ние да образуваме чети, защото организация на организация отива."[35] Същевременно Давидович протестира, че за войводи на формираните вече контрачети се назначават ренегати като Ст. Мишев, които до вчера са работили за българската кауза.

Във връзка с това в Скупщината се разгаря остра дискусия по въпроса за гарантиране сигурността на Македония. В нея се намесва и старият сръбски четник Коста Пекянец, по това време почетен председател на четническата организация в Сърбия. От свое име и от името на съмишлениците си той упреква властта в Македония и статиите на Жика Лазич във в. "Време", които в стремежа си да оправдаят тамошния режим разкрасяват нещата. Пекянец посочва, че Жика Лазич е събирал сведения само от своите подчинени служители, които са заинтересовани да прикрият истинското положение. "Той не е приел – казва К. Пекянец – простодушните и искрени реферати и жалби на селяните, които съществено се различават от онези, които му поднасят неговите подчинени органи на обществената безопасност."[36] Подобни упреци Пекянец отправя и срещу народния представител от Македония Киркович, който добре познава условията. Изложението на Пекянец е открита критика на режима в Македония. Селяните по цял ден работят на нивата, заявява той, "а вечерта не смеят дори да запалят светило в своята колиба от преголяма свобода и сигурност, която държавата им е донесла за тези 4 години"[37]. За да се премахне всякаква опасност в Македония, демократите препоръчват да се разпуснат всички политически партии и да се образува християнски блок, да се уволнят от служба корумпираните недобросъвестни и неграмотни чиновници, аграрният въпрос да се повери на военните власти и пр.[38]

По същество тези мерки говорят вече за настъпващата умора и отчаяние в част от сръбската буржоазия поради неуспехите в денационализирането на македонските българи. Тя е склонна да работи в името на общ християнски блок само и само да запази Македония в пределите на своето кралство. Сръбските управляващи и опозиционни фактори са принудени да търсят нови пътища, да правят компромиси, за да се откъсне българското население в Македония от неговата националност и да се тласне по други пътища на развитие, за да не продължава то своята борба по традиционната линия, установена в македонското революционно движение.

В навечерието и по време на Септемврийското въстание територията на Вардарска Македония е опразнена от комитските чети. Те се съсредоточават в София и в Пиринския край, за да бъдат на разположение на правителството на Сговора. Цанков се възползва от тази пауза и продължава да отрича въобще изпращането на чети със знанието на българското правителство. По това време правителството на Мусолини започва усилено да използва ВМРО за натиск върху СХС кралство в спора между двете държави за Фиуме (Риека). ВМРО се ласкае от това отношение на Италия, поддържа постоянни връзки с нея и разчита тя да подкрепи едно бъдещо въстание във Вардарска Македония.

Н. Пашич настоява Цанковото правителство да започне да прилага Нишкото споразумение по отношение на ВМРО. Натискът се увеличава по време на заседанията на смесената сръбско-българска комисия в София. През октомври – ноември 1923 г. Калфов обещава България да прилага Нишкото споразумение, но явно той има предвид само неполитическата част от него[39], а не така желаните от СХС кралство мерки срещу ВМРО.

Към края на заседанието на комисията в София става малък инцидент. На 3.XI.1923 г. е нападнат сръбският военен аташе в София, като са ранени ординарецът му, а и самият той. Покушението е приписано от СХС кралството на ВМРО. Ултиматумът е безапелационен. Стига се до най-унизителното за една суверенна държава – поделение на българската армия отдава почести пред знамето на СХС кралство[40].

Законодателните избори на 18 ноември и добрите отношения с Мусолини дават самочувствие на правителството на Демократическия сговор. Същевременно споровете за Фиуме се изострят. ВМРО се възползва от това и предприема отново четнически нападения във Вардарска Македония. След това Ал. Цанков отива твърде далеч, като се отказва от Вардарска Македония: "Македония е сега сръбска провинция – заявява Цанков, – поради това не можем да искаме повече, освен в Македония да се приложи законът за защита на малцинствата, който е предвиден в договора за мир. Имаме само това желание и когато белградското правителство го изпълни, сигурни сме, че нашите отношения с СХС кралство не само ще се подобрят, но скоро ще станат и приятелски."[41] СХС кралство не е удовлетворено, защото то не признава, че във Вардарска Македония живее българско малцинство. То е неотстъпчиво. Терорът и денационализацията в Македония продължават. Затова ВМРО започва широка дипломатическа дейност за търсене на съюзници. Още преди Деветоюнския преврат ЦК решава да изпрати Д. Влахов и М. Монев в Москва за преговори със съветското правителство. По неизвестни засега причини това посещение се забавя и се осъществява през август – септември 1923 г. На 11 септември Влахов и Монев представят на ЦК на ВМРО доклад за мисията си в Съветския съюз, като съобщават, че в проведените разговори съветското правителство упрекнало ВМРО за участието ѝ в Деветоюнския преврат. Съветските политици, с които те се срещат, посочват, че единственият път за успех на ВМРО в Македония е да се създаде единен македонски и единен балкански фронт на всички угнетени и експлоатирани маси[42]. Съветското правителство апелира към македонската организация да спре преследването на федералистите като изменници и разбойници и да потърси пътища за сближение и обединение с тях, защото всякакво по-нататъшно разцепление сред македонските дейци би било крайно вредно за освободителното дело на Македония.

В отговор на интереса, който Съветският съюз и западната общественост проявяват към македонското революционно движение, през септември 1923 г. ЦК на ВМРО излиза с декларация, която се подготвя по препоръка на Д. Влахов, току-що завърнал се от СССР[43]. Нейната конкретна цел е да опровергае съобщенията в чуждестранния печат относно реакционния и зависим характер на ВМРО и да покаже "самостойността" ѝ, особено пред СССР, защото съветското правителство подчертава пред Д. Влахов и М. Монев, че с ВМРО може да се работи съвместно само ако тя е независима от българското правителство.

Декларацията излиза от името на ЦК на организацията на почти всички европейски езици. Основната нишка, прокарана в нея, е, че ВМРО е независима, самостойна, вътрешна организация, "в която участват всички слоеве на македонското население без разлика на народност, религия, пол и политически убеждения"[44]. В четите и в конспиративните групи, които обгръщат Македония, наред с мъжете участват и жените, девойките, а даже и децата. Освен гражданите в тях се включват и селяните, "наравно с българите участват и турците, албанците, куцовласите, гърците, гъркоманите, сърбоманите и циганите"[45].

С декларацията ЦК се мъчи да убеди обществеността, че македонската организация почива на принципите от времето на Гоце Делчев и Дамян Груев, че нейните врати са отворени за всички, които ратуват за освобождението на Македония. Подчертава се, че наред с хора с конспиративни политически разбирания в редовете на организацията участват и хора с демократически, радикални, социалистически и комунистически убеждения[46]. Въз основа на това се прави изводът, че ВМРО не е шовинистична (не е оръдие на никого), а народна организация. Още веднъж се изтъква, че нейната цел е да се образува независима македонска държава, която да послужи като залог за балканския мир и за побратимяването на балканските народи.

Тези изявления в декларацията, обсъждани в началото на септември (период на най-усилена подготовка на Септемврийското въстание), не попречват на ръководителите на ВМРО да заемат ролята на съучастници при потушаването на въстанието. ВМРО се съгласява да влезе в преговори с БКП, като обещава да запази неутралитет по време на въстанието при условие, че БКП няма да предприема въстанически действия в Петрички окръг[47]. На 12 септември властите извършват масови арести на комунисти. Автономистите в Петрички окръг не позволяват да бъдат задържани комунистите. Дори когато започва въстанието, автономистките водачи в Горна Джумая уведомяват комунистическата организация в града, че ВМРО няма да застане на страната на правителството и че ако въстанието успее, тя ще се подчини на новата власт[48].

ВМРО обаче преследва и разгромява отряда от Горна Джумая, насочил се към Дупница с цел да участва във въстанието. Част от въстаниците едва успяват да се укрият, като заемат позиция на връх Чакалица в Пирин планина. В тази група влизат Н. Лисичев, бивш секретар на ОК на БКП, Д. Ацев, М. Алексиев, бивш македонски революционер и активен деец на БКП в Петричкия край. При тях пристигат парламентьори, изпратени от областния ръководител на ВМРО, които им предлагат да се предадат, като се гарантира животът им. По настояване на М. Алексиев групата се предава. На 7.X.1923 г. в Разлог се свиква съвещание на автономисткия щаб. Наред с по-второстепенните лица в него участват и Г. Занков, дошъл за това специално от София, А. Василев, А. Манасиев и Т. Александров. Там се решава да бъдат обесени в Горна Джумая известните комунисти Н. Лисичев, Д. Ацев, Ив. Илиев и Ст. Велинов. По искане на Алеко Паша една група от 17 души, между които М. Алексиев, Г. Захов, Т. Ангелов, Вл. Поптомов и Стефков, са помилвани с цел да бъдат изпратени в Егейска Македония, за да се борят за нейното освобождаване[49].

По време на въстанието македонският въпрос предизвиква още по-голям интерес сред западноевропейската общественост. На 26.IX.1923 г. в "Дейли телеграф" се публикува интервюто на пратеника на Ройтеровата агенция с Т. Александров. На въпроса, защо ВМРО употребява вместо легални средства въоръжена сила, ръководителят на ВМРО заявява, че за да се даде отговор, е достатъчно да се види животът на българите в Македония под гръцка и сръбска власт, където без оглед на клаузите за малцинствата се върши насилствена денационализация. Т. Александров посочва колко български училища, църкви и други институти е имало в Македония до 1922 г., които вече не съществуват. Забранен е матерният български език. При това положение, казва той, не остават други средства за борба освен революционните[50]. Т. Александров настоява за "безпристрастна анкета на Обществото на народите" на самото място, за да се установи дали четите на ВМРО са "разбойници" или такива са държавните чиновници, полицаите и бандите на “федералистите”, организирани и закриляни от властите. Същият вестник нашироко известява, че македонците протягат ръка на хърватите, словенците, босненците и черногорците за съвместни действия против великосръбския режим на Пашич[51]. Точно тогава ВМРО засилва контактите си с националреволюционните организации и демократичните партии в СХС кралство и на Балканите. Т. Александров заявява, че македонците гледат с дълбока симпатия на движението на хърватите, но те не вярват, че последните ще успеят да спечелят свободата си чрез избори. ХРСП трябвало да смени методите си на борба.

ХРСП е дребнобуржоазна партия, ръководена от Степан Радич, но в нея членува почти цялото хърватско селячество. В това се крие и силата ѝ. За разлика обаче от ВМРО тя не е сепаратистка. По това време ХРСП се бори за извоюване политическа автономия на Хърватско в рамките на едно федеративно преустроено кралство. Кулминацията на силата на ХРСП е след изборите на 18.III.1923 г., когато спечелва 70 мандата в Народната скупщина и става притегателен център, около който започват да се групират и другите национални партии и организации и преди всичко Словенската народна партия (СНП) и Югославската мюсюлманска организация (ЮМО).

От своя страна ВМРО наред с четническата дейност, която води, още по-трайно се ориентира към съюз с недоволните националности в СХС кралство. В тази насока организацията е улеснена от минимализирането на целта си, обявено след деветоюнските събития. Готовността на ВМРО да сложи оръжие и да се бори за създаването на автономна Македония като съставна част на кралството е сериозна предпоставка за сближението ѝ с останалите опозиционни групи в СХС кралство, които съставляват т. нар. “федералистичен блок”.

Минимализирането на целта на ВМРО не може да се обясни само с пацифистичната вълна, обхванала Европа в края на 1923 и 1924 г. Тук има по-дълбоки причини. Цанковото правителство, което няма опора в масите, няма друг избор освен да се огъне пред СХС кралство и да продължи политиката на Стамболийски по македонския въпрос, като потърси подкрепата на сръбското правителство и на Малката антанта за излаз на Егейско море през Тракия. Това от своя страна означава гарантиране на Вардарската долина и Солун за СХС кралство. При такова положение ВМРО търси сближение с опозиционните сили в СХС кралство и на първо място с Хърватската селска партия. Затова организацията се стреми да доближи политиката си до програмата на партията на Радич.

Като виждат благоразположението на ВМРО, хърватите се съгласяват на контакти с нейните представители. Органът на Радичевата партия в. “Слободни дом” наред с хърватския започва да отделя голямо място и на македонския въпрос[52]. През втората половина на 1923 г., когато Радич пребивава в Лондон, живо следи и развоя на македонския въпрос сред английската и въобще сред западноевропейската общественост. Даже той препраща от западните вестници статии и интервюта до редакцията на “Слободни дом”, за да могат хърватите по-отблизо и по-обстойно да се запознаят с македонския въпрос[53].

По това време Т. Александров дава интервю пред специалния кореспондент на френския вестник “Журнал” Пол Ерио, в което съвсем съзнателно набляга на своите (и на организацията) връзки с хърватите и Радич. “Аз съм вече 4 години във връзка с Радич”[54] – заявява той. Хърватите се борят на легална почва против белградското правителство, но рано или късно те ще бъдат принудени да сменят своя метод на борба, т. е. да поведат революционна борба. Т. Александров допуска възможността за изоставяне от ВМРО на тези войнствени намерения само ако Вардарска и Егейска Македония получат автономия и ако се създаде истинска държава, в която всички биха се ползвали с еднакви права. Тогава и България ще бъде готова да възвърне на автономна Македония и Пиринската част. Даже и България би могла да влезе в тази конфедерация.

През есента на 1923 г. Т. Александров отправя Н. Томалевски (Лоенгрин) за Лондон, за да се срещне и разговаря с Радич дали ХРСП ще подкрепи революционните действия на ВМРО[55].

Т. Александров разчита, че Радич ще поеме защитата на македонците, защото на няколко пъти в Лондон той прави изявления в полза на Македония. Например в срещата си с представители на работническата партия в Англия през ноември 1923 г. Радич буквално заявява: “Цялата безчовечност и своя зверски инстинкт тия зверове (сърбите) показват особено в Македония и в Черна гора. Нашият, на хърватите, успех се състои в това, че с нашите организации и с нашия пацифизъм попречихме Хърватско да се обърне в това, което е Македония.”[56] Няколко дни по-късно С. Радич отново декларира пред Балканския комитет в Лондон, че справедливото и трайно споразумение между хърватите и сърбите зависи от това, как сърбите се отнасят в Македония, Черна гора, Босна и Херцеговина и в краищата на бившата Южна Унгария.

"Докато съвсем не се промени сегашната система на клане и насилие, ние, хърватите, не можем нито да преговаряме, нито да разговаряме със сръбските властодръжци."[57] По въпроса за революцията обаче ВМРО и ХРСП отново се оказват разделени. Радичевата партия не иска да изостави легалните средства за борба, които смята като единствен път за извоюване на демокрация и независимост за Хърватско. Тя ги препоръчва и на ВМРО. Обратно, македонската организация се стреми да наложи революционния път на борба и на ХРСП, като изтъква, че по мирен начин, чрез парламентарни борби не ще може да се премахне великосръбският режим.

Наум Томалевски осъществява няколко срещи с Радич. Още след първата си среща той с изненада съобщава на Т. Александров, че Радич и хората около него малко познават македонския въпрос, че те не познават Македония "нито в политическо, нито в стопанско, нито в етнографско отношение"[58]. Радич заявява на Томалевски: "Знаехме от наши хърватски офицери и чиновници, че славяните в Македония не са нито сърби, нито българи, а само македонци, които еднакво ненавиждат и Сърбия, и България."[59]

Задачата на Н. Томалевски при Радич е: 1. Да го запознае с положението в Македония и в България, с македонското освободително движение, с това, какви бяха и са земеделците, какви са "федералистите", и 2. Да уреди среща с него или негов представител с цел да постигнат разбирателство за ревизия на съществуващите договори чрез революционни действия.

Н. Томалевски убеждава дълго Радич за необходимостта от революционна борба и у хърватите. Той изказва своята и на Т. Александров надежда, че ХРСП ще преоцени методите си на борба. За такава преоценка и сътрудничество Томалевски му отправя покана за среща и размяна на мисли лично с Т. Александров. Запознава го и със "злокобната роля" на "федералистите". Хърватско и Македония като "най-важни сили в борбата против Белград", ако се съюзят, ще бъдат непобедими – пише Т. Александров на Ст. Радич. Въпреки всичко обаче Радич държи на своето и настоява за мирни средства в името на федеративната държава. Н. Томалевски хвърля успешен мост, като съобщава, че и ВМРО е съгласна Македония като единна и независима да влезе в конфедерацията.

Другата среща с Радич става на 24.I.1924 г., след като споразумението между Италия и СХС кралство в Сплит е вече готово, но още не е парафирано. Радич оценява споразумението като "срам за Италия". Освен това Мусолини – казва той – "нито зачита договорите, нито присъединява италиански земи"[60].

Радич този път съобщава категорично, че нито той, нито някои от неговите първи хора могат да отидат на среща с Т. Александров, защото са заети с политически преговори. Така че "непреодолими обстоятелства" му пречат за това, но обещава след 10 – 15 дни отново да се срещнат за уговаряне на практическото сътрудничество. Н. Томалевски слага ударение в разговора върху това, че сътрудничеството и споразумението на Радич с ВМРО биха били ценни и полезни, че Радич би трябвало да разисква и съгласува с ВМРО и въпроса за разбирателството с Белград, както и въпроса за изборите, "защото това са въпроси, които засягат и Македония", а не да поставя ВМРО "пред свършени факти". Томалевски открито казва на Радич, че не бива той да смята ВМРО "като апендикс на хърватското движение и с нея да плаши сърбите", както е направил в две свои интервюта във виенската преса.

С оправдателен тон Радич отговаря, че не е мислил да игнорира ВМРО, че иска да работи в пълно разбирателство с нея, но трябва да се знае, че и да има възможност да се види с Т. Александров, "не би могло да се вземе някое конкретно решение"[61].

В своята кореспонденция до ЦК на ВМРО по повод на тази среща Н. Томалевски пише, че "Радич иска да хитрува, той е ориенталски дипломат с европейско лустро. Убеден съм – отбелязва Томалевски, – че изявленията му в пресата за близостта му с македонската организация, неговото революционерство и пр. бяха умишлено повтаряни и подчертавани с цел да "сплаши" сърбите и да ги склони на "отстъпки", в които и той не вярва."[62]

Своята оценка за "демагог и ориенталски дипломат, непостоянен и твърде практичен политик" Н. Томалевски затвърждава и в следващите си срещи с Радич вече във Виена. Най-сетне на 27.I.1924 г. Радич обещава, че "ще прати човек долу" и ще пише писмо на Наков (Т. Александров)[63].

На 16 февруари Н. Томалевски с тревога съобщава до ЦК на ВМРО, че от два месеца Радич не се решава на нищо с ВМРО. Същевременно приема представители на федералистите, чието средище също е Виена[64]. При Радич се явяват и представители на КИ и Москва[65], които го съветват да се ориентира добре в македонското освободително движение, преди да се обвърже с ВМРО, че има и други течения, които били за предпочитане (имат се предвид федералистите). На тази база се явява раздвоение и неверие у Радич към македонското освободително движение и борби, в това число и към ВМРО.

Надеждите на Т. Александров за “комбинирано въстание”[66], ако хърватите, словенците и черногорците приемат нелегалните методи, постепенно рухват. Затова и заявява, че ако не може да се даде автономия на Македония, ВМРО ще приеме с радост поставянето на Македония под закрилата на някоя велика сила, предпочитателно Англия.

ХРСП обещава, че ще направи всичко възможно в Македония да “се създадат условия, позволяващи мирни политически борби в кръга на законите и конституцията”[67].

В Лондон Радич повтаря тези обещания, като конкретизира, че наскоро ще се върне във Виена и оттам ще положи усилия “за отиването на хърватските народни представители в Белградската скупщина, където да образуват едно парламентарно болшинство срещу терора и централизма на Пашич, и с намерение още да създадат впоследствие и в Македония условия, позволяващи редовно политическо развитие на страната, т. е. свободна организация и свободен достъп на всички политически партии там”[68]. Това е използвано от Т. Александров, който в обширни интервюта пред представители на западни вестници лансира тезата, че не само че ВМРО е във връзка с ХРСП, но дори че последната се е отказала от легалните методи и се е убедила най-сетне, че няма друг начин за разговор със сръбските управници, освен “пушката, ножа и бомбата”[69].

В началото на 1924 г. ръководството на ВМРО препоръчва и на Ал. Протогеров да се срещне с Радич. По това време Ал. Протогеров и Н. Томалевски посещават редица страни, за да преговарят с техни представители и с революционните организации в Европа. Радич посъветвал и Ал. Протогеров ВМРО да се откаже от революционните акции и от искането за автономия на Македония, защото това не можело да се постигне без война, тъй като Македония е разделена. Единственият път за ВМРО – заявява Радич, – е “да се води борба за подобряване на положението в границите на държавата. Обаче тази борба не може да бъде революционна”[70]. Радич е категоричен, той “не се съгласява нито с методите, нито с целите на македонските борби”. Хърватите и македонците биха могли да се споразумеят – казва той, – когато македонските българи изоставят революционните методи и възприемат легалната борба.

Но Т. Александров и ВМРО не изоставят своята четническа дейност, дори възнамеряват да я наложат и на опозиционния блок в СХС кралство. Именно по този пункт опозиционният блок коренно се отличава от ВМРО, поради което и не се стига до така желаното единодействие. По този повод в писмо на Радич до Т. Александров се казва: "Много съжалявам, че Вие все още не разбирате, че пацифизмът е моята политика, а не само моя тактика."[71] Това показва, че ХРСП в никакъв случай не желае да възприеме революционните методи на борба. И все пак в същото писмо Радич, изглежда, за да не накърни ВМРО и лично Т. Александров, прави отстъпление от своите позиции, признавайки, че "народът като цяло има право и на революция" и хърватите ще употребят това право, ако няма друг изход. Радич обещава лично да дойде на българската граница за преговори с Т. Александров, а ако това е невъзможно – да изпрати някой свой "главен представител".

Сръбските власти следят с жив интерес и уплаха връзките на македонските българи с хърватите. Същевременно те засилват гнета в Македония, а на 22.I.1924 г. Министерският съвет решава да пристъпи към ликвидиране на областното самоуправление (доколкото то съществува) в Хърватско и Словения[72].

В края на 1923 и началото на 1924 г. кралството оказва тотален натиск върху Цанков, обвинявайки го, че толерира изпращането на чети в Македония. В Народното събрание Цанков засяга и въпроса за правата на българското малцинство във Вардарска Македония[73]. В същата реч пред парламента Цанков поставя и въпроса за наборна армия на България и излаз на Бяло море, което предвиждат международните договори. Цанков разчита за това на Италия и Англия. Затова намира кураж да постави официално този въпрос в българския парламент. През януари 1924 г. в Англия идват на власт лейбъристите начело с Джеймс Рамзей Макдоналд. На 24 януари самият той, Ноел Бъкстон[74], а и генерал Томсън заявяват открито, че са за автономия на Македония и признаване на българския ѝ характер.

Следват поредните твърдения на М. Нинчич, че Македония е сръбска, че там няма българско население. Раздразнението в Белград от това поведение на Цанковото правителство нараства. СХС кралство обмисля от януари до март 1924 "широка дипломатическа офанзива срещу българското правителство"[75].

Тогава СХС кралство прави отстъпка пред натиска на Италия за Фиуме. На 27.I.1924 г. се стига до споразумение. СХС кралство "развързва ръцете си" срещу България. Отношенията между ВМРО и Италия охладняват, Намесва се и Франция. Нейните дипломати, а сетне и президентът Раймонд Поанкаре предупреждават Цанков за опасните последици от неговата македонска политика[76]. ВМРО била готвела въстание в Македония и събирала крупни суми от евреите и от местното население. Отговорът на Цанковото правителство е, че то предприема строги мерки срещу подобни елементи.

Тази обстановка влошава отношенията между ВМРО и някои от министрите в кабинета на Цанков (Калфов, Русев, Ян. Моллов). Ето защо на 23.I.1924 г. Т. Александров иска среща с Цанков, а на 31 същия месец той, Протогеров и задграничните представители Пандов и Петьофи (К. Пърличев и Г. Баждаров) специално обсъждат въпроса за отношенията с правителството (Калфов, Русев, Ян. Моллов)[77].

Генерал Русев нарежда на своите подчинени да обърнат внимание на събирането на налог от ВМРО и да пресекат тази вредна практика, която излагала България пред света. Това още повече раздразва Т. Александров. На 1.II.1924 г. той пише до Илия (Протогеров): "Мислейки снощи, дойдох до заключение: 1) заповедта на Русева е отпреди няколко дена – да се държим като че знаеме, че е от по-рано; 2) с тая заповед правителството издава слабостта си – показва, че не разчита на органите си и им се заканва, че се бои и от симпатиите на населението към ВМРО, и плаши, а всичко това ще окуражи враговете."[78] Т. Александров предупреждава Протогеров да се подготвят "за по-големи изненади от правителството, защото няма по-опасни типове от жадни за власт честолюбци, които са се самозабравили".

Интригите против Т. Александров и Протогеров продължават и в друга насока – обвиняват ги, че поддържат тайни връзки с Ал. Малинов. Ето защо Тодор пише на Протогеров, че "при многото врагове", които имат, "подобни думи само вреда принасят"[79]. Налага се да бъдат внимателни във всяко отношение.

На 20.II.1924 г. Хр. Калфов с телеграма уведомява Париж, Лондон и Рим, че сръбската дипломация като че ли си е поставила за задача да представи положението в България за много несигурно, че македонските организации били всесилни и открито готвели за напролет една въоръжена акция срещу съседното кралство. "Тези слухове са напълно безосновни – добавя Калфов – и ще бъдат опровергани от събитията."[80]

На 22 февруари английският посланик в София Е. Ърскин уведомява българското правителство, че Англия "гледа с дълбоко безпокойство и неодобрение на проявяваната сега дейност от Тодор Александров" и че тя не е в състояние да защити България при евентуално нахлуване на сръбски войски. Хр. Калфов уверява Ърскин, че правителството е готово да вземе енергични мерки, за да се запази мирът на Балканите.

Правителството решава да предприеме арести на част от македонските дейци, за да докаже на СХС кралство и великите сили, че то няма намерение да подкрепя евентуална акция на ВМРО в Македония. На 26 февруари министър И. Русев нарежда телеграфически на окръжните управители в Петрич, Кюстендил и София следното: "На 3 март т. г. на разсъмване арестувайте всички ония македонстващи, за които подозирате, че могат да смущават реда в Царството или някоя съседна страна. Арестуването на такива лица да продължи след горната дата. Арестуваните задръжте под строга стража, докато получите заповед, къде да се изпратят. За числото на арестуваните донесете веднага телеграфически."[81] В друга телеграма ген. Русев обяснява, че "върховни държавни интереси налагат така да се постъпи"[82].

В самия ден на арестите българското правителство уведомява СХС кралство с вербална нота и призовава за "задружни действия" против "нарушението на спокойствието в пограничната зона"[83]. Отделно Калфов с шифрована телеграма съобщава в Белград за започналите арести, като подчертава, че тази мярка "за лишен път" показва твърдото желание на правителството да следва миролюбивата си политика[84].

Арестите са насочени към второстепенни и третостепенни личности от македонското движение. По това време Т. Александров и Протогеров са в София, но не са арестувани. В писъмце до Протогеров още на 3 март Т. Александров пише: "Ще понесем засега и тая обида, понеже България е в лошо положение... Не биваше да вършат подобни предизвикателства."[85] Седмица по-късно Т. Александров споделя с Протогеров, че "...при големите въпроси, които има сега правителството, ние не желаем да го занимаваме с нашите, макар справедливи недоволства към него изцяло и особено не желаем да отговаряме сега на безумните закачки и предизвикателства на Калфова... Това ще го сторим с достойнство при по-добри дни за България."[86]

Това поведение на ВМРО се приема като слабост. Окуражен, ген. Русев в редица вестници заявява, че "правителството върви твърдо по тоя път, който е пътят на истинските интереси на нашата страна", че "правителството иска мир и добри съседски отношения и ще вземе всички необходими мерки за това"[87].

Но ВМРО не отминава с пълно мълчание арестите от 3 март. На 10.III.1924 г. ЦК връчва протест на министър-председателя с копие до българските и други вестници. ЦК на ВМРО "протестира най-енергично" срещу насилието над човешката личност и "за пръв път предупреждава авторите им за последствията от техните деяния...” ВМРО протестира, че българи, избягали от насилническия и денационализаторски режим на сърби и гърци, се подлагат на “незаконни преследвания и незаслужени страдания в Царство България”, и заявява, че държи отговорно за това българското правителство[88].

Докато ВМРО търпи ударите на българското правителство, ръководството на ХРСП издава в края на февруари 1924 г. специално комюнике за своето гледище по вътрешната политика на правителството на Н. Пашич, в което наред с останалото заклеймява и позорната дейност на властите в Македония, като настоява да се дадат на македонците права на българско национално малцинство[89].

Вярата на ВМРО в ХРСП се повишава многократно, след като Радич дава пълномощия на 20 свои народни представители да се явят в Народната скупщина. На 12 март са верифицирани 20-те мандата на ХРСП, а на другия ден са предадени още 30 нови пълномощия[90]. Правителството на Н. Пашич изпада в затруднено положение. С идването на хърватските народни представители в Скупщината опозицията става мнозинство, а правителството е погълнато изцяло от въпроса за току-що анексираната от Италия (на 17 март) свободна Риечка държава. До 20 март са предадени всички пълномощия на хърватските народни представители с изключение на Ст. Радич и Кошутич, които се намират в чужбина. За правителството на радикалите няма друг изход освен да подаде оставка, което и става на 25.III.1924 г.

ВМРО следи с интерес събитията в СХС кралство. Тя очаква да излезе на по-предно място ХРСП и се надява на либерализиране на режима в Македония. Но събитията се развиват с особена бързина. В Демократическата партия между привържениците на Л. Давидович и на Светозар Прибичевич настъпва пълен разрез. На 26 март Прибичевич с 14 свои другари предимно от Пречанските краища[91] напуска Демократическата парламентарна група и създава самостоятелна Демократическа партия, която влиза в преговори с Пашич и на 27 март се образува правителство Пашич – Прибичевич (правителство ПП). Надеждите на ВМРО за създаване на по-благоприятни условия за борба в Македония не се оправдават. Сръбската реакция се оказва много гъвкава.

Еволюция наляво на Илинденската организация

През 1923 г. Илинденската организация проявява голяма активност по всички въпроси, засягащи Македония и нейните освободителни борби. Същевременно се забелязва олевяване на част от ръководното ѝ тяло и на членската маса. С пълна сила това се отнася за в. "Илинден" и неговия главен редактор Арсени Йовков. Разнообразява се и съдържателната, и идейната страна на "Илинден", който започва да публикува статии за СССР и неговата роля за освобождението на Македония. ИО е готова да приеме свободата на македонските българи и с помощта на Коминтерна, БКФ и властта на съветите. "Свободата на Македония е "добре дошла" и от Съветска Русия – се провикват илинденци, па макар и с цената на експроприация, която цена ... е все пак по-малка от оная на македонските пепелища, що ний създадохме на Илинден 1903 г. и що войните оставиха там."[92] Като залага подобна мисъл още на Учредителния конгрес, Арс. Йовков посочва пред делегатите, че ИО може да има в редовете си не само федералисти, но и комунисти, бивши участници в македоно-одринските борби, защото – допълва той – не сме ние "обезимотените, прокудените синове, които не ще трепнем, когато на Днестър загърмят оръдията, за да раздрусат гнилите снаги на Румъния и Сърбия, за да възвестят свободата на Македония... Ако в миналото ний вършихме социализация над турските чифлици в Македония, ако искахме свободата на Македония, макар и с цената на пепелища, защо да не я посрещнем и от Изтока с цената на някакво разграбване имотите на чорбаджии..., които в миналото стреляхме самите ние и които порицаваше още нашият пръв учител Хр. Ботев?"[93]

За засилване на лявата ориентация на ИО допринася и извършването на Деветоюнския преврат, който променя политическата обстановка и разположението на силите в българското общество. ИО и ВМРО се надяват, че Цанковото правителство ще предприеме "твърд курс" към СХС кралство. Но става тъкмо обратното. Цанков и Пашич обмислят съвместни планове за обща борба срещу националреволюционните сили и болшевизма на Балканите.

ИО получава разочарование и удар и от ВМРО, която се поставя в услуга на Демократическия сговор и ограничава целта си до даване на Македония автономия в рамките на СХС кралство. Т. Александров, Ал. Протогеров и Ив. Михайлов поемат ролята на посредници при изграждане на Сговора. В замяна на това Ал. Цанков назначава на работа в Обществената безопасност редица членове на ВМРО и нейни съмишленици. Т. Александров започва да се съобразява с правителството и неговата политика на сближение със СХС кралство. Още на 28.VII.1923 г. по повод 20-годишнината на Илинденското въстание, той съветва ИО отпразнуването на тази годишнина "... да стане не много шумно, а именно: панихида в черква, траурно шествие до гробищата с полагане на венци, речи ... и разотиване... Паметен брой от "Илинден" може да се издаде засега, [но] без закачки и остроти към гърци и сърби."[94]

Илинденци не се вслушват в тези съвети, защото ги смятат за неоснователни от гледище на интересите на македонските българи. Т. Александров нервничи и недоволства: "Грешка е,че "Илинден" е излязъл с обиди против сърбите – пише той на Г. Занков. Дано юбилейният брой да бъде умерен. Внимавайте първите броеве да са въздържани, а по-късно постепенно тонът да се повишава, особено като закрепне положението на България. Да се внимава утре с нищо да не се дразнят силно сърбите. Речите да са по-въздържани. Да не се носят никакви табели, а само картата на Македония. Малко по-късно ще дойде време да се вдига и тука по-голям шум."[95]

Темата "да не се дразнят сърбите" става любима за ВМРО. Тя е продиктувана от правителството на Цанков. Новата поява на в. "Илинден" на 1.VIII.1923 г. се посреща враждебно от Сговора. Той полага усилия да спре органа на ИО, но няма законни основания. Затова прибягва отново до услугите на Т. Александров. На 8 август в писмо до Арс. Йовков и Г. Занков той пише: "Ще настоя да не спират "Илинден" и "Независима Македония", но още за известно време да се внимава да не се дразнят сърбите. Повече – устно чрез Попов (псевд. на Й. Чкатров – б. а.)."[96] Но след два дни (на 10 август) Т. Александров (М. Христов) съобщава на ИО, че "правителството настоява по важни съображения да се спре "Илинден", докато свършат заседанията на ОН. За да не се схване обаче, че това спиране става за кефа или от страх пред сърбите, настоях и се прие да излезе още един брой и в него да има съобщение, че "Илинден" за известно време няма да излиза по технически и други причини."[97]

И този път ръководното тяло на ИО не се подчинява и не спира вестника. Организацията се противопоставя на "бракосъчетанието" между Цанковото правителство и ВМРО, което може да измести "македонското дело от основите му". Намесата на ВМРО в правителствените работи – заявяват илинденци в уводна статия – "не води само към едно доброжелателство". "Този път... в своята последователност неминуемо води към *наемничество* (к. а.)."[98]

По повод на тази оценка Т. Александров (М. Христов) съобщава на Г. Занков (Живко): "Мъчно ми е, че "Илинден" прави голям гаф с уводната статия. Ако имахте основание за изказаните там съмнения, трябваше, преди да ги давате *като козове в ръцете на враговете на бълг. племе*, да ни ги кажете нам, за да вземем мерки. Ако сте решили да водите война с ВМРО, постъпете по кавалерски."[99]

На 14.IX.1923 г. полицията нахълтва в редакцията, изземва готовия брой и спира печатането на в. "Илинден". ИО връчва лично на Ал. Цанков протест,в който се казва, че ако правителството не отмени тази мярка, "македонската емиграция ще е права да мисли, че всичко това става, защото тя не желае да се дава под наем на правителството, а държи на самостоятелната македонска мисъл"[100]. Опасенията на ИО за наемничество се оправдават. Броени дни след това по време на Септемврийското антифашистко въстание правителството "наема чети от ВМРО" за потушаване на въстанието на българските работници и селяни.

Протестът на ИО се посреща с неодобрение от ВМРО. На 30 септември Т. Александров пише до ръководното тяло: "Никак не ми харесаха известни пасажи от протеста на Илинденци по повод спирането на в. "Илинден". По мое мнение считам [за] грешка издаването на вестника ви, въпреки разпоредбите на правителството за спирането му."[101]

На мястото на спрения в. "Илинден" започва да излиза в. "Пирин", чийто първи брой се появява на 15.X.1923 г. В бр. 3 излиза статията "Македонците и последните събития", в която се осъжда участието на ВМРО в потушаване на Септемврийското въстание и въобще участието ѝ в политическите борби на България. Илинденци за кой ли път препоръчват на емигрантските организации неутралитет. Те дават публичен израз на учудването си от мълчанието на българското правителство по повод обвиненията в сръбския печат и на голяма част от общественото мнение в България за "поплаците от македонски главорези" по време на въстанието. ИО се учудва, че все още няма необходимото за случая формално опровержение от правителството, с което създава македонофобия в България[102]. Такова македономразство предизвиква и ВМРО с последните си деяния над работниците и селяните, които и в миналото, и сега крепят македонското освободително движение за разлика от чорбаджиите, които предателстват или стават гъркомани или сърбомани.

Нова точка на влошаване на отношенията между ИО и ВМРО стават парламентарните избори в България през ноември 1923 г.

ВМРО обвинява ИО, че със специално окръжно е препоръчала на своите дружества да гласуват за Националлибералната партия. Организацията оспорва тези обвинения[103]. Ръководното тяло издава и специално окръжно, в което пред лицето на цялата емиграция и българското общество заявява, че “никому никъде не е давало нареждания за изборно давление, че стои далеч от партийни притеглювания, което никак не му позволява да опартизанява своите дружества...”[104]

Неудовлетворен, Т. Александров отправя ново писмо до ИО, с което се късат всякакви нишки на дружески отношения. “Опровержението, което печатихте – отбелязва той – ... е провокаторско към ВМРО. Упреците, които майсторски хвърляте, не ни засягат... За да влезнете строго в рамките на устава си и да не злоупотребявате с името и престижа на ВМРО, необходимо е час по-скоро да обясните с окръжно: 1) че Илинденската организация няма нищо общо с ВМРО и 2) че в. “Пирин” не е орган на ВМРО. Не сторите ли сами това, ние ще го направим.”[105]

Такова окръжно във в. “Пирин” наистина се появява. ИО го публикува с “удоволствие и облекчение”, защото така тя окончателно се разграничава от тези, които потушават Септемврийското въстание.

Организацията не подкрепя Национал-либералната партия, но това не означава, че бойкотира напълно изборите. Вече посочихме, че тя издига искането за независими македонски листи в Белград, Атина и София. Ето защо илинденци поканват П. Дървингов да се кандидатира от името на независимата македонска листа и да сложи началото на независима македонска парламентарна група в българското народно събрание.

П. Дървингов приема предложението на ИО и подписва позив, подготвен от Арс. Йовков. В него се очертава програмата за действие на парламентарната група на “македонските българи-бежанци в Царство България”, като отново се препоръчва неучастие в политическите партии и техните борби и запазване на силите за създаване власт “... при бреговете на Солун и Вардар”. Бежанците трябва да застанат против опитите да ги направят наемници и “черни врагове” на голямата част от българския народ, който е дал кърви за Македония и македонските българи[106].

Със създаването на македонска парламентарна група в София се смята, че се оформя “голяма трибуна по македонския въпрос, която, съединена с македонските трибуни в Белград и Атина, ще екне по-далеко, по-високо и по-широко”[107].

ЦК на ВМРО се противопоставя на тази идея, макар да я приема през пролетта на 1923 г., когато на власт са земеделците. ВМРО предприема агитация против идеята на ИО, а си служи и със заплахи по време на изборите. Така опитът за създаване на македонска парламентарна група в Народното събрание пропада. Такава група се създава през 1925 г., но вече с благословията на Демократическия сговор и тя ще бъде ползвана от него и "племената" му до края на нейното съществуване (1934).

ИО още по-ясно издига лозунга за независима Македония, като борбата за независима Македония свързва със свободата за изява и запазване от денационализация на македонските българи. Обвиненията на печата и най-вече на в. "Мир" и на органа на Демократическия сговор в сепаратизъм, нихилизъм и пр. не са основателни. Това най-добре проличава от разговора, който се провежда в редакцията на в. "Пирин" през ноември 1923 г. между кореспондента на белградския в. "Време" г-н Херенда, председателя на ИО Г. Занков, главния редактор на в. "Пирин" Арс. Йовков и италианския журналист (кореспондент) Г. Нурижиян. Трябва да се отбележи, че Херенда е първият сръбски журналист, който идва в София да разговаря с представители на македонската емиграция и бежанци.

Във встъпителните думи на представителите на ИО се посочва, че емиграцията се стреми към независима Македония по подобие на Швейцария. Първообраз на тази независима Македония е Крушовската република от 1903 г. Историята потвърди – казват те, че се борим за самостоятелна Македония, а не за присъединяване към България. "Нашият идеал независима Македония – заявяват Г. Занков и Арс. Йовков – и държавният идеал на България са в непримиримо противоречие." И ето защо след 1918 г. македонската емиграция в България е във война с българските правителства. "Тенденцията на всички български правителства е да се споразумеят със Сърбия за Бяло море все за наша сметка."[108]

Що се отнася до народностния въпрос в Македония, ръководителите на ИО категорично отговарят на Херенда: "Тоя въпрос за нас не съществува. Съществува за ония, които искат да го създават изкуствено. При една независима Македония всеки ще има право да каже сам какво е: сърбин или българин, турчин, грък, влах и пр. и не ще има нужда да се морят белградските, софийските и атинските професори да доказват едното или другото. Защото всеки народ, всяко население само носи в себе си и усета на своята народност." По-нататък те добавят: "Ще ни кажат вашите дипломати: "В Македония българската народност е създадена от

Българската екзархия, в Македония няма българи, а сърби." Но я ни кажете как нашите бащи и деди, още преди да има Българска екзархия, преди да има българска държава, се съзнаха, че са българи, та отваряха български училища из Македония? А тогава имаше вече сръбска държава. Защо в 1850 г. братя Миладинови от Струга, които за българското племе са това, което е Вук Караджич за сръбското – защо събираха български народни умотворения от Македония, издадени в Загреб от хърватския епископ Щросмайер в 1860 г.? Защо охридският български поет Григор Пърличев, венчан в 1862 г. в Атина като пръв елински поет, сам се нарече българин и се върна в Македония, за да сее български ренесанс? Защо българският поет Райко Жинзифов от Велес, далеч по руските полета през същите години пееше български песни? Те нито бяха *учили* българско училище, а някои даже не знаеха славянска азбука. Изобщо защо ренесансът на българското племе на Балканите почва от Македония?"

Накрая Г. Занков и Арс. Йовков заключават: "От всичко виждате, че ние схващаме много широко македонския въпрос. У нас се счита вече за предателство спрямо Македония да се мисли за нейното присъединяване към България."[109]

Към темата "българи в Македония" Арс. Йовков се връща и през 1924 г., като обнародва редица статии и материали. В броя на в. "Пирин" от 6.IV.1924 г. той публикува статията "Има ли малцинства?", в която посочва, че Сърбия прави отчаяни опити да убеди ОН, че в Македония няма българско малцинство и доказва тъкмо обратното, че в Македония славянското население е българско, а сърби няма освен колонизираните след войната. Без българи в Македония – няма македонски въпрос – заключава авторът. Ние сме за независима Македония, но като българи, за да се запази нашето българско съзнание и чувство[110].

Продължението на тази статия се появява в бр. 1 на в. "20-и юли", започнал да излиза след спирането на "Пирин". С нея ИО се противопоставя на поставянето на етнографията в услуга на политиката, което прави Гърция и още повече Сърбия. "Не виждате ли сръбската наука в печалното положение на панаирски палячо? Но не виждате ли и публиката, която ръкопляска, без обаче да му вярва?" – възкликва Арс. Йовков. "Наистина, тежък е товарът на кражбата – продължава той. И Сърбия, и Гърция, които се награбиха доволно много с балканска плячка, са принудени да патентоват и изобретения на научните лъжи, за да прикрият с тях кражбата." Не вижда ли сръбската държава, че "в името на интересите не се създава право", че от алчността не произлиза народност, че "лъжата не може да скрие от света съществуването на българската народност в Македония!” Сърбия се мъчи да убеди света, че в Македония няма българи, че Македония е населена със сърби и има сръбска култура и сръбски исторически характер. Всичко това са обаче доводи толкова плитки – отбелязва Арс. Йовков, – колкото плитки биха били доводите на ония, които ще твърдят, че македонците са кумани, защото има град Куманово или защото наистина ще намерят там и кумански знаци и признаци. И в опровержение на това Арс. Йовков посочва десетки факти за българския характер на Македония още от времето на Климент Охридски, цар Самуил, Охридската архиепископия, която дълго време съществува паралелно със сръбската Печка патриаршия, българското възраждане в Македония и др. Арс. Йовков посочва и противоречията, и непоследователността в политиката на Сърбия и Гърция: “В сръбската скупщина се провикват: “няма българи, няма македонци”, а в камарата в Атина бившият министър-председател г. Кафандарис, отговаряйки на България,се провиква: “Българският елемент в Македония живее при добри условия и затова никакво оплакване досега в смесената комисия по изселването няма.”[111]

Тази тема подхваща и Кр. Мисирков. В статията си “Народността на македонците”, в която той оценява двете страни на Арс. Йовков за крайно интересни, Кр. Мисирков също признава, че началото на XIX в. заварва в Македония “гръцко духовенство и българско национално съзнание между по-събудените македонци”, които ръка за ръка с българите от България и Тракия повеждат борба за национална просвета и национална църква. Това духовно и национално единство на мизийци, македонци и тракийци предшества и последва създаването на Българската екзархия и освобождаването на България[112]. Крайният извод на Кр. Мисирков също е, че македонците са с ясно българско национално съзнание, че те нямат нищо общо със сърбите и няма значение, дали се наричат българи или македонци, защото двете понятия са идентични. ИО упреква българското правителство, че не се застъпва достатъчно и смело за българите в Македония. Статии с такъв характер има във в. “Пирин” още от неговото създаване. Предшественикът му “Илинден” и последователят му “20-и юли” също поддържат тази линия. “Българското правителство дава изявления – се казва във в. “Пирин”, – че се интересува от съдбата на македонските българи, а в същото време то е заставено да отнема, тъй да се каже, естественото право на емиграцията – правото да плаче, когато по нейното живо тяло се сипят непоносими удари.”[113]

Обяснението за това поведение на българското сговористко правителство се търси в опитите за споразумение с СХС кралство и излаз на Бяло море за сметка на независимостта на Македония.

ИО предусеща събитията. Както посочихме, по внушение на Англия и СХС кралство в деня на освобождението на България от османско иго 3 март правителството на Цанков арестува неколкостотин македонски българи. Това е истинска "гавра с българския дух", гавра с "единството между свободни и поробени българи"[114]. Повтаря се 8. V. 1923 г., когато земеделското правителство арестува македонски дейци в София и разтуря ИО, но и този път основният удар не е срещу ВМРО. Задържани са повече от 500 души в София и Пиринския край предимно от ИО и братствата[115]. Т. Александров, който е в София, се укрива и пише обидни писма до министри, наричайки ги фелдфебели и предатели. На 9 март в. "Пирин" предприема атака срещу правителството[116]. Ръководното тяло на ИО изпраща протести до министър-председателя, в които сочи, че организацията е легална и работи открито за освобождението на Македония. "...Това право (т. е. да се борят за освобождението на Македония – б. а.) не ще ни отнемете, защото то е вложено в душите ни, защото то произхожда от народностното наше съзнание, защото ни е заложено още над люлка от рождена майка българка, там при бреговете на Вардар и при полите на Пелистер" – се казва в протеста, озаглавен "Нашето възмущение"[117]. Цанков отговаря, че арестите са продиктувани от "висши държавни интереси". Илинденци добавят, че зад продиктуваните мерки на правителството от 3 март се "крие неговото интимно желание да се освободи... от македонския бръмчащ кошер, който наистина е мед за опозиционни години, ала жило във властническо време"[118].

ВМРО публикува специална декларация, с която протестира задето българи, избягали от насилническия и денационализаторския режим на сърби и гърци, се подлагат на незаконни преследвания и незаслужени страдания в Царство България заради действията на революционната организация в пределите на СХС кралство и Гърция и заявява, че "държи отговорно за това българско правителство"[119].

Правителството спира в. "Пирин". След една седмица се появява в. "20-и юли", като македоно-одрински лист, но фактически орган на ИО. На 20 април организацията дава гласност на специален меморандум до правителството, в който се отправя остра критика към политиката на Цанковия режим по македонския въпрос. Посочва се, че българската държава се "опитва да постави в свои рамки течението на македонския въпрос", че България работи против идеала на македонските българи за самостойна Македония.

След 1912 г., четем в меморандума, когато България показва, че работи в насока на дележ на Македония, тя "не може в нашите очи (на македонските българи – б. а.) по-нататък да минава за носителка на тоя (македонския – б. а.) въпрос"[120]. ИО набляга на международния характер на македонския въпрос. Емиграцията от Македония в България, Румъния, Турция и Америка е "носителка на собствен политически идеал". Затова емиграцията в България "нито може да върви по политическите задачи на българската държава", нито може да дава жертви в името на "държавни интереси", когато тия жертви са за сметка на развитието на македонския въпрос.

"Нека веднъж завинаги се разбере – казват илинденци, – че българският държавен патриотизъм, с който често обичат да се кичат български държавници от 1890 г. и до днес, и македонски патриотизъм са две неща, между които не само няма нищо общо, но които са в прямо противоречие и ето защо всички действия на българските правителства, насочвани против самостойността на македонския въпрос и против самостойното движение на емиграцията, действия, макар и скривани зад паравана "български държавни интереси" – за нас, македонците, са били и са само нови и нови грехове към нещастна Македония."

ИО посочва, че нейната дейност е съобразена с българските закони и суспендирането на организацията означава суспендиране и на тези закони. Меморандумът посочва като изход от заплетената ситуация около Македония, създаването на балканска федерация, която ще сложи край на всички аспирации и дележи на Македония и ще осигури излаз на Бяло море и на България, и на Сърбия. Тя ще разреши и националния въпрос. Затова ИО високо прокламира, че емиграцията веднъж завинаги трябва да бъде третирана не като част от българската държава, а "като независим политически елемент, макар и да сме еднопленменници и добри българи"[121].

Меморандумът на ИО изиграва историческа роля за емиграцията. Той я насочва по нов път на борба, коренно различен от дотогавашния. Затова Изпълнителният комитет на братствата и някои среди във ВМРО обвиняват ИО в болшевизъм. Във връзка с меморандума започва полемика между вестниците "Независима Македония" и "20-и юли" по въпроса "Кой има право да изразява политическата македонска мисъл?" – Националният комитет или ИО.

Меморандумът наистина предизвиква недоумения особено с ясния си и категоричен антиправителствен тон. Някои недоумяват и от високо издигнатия лозунг за независимост на Македония. Обвиняват илинденци в национален сепаратизъм, в безотечественост, в предателство, в желание за вождизъм, в комунизъм, в провеждане линията на Коминтерна, в липса на ръководна мисъл и пр.

По този повод главният редактор на "20-и юли" пише серия от статии, в които обяснява идейно-политическата платформа на ИО. В тях се прокарва схващането, че мнозина не разбират смисъла на подадения меморандум до българското правителство. "...Македонският въпрос не е ясен за мнозина – пише Арс. Йовков. – Мнозина считат, че строгото държане на лозунга "самостойна Македония" е отричане на българските племенни интереси." Но ако тия хора биха знаели, че защото искаме българинът в Костур и Охрид да си остане българин, затова искаме и самостойност на Македония – "не ще се намери не македонски българин, а честен българин от България, който би се съгласил щото ний още да плащаме данък на старите приьоми за съобразителност"[122].

В дискусията между "20-и юли" и "Независима Македония" и по-нататък най-активно участва Арс. Йовков. Той признава, че за психологическата подготовка на деветоюнския преврат и в. "Илинден" допринася нещо, но ИО не влиза "в онова бракосъчетание, което ѝ вещаеха македонските партизани с миропомазаното вече от тях правителство"[123]. Нещо повече, организацията първа се обявява срещу "злоупотребите с македонското дело", против желанието на правителството илинденци да играят "ролята на наемници", да бъдат палачи срещу негови противници, да вършат онова, което в Търновските събития върши една "наемна шайка македонци начело с днешния сръбски войвода Григор Циклев..."

Илинденци не станаха палачи на българския народ – казва Йовков. Тяхната позиция по време на земеделското управление е таксувана като *блокарска*, при Цанков – "като комунистическо-дружбашка"[124]. Обвиненията са, че ИО безразборно приема за членове комунисти, че комунистите имали заповед да нахлуят в нея и пр.

В дискусията се включва и бъдещият водач на ВМРО Иван Михайлов[125]. Според него само шепа предатели във Виена и Сърбия пречат на македонското освободително дело. Но в последно време се очертал друг "един куриоз" – редакторът на "20-и юли" заговорил за принципи, против които били и "други някои македонци". Става дума за участието на македонци в Септемврийското въстание от

1923 г. "Голяма грешка е, отбелязва Ив. Михайлов, ако разправиите ни със Стамболийски се вземат за норма" към която и да е днешна или утрешна българска власт. Той не се съгласява с подхода на Арс. Йовков да се осъждат само онези македонци, които са потушавали метежите. Трябва да се осъдят и онези, които са "подигнали бунтовете". И понеже Арс. Йовков осъжда само едната част от емиграцията, Ив. Михайлов заключва, че той "няма чист македонски светоглед", за който "ежедневно прави демагогия". Ив. Михайлов добавя, че македонците не ги интересувало "ляво" и "дясно". Такъв въпрос за тях не съществува, защото македонското движение има "интереси и идеология чисто свои". Затова би следвало симпатиите на всеки искрен човек, бил той буржоа, комунист, теософ, анархист да са на страната на македонското освободително движение. А щом се освободи Македония, тя би могла да "даде върху своите политико-обществени знамена предимство на която ще боя..." Що се отнася до "сватосванията", Ив. Михайлов намеква и за сватосване между ИО и БКП, Коминтерна и други интернационални организации. "Най-мераклията македонец за сватосване, заключава Ив. Михайлов, е именно г-н Йовков" и приканва всеки да си знае мястото, определено му от уставите. "Иначе "Илинден" ще загуби своята македонска физиономия, и без това замъглена малко с безразборното приемане на членове."[126]

В хода на дискусията ИО уточнява в детайли и отношенията си с другите емигрантски организации.

Като съпоставят състава на ИО и този на братствената организация, илинденци стигат до извода, че при тях членуват "хора, които оставиха материални блага по родни балкани", а в братствената организация първенствуваща роля играят търговци, учени, предприемачи и кариеристи. Освен това в братствата членуват само хора от македонско потекло, а в ИО членувот бивши революционери от Македония и Одринско, членуват и българи от България, участвали в македоно-одринското движение, т.е. членуват хора, които са "морална и духовна спойка между българското общество и Македония, които са оня доказ на племенно единение на българщината между Дунав и Вардар, за разлика от държавното обединение, отиващо до подялби и до подаряване на българи"[127]. Следователно ИО смята себе си за съединително звено. Ето защо тя изказва желание и готовност да посредничи за постигане на така необходимото единство сред емиграцията, защото македонските организации трябва да се допълват една друга, да са части на един и същи хор, в който "липсата на която и да е от тях би станала причина за дисхармония"[128]. "Македонското дело вече е една религия и то има нужда от храмове за своите богомолци." Но в тези храмове "трябва да има еднакво песнопение" – пише Арс. Йовков. А в. "Независима Македония"[129], опонирайки, отбелязва: "Не храмът е един."

ИО съзнателно премълчава тази реплика и не се впуска в нова полемика. Тя признава, че братствената организация е "главна емигрантска организация". В това си качество тя сама трябва да се прояви, без да се страхува от конкуренция, макар че двете организации имат еднакъв числен състав и еднакво влияние[130]. ИО заявява на всеослушание, че тя не е конкурент на ВМРО, че в Македония "няма място за две революционни организации", а повече от ясно е, че "не може да дели мегдан с ВМРО". Смесването на двете организации идва от обстоятелството, че "днешните борци в Македония в по-голямото си число са наши бивши другари"[131]. В хода на тези дискусии ИО насрочва своя втори редовен конгрес за 24. V. 1924 г. в Пловдив[132], а отношинията ѝ с ВМРО се обтягат още повече. "Атмосфера парлива, а сме пред прага на конгреса – пише Г. Занков. – Трябва да се явим на него с пълно съзнание, че ние (илинденци) сме в полза, а не във вреда на движението..."[133] За целта ИО упълномощава Г. Занков, Арс. Йовков, Сл. Пирчев, Сл. Абазов и М. Чаков да се срещнат в ЦК на ВМРО, за да се разберат по меморандума и въобще по разногласията. Делегацията на илинденци се среща с Ал. Протогеров, Алеко Василев и Г. Атанасов. "Разбрахме се добре – отбелязва Г. Занков – и се разделихме полюбовно." Представителите на ВМРО напълно се солидаризират с меморандума, но Т. Александров не идва на срещата, защото е в чужбина. Тогава малцина знаят, че зрее конфликт между Т. Александров и Ал. Протогеров, поради което съгласието на Протогеров не означава съгласие и на другия член на ЦК на ВМРО.

След тази среща илинденци спокойно отиват на своя конгрес в Пловдив. Там сварват привърженици на Т. Александров, ръководени от Юрдан Чкатров, които внушават на делегатите да не избират старото ръководство на ИО, защото то е "отишло много наляво". Някои от делегатите на Петрички окръг, водени от редактора на в. "Независима Македония" Петър Мърмев, публично отправят закани спрямо ръководното тяло. Дискусиите са нескончаеми. Предмет на спор е меморандумът. В крайна сметка делегатите не го приемат за болшевишки, а за документ от буржоазнодемократичния център на движението. Конгресът одобрява меморандума и дейността на ръководното тяло на ИО[134]. При избора на ново ръководно тяло също се налагат привържениците на меморандума. Преизбрани са повече от членовете на старото ръководство. Ораторите на ВМРО В. Думев и П. Мърмев заявяват: "Борбата ще пренесем на улицата."

Оттогава отношенията между ВМРО и ИО стават непоносими. ИО е третирана като вражеска на ВМРО. ЦК на ВМРО и особено Т. Александров атакуват най-много Арс. Йовков и Г. Занков, като настояват и двамата да бъдат изключени не само от РТ, но и въобще от ИО.

За смекчаване на обстановката РТ иска среща с ЦК на ВМРО. ЦК на ВМРО се съгласява и ИО упълномощава П.Ацев да води разговорите лично с Т. Александров и те стигат до разбирателство. Същия ден П. Ацев се среща и с Ал. Протогеров и Ал. Василев по тяхно искане и постига разбирателство. Те нямат нищо против Арс. Йовков. Неумолим към него остава само Тодор Александров, който настоява за отстраняването му от вестника и организацията. Според сведения на П. Ацев и Г. Занков, които се срещат в много материали, Ал. Протогеров бил казал на Ацев по адрес на Т. Александров: "Той е луд, не се знае докъде стига нормалността му, докъде е лудостта му. Той пише оскърбителни писма до министрите и с това страшно ни излага. Ако го няма зло, а ако е жив – още по-зло."[135]

Ал. Протогеров и Ал. Василев препоръчват на П. Ацев да се съберат на обща среща ЦК на ВМРО, задграничното представителство на ВМРО и РТ на ИО, за да се изгладят веднъж завинаги противоречията и да се създаде нормална обстановка за дейност в полза на поробените българи в Македония. Г. Занков твърди, че писмото за такава среща е продиктувано от Протогеров и написано от Алеко. "Ние само го преписахме – добавя Занков – и го изпратихме на 14.VII.1924 г. с No 775, подписано от цялото ръков[одно] тяло."[136] Това е писмото на ИО, с което тя иска среща с ЦК на ВМРО.

В писмото ИО отново декларира, че тя е само "културно-просветен помощник на ВМРО". "Нашето минало на другарите от ВМРО е известно – се казва по-нататък – и това считаме за достатъчна гаранция, щото Централният комитет да има пълна вяра ..., [че] недоразумения между него и нас не е имало, не бива да има и не трябва да се допуска да има." Като декларира това, РТ на ИО моли да не се "накърнява суверенитетът на конгреса". ИО изказва надежда, че ако ЦК на ВМРО се съгласи на общо конфериране, ще се постигне "окончателно тъй необходимото и тъй желано братство" между двете организации.

ЦК на ВМРО не отговаря на това писмо. РТ на ИО отправя второ писмо с подобно съдържание. Тогава ЦК на ВМРО насрочва среща за 16.VIII.1924 г. Вече майският манифест е публикуван и Арс. Йовков му е дал пълна гласност в бр. 1 на в. "Илинден" от 2.VIII.1924 г., ето защо Т. Александров става още по-неумолим.

Срещата на 16 август трае около 6 часа. ВМРО се представлява от Т. Александров, а ИО от П. Ацев и Г. Занков. "Пак разговори и разбирателство – пише Занков. И сега бе неумолим относно Йовков, само с едно умекчение – да бъде отстранен за няколко месеца. Поискахме сериозни доводи за подобна мярка спрямо Йовков. Такива Александров не посочи. Заяви само, че тая мярка се налагала за удовлетворение на някакво накърнено честолюбие и че той е убеден (макар да няма за това доказателства), че "Йовков получава болшевишки червонци". Настояхме въпросът да се разреши в конференцията, за която сме писали писмо. Обаче Александров заяви, че по тоя въпрос той е неумолим." Занков завършва: "Все пак ние се разделихме с впечатлението, че при общата среща въпросът с Йовков ще се разреши благоприятно."[137]

В деня, когато се провежда срещата между Т. Александров, П. Ацев и Занков, в. "Илинден" публикува статия от Арс. Йовков, озаглавена "Против кого?", в която се оборват "виковете на софийските управляващи кръгове" за "опасност от болшевизма", за опасността от революционизиране на Балканите. Арс. Йовков негодува, че България първа разтваря прегръдки към Букурещ, Белград и Атина за съюзяване с реакцията. Тези, които бяха против Стамболийски, че се е поддал на белградската реакция, държаща "в ноктите си разпокъсаното тяло на Македония", сега се съюзяват с Белград.

Зарядите за взривове – отбелязва Арс. Йовков – "са поставени не от Москва, не от балкански някакви комитети във Виена, а от "културните" дипломати във Версай и Ньой и от американските "човеколюбци"[138]. Той разобличава "кресливата пропаганда", че хърватското и другите националноосвободителни движения на Балканите били комунистически. Какъв комунизъм има в ХРСП – пита той и отговаря: "Не е ли все пак Радич шеф на буржоазна партия, Корошец и Спахо – също. А какво комунистическо има в македонското освободително движение? Кой кога се е сетил да влага в него класов елемент, освен политико-национален? И нима политическите, тактическите въпроси и в тия национални движения, въпросите за съюзяване с едни или други сили, могат да се считат за комунизъм?"[139]

Виковете на българската реакционна преса за борба срещу "болшевизирания" Радич фактически са викове и срещу македонското освободително движение, защото "то и исторически, и политически, и тактически е и ще бъде в негласен съюз с хърватското". Ето така звучат в ушите на македонските българи "плачливите повици на няколко правителствени глашатаи, които не знаят докъде могат да се повишават тоновете на тоя плач и докъде не ... изобщо глашатаи, които не могат да правят разлика между властоспасение и отечественоспасение ..." Надават се страшни викове – пише в. "Илинден" – "едни крещят за болшевишка опасност, други виждат из македонската емиграция московски червонци и трети, тия, които леят крокодилски сълзи за българското племе, зоват на общ фронт най-върлите врагове на това племе – Белградската, Букурещката и Атинската реакционна камарила", зоват ги на борба срещу националноосвободителните движения, в т. ч. и срещу освободителните борби на македонските българи. Това е чисто предателство, защото това, което става на Балканите, "още не е болшевишки кипеж". "... Куче, което не знае да лае, вкарва вълка в кошарата ... Патриоти, които не разбират освободителните движения, стават врагове на последните" – заключава Арс. Йовков.

Илинденци иронизират българската реакция, която в своето заслепение е готова да пали свещи на Уилсън, и питат "а на Ленин – защо не?" Единият не носел разрушения, а другият – тъкмо обратно?! "На Рим може да се вярва, даже когато чрез македонската опасност грабва Фиуме – казват те, но на Москва – не", защото тя гонела свои егоистични цели на Балкана[140].

Две седмици по-късно пада убит Т. Александров от заговор на правителствените генерали, в който участва и Ал. Протогеров. Убийството му се пази в пълна тайна.

Искането за среща с ЦК на ВМРО се удовлетворява, но с друга цел. На 9.IX.1924 г. илинденци получават писмо от Ив. Михайлов, в което се съобщава, че на 12 септември ще се проведе конференцията за помирение в Горна Джумая. Ето точния текст на писмото:

"Др. Живко (Г. Занков – б. а.),

Имам и аз нареждание, щото комисията на "Илинден" и г. г. Антонов и Абазов (за да е цялото настоятелство) да замине за Г. Джумая, където ще стане срещата, както и ти имаш съобщение. Моля те, извести ме най-бързо тук ли сте всички и когато ви обадя, да можете скоро да се съберете и потеглите. Дали с влак или с автомобил ще тръгнете – това вие ще си решите. Утре ще те подиря по телефона и в канцеларията направо, за да уговорим. Значи всеки момент мога да ти обадя за тръгване. С писмо Протогеров ми пише и за Абазов и другите ви член[ове]."[141]

На следващия ден (10 септември) Ив. Михайлов изпраща бележка до Г. Занков със следното съдържание: “Забравих да ти кажа, че трябва да вземеш едно течение от в. “Илинден” и да го донесеш доле за разни справки и пр.”[142]

На 12 срещу 13.IX.1924 г. става истинска вартоломеева нощ в Горна Джумая. Убити са Ал. Василев, Г. Атанасов, Арс. Йовков и др., които симпатизират на левите сили.

Чудно е защо Арс. Йовков и други илинденци проявяват наивност и отиват там. По всяка вероятност те са се надявали да се изгладят противоречията с ВМРО. Не са знаели и за развръзката около убийството на Т. Александров. Алеко Василев и Протогеров също не ги известяват. Г. Занков пише, че на 5 или на 6 септември е говорил по телефона с Алеко в Св. Врач (сега гр. Сандански), за да узнае кога ще стане срещата. Алеко му казал: “Тези дни, но Миле (псевдоним на Т. Александров – б. а.) няма да присъства.” “Че как ще можем да се разберем без него” – възразява Г. Занков, но Алеко му обяснява: “Той е в Македония, та няма възможност да присъства.”[143]

На 10.IX.1924 г. Арс. Йовков (Пейко Селечки) пише на П. Чаушев, че положението в България се влошава все повече. “Публикуването на манифеста от моя страна и разпространението му в 6000 екземпляра, въпреки конфискацията на полицията, влоши още повече нашите отношения, а моето положение стана просто непоносимо.” – “Тук мога да се спася от куршум по два начина – отбелязва Арс. Йовков – като бягам или като напусна редакцията и се отстраня от нашите работи.”[144] Арс. Йовков възнамерява да емигрира във Виена, но враговете му го изпреварват и го ликвидират.

ВМРО обвинява Арс. Йовков и другите илинденци в съучастие в заговора против Т. Александров.

На 26.IX.1924 г. РТ на ИО, изцяло попаднало под влияние на Ив. Михайлов, изключва Г. Занков и Арс. Йовков (посмъртно) от организацията. Мотивите са, че били участвали в заговора против Т. Александров. Приети са и оставките на М. Чаков и П. Ацев. В новото ръководство влизат Д. Иванов – председател, Д. Антонов – секретар, Сл. Абазов – касиер, Антон Янев – деловодител и членове Вл. Георгиев и Сл. Пирчев. Вестник “Илинден” започва да защитава българското правителство и да прокарва опортюнизъм по македонския въпрос. ИО отново минава в пълна услуга на ВМРО.

Обезличаването на ИО в политическо отношение настъпва след Горноджумайските събития 1924 г. На 12.VII.1925 г. се провежда II конгрес на ИО, който избира РТ в състав: Д. Иванов, Л. Томов, Сл. Абазов, Ал. Евтимов и М. Иванов. Малко по-късно редактирането на вестника се възлага на Велко Думев[145].

Криза във ВМРО

През март 1924 г. Т. Александров и Ал. Протогеров напускат България, като заявяват, че отиват в чужбина, за да се ориентират за отзвука, който македонският въпрос има там и да се помирят с третия член на ЦК – П. Чаулев, с когото са в разрив отпреди 5–6 месеца, и да довършат водените преговори от Д. Влахов във Виена.

Като се има предвид, че това става малко след предприетите мерки на Цанковото правителство срещу македонското движение в България, може да се заключи, че с пътуването си Александров и Протогеров целят да окажат натиск върху Сговора да се откаже от намеренията си за сближаване със СХС кралство. Скоро двамата ръководители на ВМРО пристигат в Италия. При посредническата роля на Д. Влахов се провежда среща в Рим между Т. Александров и П. Чаулев. Ал. Протогеров не участва в нея. В Рим не се изработват, нито се приемат някакви документи и писмени инструкции за работа. Д. Влахов и П. Чаулев са упълномощени устно да влязат във връзка с федеративната организация на д-р Ф. Атанасов и Т. Паница, за да се сложи край на взаимното изтребление между автономисти и федералисти и да се постигне обединение на македонското освободително движение. На 9 април Чаулев и Влахов изработват декларация[146] за водене на преговорите, която трябвало да влезе в сила след приемането ѝ от ЦК на ВМРО.

На 25 април тримата членове на ЦК на ВМРО решават да заминат в поробена Македония, за да дадат "личен пример" и да подготвят свикването на общия конгрес на организацията, планиран за края на есента или за началото на зимата. Протогеров е определен да завежда Серски и Солунски революционен окръг, Чаулев – Битолски, а Александров – Скопски и Струмишки. Битолски окръг се разделя на 3 сектора с отговорници Г. Попхристов, Ал. Стефанов и П. Шанданов. Наред с това членовете на ЦК решават да се влезе в разбирателство с "дружество Беркман и сие", т. е. със съветските дипломати и разузнавачи във Виена и като се гарантира чрез тях на д-р Ф. Атанасов, Ст. Мишев, Гр. Циклев и другарите им, че няма да прилагат спрямо тях смъртните им присъди от ВМРО, да се обезвредят при условия: а) да престанат да бъдат сръбски потераджии, да изтезават организираното и мирно население в

Македония и да пречат на дейността на организацията; б) Ст. Мишев, Гр. Циклев и другарите им във възможно най-скоро време да се опълчат против тираните на Македония, като извършат крупни акции, които да ги направят завинаги нелегални пред сръбската власт. Чаулев и Влахов са упълномощени да поведат преговори в духа на горното с "Беркман и сие".

На 29 април в околностите на Виена тримата членове на ЦК на ВМРО подписват декларация с почти идентичен текст на тази, която Влахов и Чаулев изработват на 9 април. Още същия ден членовете на ЦК с писмо No 728 изпращат оригинала на декларацията до "представителя на СССР във Виена" с молба да се препрати по принадлежност, като за резултата бъдат уведомени своевременно[147].

Тази декларация е първият документ, в който заляга новата ориентировка на ВМРО. С нея ЦК оповестява, че поддържа своята първоначална цел – освобождението и обединението на разпокъсаните части на Македония в една напълно самостоятелна (независима) политическа единица в нейните естествени етнографски и географски граници[148]. Тази цел може да бъде осъществена чрез съюз на самостойно определилите се балкански народи в балканска федерация. ВМРО смята, че така най-правилно ще се реши националният въпрос на Балканите. ВМРО заявява, че в борбата за освобождението на Македония може да разчита "преди всичко на обединените сили на цялото македонско население в сътрудничество с революционните движения на другите балкански народи". Що се отнася до международното положение, ВМРО разчита "изключително върху моралната подкрепа на европейските революционни и прогресивни течения, а най-главно на всемерната морална, материална и политическа подкрепа на СССР ..."

За да осъществи тази своя цел, ВМРО предвижда да засили борбата си както против сръбското и гръцкото правителство, така и против българското правителство, които се явяват или могат да се явят оръдия на свои или на чужди стремежи спрямо Македония. Тя открито заявява, че скъсва всякакви връзки със "софийските правителства и ще води борба с тяхната политика". Поема ангажимент най-искрено да съдейства за по-скорошното осъществяване на единния балкански революционен фронт и да влезе в контакт с комунистическите партии в балканските страни[149].

ЦК на ВМРО се заема да направи постъпки за единен македонски фронт с останалите групи и организации, борещи се за свободата на Македония. Като предварително условие за това се предвижда организацията да направи публично изявление в духа на новата ориентация, да заяви своята готовност да съдейства за създаване на парламентарни групи на депутатите македонци в балканските парламенти и др.

На 30 април ЦК на ВМРО и ЦК на Македонската федеративна организация (Т. Паница, Сл. Иванов и д-р Ф. Атанасов) подписват Протокол за обединение на македонското революционно движение[150], с който двете организации се помиряват и се ориентират към създаването на единен балкански фронт и към сътрудничество с балканските комунистически партии и СССР. Протоколът предвижда обединяване на македонските революционни сили в една организация на основата на вече изложената програма от общ обединителен конгрес, свикан според устава и правилника на ВМРО. И за да ускорят общия конгрес, двете страни се съгласяват: а) да прекратят всички враждебни действия помежду си, като запазят пълна свобода само за организационна дейност въз основа на вече приетата платформа в протокола; б) да отменят взаимно всички смъртни присъди и преследвания против отделни членове, организационни чети и пр.; в) да се учреди обща съгласителна комисия в състав по един представител от двете страни и трети член, назначен по желание на двете организации от представителството на СССР. Тази комисия трябва да способства за изглаждане на конфликтите, които евентуално биха се появили между двете страни, да подготви условията за свикване на обединителен конгрес, да съдейства за изграждането на единен македонски и балкански фронт и да уреди издаването на общ задграничен орган под името “Балканска федерация”[151].

Понеже двата документа не са предназначени за публикуване, ЦК на ВМРО решава да се обърне с манифест към македонското население и към македонските революционери, в който да оповести станалото помирение и принципите, на които то се основава. Този манифест е подписан на 6.V.1924 г. във Виена от Ал. Протогеров и от П. Чаулев и по пълномощия на Т. Александров преподписан от двамата, защото последният е трябвало да отпътува за Лондон няколко дни, преди да се подготви окончателният текст.

Окончателната редакция на манифеста е дело на Д. Влахов. В текста личи намесата и на Комунистическия интернационал. Класовият момент е силно подчертан. На места той добива дори антибългарски характер[152]. Но независимо от това манифестът слага началото на нов етап в развоя на македонското освободително движение, при който то прави сериозни усилия да се отърси от влиянието на балканските държави.

След подписването на документите във Виена Ал. Протогеров се завръща в България. В началото на юни пристига и Т. Александров. Още с встъпването си на българска земя на 5 юни той телеграфира на Н. Велев във Виена: "Съобщете Данилову (Д. Влахов – б. а.) никакви публикации, никакъв вестник. Моля нека дойде веднага среща."[153] На следващия ден Т. Александров (Сабри) пише до Протогеров (Илия), че е изпратил цитираната телеграма до Виена, като се базирал на получените преписи от манифеста и декларацията. "Като ги четох – отбелязва той – косите ми настръхнаха. Неизмерими пакости ще се нанесат с публикуването им не само на борческа Македония, но и на цялото бълг[арско] племе ... Ще помислим как да поправим тая наша голяма грешка."[154]

Протогеров се съгласява с мнението на Т. Александров. За тяхното общо решение и мнение уведомяват и задграничния представител на ЦК на ВМРО Кирил Пърличев (Пандов). ВМРО предприема тактически ходове на изчакване до идването на Влахов, на отлагане, за да се печели време, за да не се стигне до скъсване на отношенията, преди да влезе в Македония П. Чаулев (Езерски) и преди да изтече уговореният срок за провеждане на акция от хората около Ст. Мишев.

На 8 юни Т. Александров подновява поканата си за идване в София на Д. Влахов, като му обръща внимание, че "Беркмановци" не са изпълнили обещанието си да накарат ренегатите да спрат антинародната си дейност. "Ако до 15 дни те не се опълчат против сръбския режим, ще считаме, че ни са развързани ръцете спрямо тях"[155] – добавя Т. Александров. Същевременно той се разпорежда да започне подготовка на четите за удар срещу ренегатите, защото става ясно, че от "разговорите във В[иена] не само че нищо няма да излезе, а може би са измама за печелене на време"[156].

След получаване на втората телеграма Д. Влахов отговаря: "Идването ми невъзможно. Телеграмата не разбирам. Вашите обяснения необходими. Изпратете веднага inva" (вероятно куриера Ичето – б. а.). След този отговор Т. Александров нарежда на Н. Велев (Бойко) той и "близките на ВМРО другари във Виена" да бъдат много предпазливи и внимателни спрямо Влахов, "без да дават видими признаци за това"[157].

Лавиранията и колебанията на Т. Александров не остават ненаказани от Коминтерна, който му поставя крайни искания. На 9 юни Милютин информира В. Коларов, че е изпратено писмо до ВМРО, с което се настоява тя "незабавно да изгони от територията на Петрички окръг представителите на правителството на Цанков". Както справедливо отбелязва

В. Коларов, това е равносилно да се иска от ВМРО да обяви война на България. Това означава още да се скъса с българската държава и Петрички окръг да се обяви за независима територия. Всъщност Коминтернът тика ВМРО към чиста авантюра, защото автономията на Петрички окръг ще го направи лесна плячка за Сърбия, тъй като тя ще го окупира, без каквито и да е колебания.

Като научава за подписаните документи във Виена, българското правителство влошава още повече отношенията си с ВМРО. Извършени са няколко убийства, за които правителството обвинява ВМРО. На 27 май е убит М. Грашев. На 28 с. м. – А. Ескенази, и на 15 юни П. Д. Петков. Заподозрените физически убийци наистина са от ВМРО. Тези убийства изострят допълнително конфликта с правителството. Особено се усложняват отношенията с министъра на вътрешните работи ген. Русев и с външния министър Калфов. Любима тема на Т. Александров става "фелдфебелщината на ген. Русев". Той дори нарежда на задграничните представители да подготвят писмо до Русев с рязко обиден тон. И преди това той е писал обидни писма до Русев и Калфов. Още преди да заминат с Протогеров за Западна Европа, на 9 март, той съобщава на Русев, че при големите и важни въпроси, които има да решава правителството, ВМРО не ще го занимава със своите, макар и справедливи недоволства и не желае да отговаря на "безумните закачки и предизвикателства на Калфова". "Това ще го сторим, отбелязва Т. Александров, при по-добри дни за България."

И ето, че идва подходящ момент, макар дните да не са по-добри за България. Индикатор са изявленията и предизвикателствата към ВМРО на министър Русев. Пред тесен кръг от народни депутати, близки на ВМРО, той заявява: "1. В България вече не можем да търпим царство в царство; 2. Ще ловим всеки насилник; 3. Зная кои са и къде са убийците на Грашев, Ескенази и Карамфилов[158], защо не ни ги предавате, а ги криете. Сражения ли искате да правим по улиците?; 4. Ние пред света сме представяни за втора Персия по причина на вас; 5. Вие без България сте нула" и пр.

След тези изявления Т. Александров прекрачва прага на благоприличието и обсипва с обиди и демонстративно непочитание министъра на вътрешните работи. В България наистина има много царства в царството, пише той на Русев, но "най-пакостно за българското племе е царството на Русевщината". По въпроса за убийствата Т. Александров смята, че: "а) убийците на Грашев са извършили полезно дело; б) залавянето на убийците на Ескенази е най-желано и от ВМРО, за да се спаси тя от тежката клевета, разпространена от българския министър на полицията с цел да прикрие своята неспособност; в) убийството на Карамфилов е лично отмъщение. Ако в България имаше повече доблестни като неговите убийци, отбелязва Т. Александров, българските граждани нямаше да понасят тиранията на Стамболийски, “нито да търпят фелдфебелските прийоми на управление” на най-важното министерство от г-н Русев; г) ВМРО няма причини да убива П. Петков, за нея той беше безвреден. Т. Александров нарича ген. Русев “самозабравил се” политик и му напомня, че и Стамболийски, Р. Даскалов и сие са смятали ВМРО за нула без България и са се опитали да я унищожат, но резултатите от тези опити са налице. “Ако г. Русев не е добил поука от тях, нека си опита силите...”

Ал. Протогеров намира това писмо за прекалено силно. Тодор му отговаря, че това се дължи на генералския комплекс да не могат да търпят “по-долни” чинове да използват по отношение на тях изрази като “фелдфебелщина” и др.

В края на юни от Виена настояват да се яви там П. Чаулев, който пребивава в Рим. Той се колебае какво да прави. Иска съвет от Протогеров (Ангел). “Сега пред мен стои въпросът: Кавалер или подлец?” – пише той на Протогеров и му съобщава, че е решил да не отива във Виена. Такова е и становището на другите двама членове на ЦК, които му телеграфират: “Отиването Езерски (Чаулев – б. а.) при Данилов (Влахов – б. а.) безполезно. Клубски (Т. Карайовов – б. а.) може да пратим. Данилов отказа да дойде при двама ни. Следва писмо.”[159] Т. Александров обръща внимание на Чаулев, че “Беркманови” се стараят да ги “изложат пред всички” и да ги “направят невъзможни навсякъде”. Те обещали да запазят пълна тайна по преговорите, ренегатите да спрат дейността си срещу ВМРО, да спрат в. “Македонско съзнание”, който излиза с “руски, а може и със сръбски средства”. Той припомня, че още като водели преговорите във Виена, Сл. Иванов бил казал: “Борят се два лъва – Ст[оян] М[ишев] и Т. Ал[ександров], който надвие ще се наложи.” Т. Паница споделя: “Надлъгваме се с автономистите кой кого по-рано да убие.” Т. Александров добре схваща, че “Беркманови” искат или да ги подчинят, или да ги унищожат. Ето защо той предлага на Чаулев да скъсат с тях, още повече, че условията им са неизпълними, поради което всяко забавяне носи само вреда за ВМРО. Тя нищо не постига – нито влизането на Чаулев в Македония, нито обезвреждането на “ренегатите-разбойници”, нито спечелва нови приятели. “Ако действително се споразумеем с болшевиките, отбелязва той, и те по свои съображения разгласят този факт, ние ще изгубим симпатизантите си в целия свят и ще си навлечем омразата на Англия, Франция, Италия и др. Това ще насърчи сърбите и гърците да се справят по най-жесток начин с "вътрешното си зло", защото щом ВМРО стане болшевишка, тя загубва ореола си на общонародна и става класово-партийна. Примерът с Радич е много поучителен. Неговото отиване в Москва развърза ръцете на сърбите. Радич загуби защитата, която преди това му оказа общественото мнение."

В първото десетдневие на юли настъпва ново активизиране на преговорите, всъщност те започват отново. Руските дипломати хвърлят едва ли не цялата вина за дотогавашния неуспех на БКП. Обвиненията са, че българските комунисти отбягват Т. Александров и му поставят съвсем неприемливи условия (например да съобщи къде се намират оръжейните складове на организацията). Последното е донесено даже на Чичерин. Във връзка с това ЗП на БКП иска от ЦК да се свърже непременно с Т. Александров, за да му вдъхне доверие за общи действия на базата на неговата платформа[160], като продължи да работи в досегашния дух за засилване на опозицията във ВМРО. От Виена съобщават на ЦК на БКП, че Т. Александров ще бъде заставен или да публикува манифеста, или да скъса преговорите. Ако се осъществи първото, той трябва да даде реален израз на промяната на своята политика в духа на новата платформа, която ще му бъде връчена от страна на съветските представители. Ако се осъществи второто, тогава предстои формиране на ново ръководство на ВМРО от левицата, която ще влезе в общ фронт с БКП, БКФ и КИ.

Новата платформа, дадена от Москва, съдържа следните по-важни неща, които ВМРО трябва да направи след публикуване на манифеста: а) публично да осъди участвалите в зверското потушаване на Септемврийското въстание македонци и отстраняването на най-компрометираните от тях; б) конституиране на независима македонска група в парламента, която да се откъсне от правителственото мнозинство и да започне борба против правителството; в) както в парламента, така и вън от него енергично да се поиска право на легалност на работническите и селските организации, отменяне на ЗЗД, освобождаване на комунистическия депутат Кабакчиев, пълна амнистия и решително обявяване против правителствения терор; г) в Петрички окръг, в Дупница, в Кюстендил и в цялата страна въобще не само да се преустанови преследването на работническите и комунистическите организации, но и да бъдат поддържани те, да бъдат освободени от заложничеството на автономистите взетите през септември македонски комунисти Методи Алексиев, Вл. Поптомов и др.; д) да се даде право на македонските дейци, комунисти по убеждения, да участват в ръководството на ВМРО[161].

Съветските дипломати изказват желание срещите и преговорите с Т. Александров да се водят от Д. Хаджидимов, за когото "сам Тодор Александров се произнесъл много ласкаво пред тях". От Виена съобщават на ЦК на БКП, че "руските другари" са много склонни да дадат на Т. Александров морална и "особено материална помощ", че те са готови да употребят последното си оръжие, за да го вземат на своя страна[162]. Мотивите за това са много, но сравнително нов е този, че той среща опозиция и от страна на оня свои съмишленици, които след скъсването му с правителството на Цанков, ще си останат верни на последния. В тази група са сложени незнайно защо "Милевци, Атанасовци, Томалевски и др." Те пръскали много пари, дадени им от Цанков, затова КИ трябвало да подкрепи материално Т. Александров.

На 9 юли Тодор информира Протогеров, че е успял да "отложи оповестяването (на манифеста) за след 10 дни", т. е. до 18 юли. В замяна на това Виена настоява: "Елате двамата или поне ти ден-два непременно!"[163] От София подобна телеграма изпраща на Чаулев (вече намиращ се във Виена) задграничният представител на ВМРО К. Пърличев: "Поне твоето идване преди срока 18, макар два дни Илия (Протогеров – б. а.) и Василев (Т. Александров – б. а.) смятат [за] крайно необходимо. Молят отговор и кога тръгваш."[164] Същия ден Т. Александров информира Протогеров за изпратената телеграма, като му съобщава, че намира за целесъобразно Т. Карайовов и М. Монев да заминат при Влахов като пратеници на ВМРО, като от отговора на Чаулев ще зависи кога да заминат.

На 16 юли Протогеров съобщава на Влахов, че при него ще пристигнат за изясняване Карайовов и Монев. Протогеров също е категоричен, че "Беркмановци" искат "неща невъзможни, унизителни, а даже и опасни за организацията ..."[165] Щом излезем с този манифест, пише Протогеров, ние изгубваме общественото мнение на буржоазията в целия свят, която сега доминира и над социалдемокрацията. Пита се: "това политично ли е и дали е в интерес на ВМРО?" "Аз мисля, добавя той, че трябва да остане само декларацията и нищо повече – нито манифестът, нито изявленията в Народ[ното] събрание ... Манифести и декларации ще прави организацията, след като се събере общият конгрес, който ще определи бъдещата директива." "Всъщност сега ЦК е незаконен, срамежливо признава той, понеже е избран преди 13 години при съвсем други условия и той не може да поема такива ангажименти. Дори и да се реализира ангажиментът чрез декларацията, също трябва да се чака санкцията на общия конгрес.” Протогеров обръща внимание на Влахов и върху неизпълнените обещания от другата страна, като сочи, че Ст. Мишев и съмишлениците му продължават да тероризират населението и да са в служба на сръбското правителство.

Част от натиска върху ВМРО е и решението на Виена да не се дава възможност на нейните чети да влизат в Македония откъм Албания. Това е постигнато чрез Косовския комитет в Албания, който е изцяло в ръцете на КИ. Съветските дипломати не без основание заявяват: “Пътят за Македония през Албания минава през Виена.”

Междувременно П. Чаулев пише на останалите двама членове на ЦК на ВМРО, че той стои по-близо до тях, отколкото до “Беркманови”. При това положение Т. Александров и Протогеров решават да замине за Виена само М. Монев. Решението те вземат на 16 юли. Така че Монев е могъл да тръгне най-рано на следващия ден, т. е. на 17 юли, когато манифестът е вече публикуван, макар и все още неразгласен. Първият брой на “Балканска федерация”, където е обнародван, носи дата 15.VII.1924 г., т.е. пристигането на Монев във Виена е пост фактум. Всичко вече е предрешено, макар последната дата на отсроченото публикуване да изтича на 18 юли.

Във Виена Монев обобщава становището и позициите на ВМРО в специално писмо с дата 24 юли. В него се казва, че “ВМРОрганизация ... държи за взаимното изпълнение на Декларацията и сложените подписи върху нея”. Наред с това той посочва, че дейността на Ст. Мишев и компания не само не намалява, както е предвидено, а се засилва. Ето защо ВМРО настоява да знае “Мишев ще бъде ли спечелен или пък неутрализиран, или да бъде третиран като враг и предател”. Александров и Протогеров съобщават чрез своя пратеник, че ВМРО намира за “неудобно в днешния момент публикуването на манифеста по чисто тактически съображения”[166], които Монев формулира така: а) поради засилената книжна кампания от страна на комунистите и земеделците; б) поради появилите се нелегални групи в много от околиите на царството, които на много места вършат разбойничества и проповядват чисто болшевишки идеи, и ако би се шумно изявило, че в съгласие с комунистите и ВМРО открива борба на правителството, цялото общество би се смутило, крайните елементи, преди още да бъдат добре организирани, биха започнали да се проявяват в по-силен вид, а опасността от анархия в страната е голяма, което може да повлече вместо промяна на правителството окупация на страната, което пък не може да бъде желано от ВМРО. Уговореното издаване на в. "Балканска федерация" може да започне в рамките на станалите уяснения. За целта ВМРО е отпуснала и нужните средства на първо време. М. Монев отрича, че убийствата на търговеца Ескенази, на адвоката Грашев, на Карамфилов и П. Петков са дело на ВМРО.

Докато Монев е във Виена, отношенията между Александров и Протогеров се изострят неимоверно много. Старата вражда и неприязън между двамата достига апогея си. Причината е обстановката и обстоятелствата около подписването на манифеста. Или по-скоро това е поводът. Но има и друг повод – от 5 до 7 юли се провежда окръжният конгрес на Струмишки революционен окръг, на който Т. Александров не е поканен, макар че той е прекият отговорник на ЦК за окръга. Подозренията падат не само и не толкова върху Алеко, колкото върху Протогеров[167]. Сега Тодор изкарва на показ противоречията и недоразуменията между двамата от 1920 г. насам. Той изказва сериозни съмнения, че Протогеров го цени "твърде много" и че сочи грешките му "с пълна искреност и любов към него и делото", "и никога от омраза, а винаги от любов", както сам Протогеров е писал на Монев на 2.VIII.1923 г. от Рим.

Т. Александров не приема оправданието, че неговото късно повикване на Струмишкия конгрес, когато той вече е завършил, е "случайно опущение". "Систематично аз съм пренебрегван и унижаван, като се тъпчат и решения, и правилници" – пише той на Протогеров на 18 юли, и го моли да не позволява такова тъпчене, защото, ако се разруши здравата основа, на която почива ВМРО, "не ще пострада само авторитетът на listed станалия за мнозина омразен Т. Александров", а ще се "доразложи изградената с толкова усилия и жертви сграда". Т. Александров възразява и срещу лекотата, с която Струмишкият конгрес е одобрил неутвърдения от него протокол No 1, без да се посочат бележките му върху екземпляра, при това в негово отсъствие и без да се "обели зъб" и да се защити "не другарската чест на ненужния и омразен вече Т. Ал[ександро]в, а престижът на Цен. к-т на ВМРО"[168]. Наистина не може да се скрие злата умисъл и желанието Т. Александров да бъде елиминиран от Окръжния конгрес. Затова той с мъка пише на Протогеров: "ВМРО се разлага и руши, драги Илия (Протогеров – б. а.), пред нашите очи, за да не кажа нещо повече ... ", "болно ми е като виждам как се руши едно отлично голямо дело ..."

Още същия ден привечер Протогеров отговаря пак с писмо на Т. Александров. "Писмото, писано със свойствената ти арогантност, отбелязва той, с което обвиняваш другите в това, в което ти сам си, не заслужава отговор обстоен ..." Той обвинява Александров, че на всяка крачка върши своеволия, които оправдава с "аз нося отговорността". Да, вярно е, ВМРО се разлага и руши, заявява Протогеров, и това е "жалкото, като че ли майката, която я създаде тая рожба, тя и я разрушава поради самозабравяне, поради амбиции, поради омраза. Чрез любов е градена, а чрез омраза се руши по всички посоки"[169]. Протогеров окачествява писмото на Александров като създаващо отношения между двамата, които "далеч не отговарят на другари революционери". Той заплашва Александров, че на предстоящия Серски окръжен конгрес сам с присъствието си ще се убеди какви са настроенията на хората. Ако е бил на Струмишкия конгрес, непременно е щяло да му "изфиряса самомнението". Не бива да се мислим за най-умни, за най-патриоти и най-силни – завършва ген. Протогеров.

Това писмо на Протогеров е резултат от няколко обидни писма на Александров до него. Не става дума само за писмото от 18 юли, което довежда до преливане на чашата. Такова е и писмото му от 14 юли, в което той обвинява Протогеров в "недругарско държание", подвеждане и пр. Главните акценти Александров слага върху Тиранския протокол, подписан от Протогеров и д-р Ф. Атанасов, Кр. Зографов и сие, конгреса на илинденци през май и др. На няколко пъти изказва негодуванията си от Струмишкия конгрес, където възползвани от неговото отсъствие, Алеко и Г. Атанасов отново поддържат вече изразената от тях теза, че ВМРО в Петрички окръг е революционна също като в Сърбия и Гърция и околийските началници, пристави и стражари трябва да се смятат за врагове. Съгласие с тях изказва и Протогеров[170]. Това схващане е повлияно от комунистите, които поставят на една плоскост и трите части на Македония, като уеднаквяват задачите на ВМРО в тях въпреки огромните различия, защото в Пиринска Македония за разлика от другите две части няма национален гнет.

На 19 юли Т. Александров изпраща две писма до Алеко Василев, в които също го занимава с обидата около Струмишкия конгрес. Гризе го съмнението, че писмото може умишлено да е забавено, тъй като е писано на 28 юни, резолюирано е от Протогеров на 30 с. м., а той го получава на 8 юли. Освен това му пише за евентуалното насрочване на конгреса на Серски окръг, което трябва да стане в близко време, защото при крайното раздразнение на Протогеров, конгресът може да сложи точка на търканията и да запуши устата на онези, които говорят за разцепление във ВМРО. Т. Александров е готов да тръгне за Серски окръг веднага, но го възпират само очаквани "известия от Виена".

На 20 юли Протогеров предлага на Александров да бъдат оттеглени от Обществената безопасност всички организационни хора, а също така да се върнат и картите на ОБ, носени от членове на ВМРО, защото това е "излагане на ВМРО"[171]. По този въпрос във ВМРО отдавна има различия, но сега те дотолкова се задълбочават, че личната омраза и неприязънта вземат връх над всичко останало. Ръководителите на ВМРО постепенно прекъсват срещите си и контактуват само писмено. Това се отразява на цялостната атмосфера в организацията. В организационните пунктове на ВМРО настъпва колебание. Някои атакуват политиката на съюзяване с българското правителство. Най-сериозни съмнения върху полезността на връзките на ВМРО с българското правителство изказва пунктът в Истанбул, който се ръководи от Пенчо Пеев (Мехмедаа). В отговор до него Т. Александров без колебание признава, че е презрял Калфов много отдавна като едно "случайно издигнало се нищожество" и за него "той не съществува вече като човек". Преди 6–7 месеца му е написал такива остри писма, каквито Калфов не е получавал от никого. Той ясно заявява, че за него "не важат партии и съюзи в България", не го интересуват сговори, либерали, демократи, комунисти и др., а го "интересува съществуването на България като независима държава". Слага акцент върху независимостта на ВМРО и че тя заедно с него ще върви "ни вляво, ни вдясно, а напред като национална революционна организация с цялото поробено население". Грешат всички, които желаят да правят ВМРО "комунистическа или народняшка, или сговористка – оръдие на когото и да било". "Ако и ти си тръгнал по тоя път, заключава той в писмото си до П. Пеев, на добър ти час."[172]

На 29 юли П. Чаулев (Торлака) телеграфира на Т. Александров (М. Христов), че "аргументите на Мирчо (Монев – б. а.) не са разубедили нито тях, нито фирмата (Беркманови – б. а.)" и настоява да се изпълнят поетите задължения от ВМРО. В това време настъпва раздвижване по македонския въпрос между членовете на БКП в София, Горна Джумая и другите по-големи центрове. Т. Александров нарежда да се вземат "бързи и енергични предварителни мерки", за да не бъде изненадана ВМРО и да не се позволи повторна злоупотреба с името и престижа на организацията, както става през септември 1923 г.[173]

ЦК на БКП изпраща Коста Янков на среща с Т. Александров, която се провежда на 30 юли. Той съобщава на Тодор, че манифестът е публикуван във вече излезлия бр. 1 на "Балканска федерация" и обещава чрез Ив. Михайлов да му достави един брой. К. Янков настоява да се обмислят от двете засегнати страни допирните точки и да се излезе по някакъв начин от заплетената ситуация. Междувременно в западния печат се появяват изявления на П. Чаулев, които не са от полза за ВМРО. Българските вестници ги възпроизвеждат изцяло. Смущението в "душите на всички среди в София и цялото Царство"[174] е налице, поради което се налага бърза смяна на тактиката на ВМРО. В такава насока действат и българо-сръбските отношения след нотата на посланика Милан Ракич до българското правителство от 24 юли, с която се протестира, че граничните войски не спазват Нишкото споразумение и че четите на ВМРО се подготвят в България. На 29 юли българското правителство прави вербална нота-отговор на Ракич и обещава да засили граничните участъци с нови войскови подразделения[175]. Ето защо Т. Александров нарежда да се спре подготовката за атентати в Струмишко (от Г. Въндев) и да се отложат и другите планирани акции във Вардарска Македония.

Манифестът се посреща с въодушевление от македонското население и от емиграцията в България и Америка. Голяма част от македонските българи дават своя морален капитал в негова подкрепа. Внушителната манифестация на 2 август в София е най-добрият показател, как се възприемат новите идеи.

Цанковото правителство е обзето от видима тревога. Получените броеве на в. "Балканска федерация" и "Илинден", където е отпечатан манифестът, са конфискувани. "Само онзи, който не беше в София, пише Г. Занков, не може да разбере страшната, дори смъртна уплаха и у правителството, и у банкерите и чорбаджиите, та дори и у мафията-кариеристи около ВМРО."[176]

Правителството е безсилно да противопостави сериозни аргументи на манифеста, поради което започва да се готви за разправа с неговите привърженици. То се стреми да принуди Т. Александров и Протогеров да се откажат от подписите си на манифеста. Тази работа успява да свърши министър Стоенчов. На 1 август двамата отправят до задграничните представители и специалните пратеници на ВМРО следното съобщение: "Опровергайте решително пред кореспондентите на чужди вестници публикувания манифест в някакъв виенски вестник "La federation Balcanique". ВМРО е национална организация, включва в себе си всички класи и съсловия, поради което е невъзможно тя да стане класова или партийна. Тя има своя определена цел и не може да се заема с големи задачи – да разрешава крупни световни проблеми."[177] Същия ден двамата излизат и с декларация-опровержение, с която искат да докажат, че не са подписвали никакъв манифест и че той "е дело на екзалтирани комунисти"[178]. "Партизанските чувства на авторите на манифеста" личат и от "острия език против правителството на България" и апела да се поведе най-решителна борба против него, сякаш то е главната пречка за освобождението на Македония – отбелязват Александров и Протогеров. Те заявяват, че за ВМРО остава валидна декларацията ѝ от септември 1923 г., като отново преповтарят остарелите и поизтъркани вече фрази за уж самостойния характер на македонската организация, за това, че тя е национална и не може да става оръдие на нито една партия или държава. Що се отнася до политиката на България, в декларацията открито се казва, че ВМРО "ще се бори с всички сили и средства против враговете и злоупотребителите с нейното име и престиж, които и да са те и где то и да се намират те ..."[179], че ВМРО е единствено компетентна да насочва своята дейност в "преследване идеала си за свободна и независима Македония".

Както се вижда, в декларацията ВМРО отново се връща към своята първоначална цел, за да се покаже, че тя стои неотклонно на старите си позиции, че няма "нова ориентация" в македонското освободително движение.

В първите дни на август Т. Александров подготвя и специално писмо до К. Янков, което Ив. Михайлов трябвало лично да му предаде и да му каже устно, че при създаденото положение, ако Янков може да "смекчи отношенията между двете страни, да иска втора среща добре е". Като се възползва от това, след получаване на писмото К. Янков пожелава нова среща с Александров и Протогеров[180].

Писмото е показателно в много отношения. Отговорът на Янков свидетелства за сложната обстановка и във ВМРО, и в БКП вследствие на манифеста. К. Янков е син на известния върховистки войвода А. Янков и има ясна позиция по македонския въпрос. Той носи Македония в себе си, тя не му е далечна. Не са му непонятни и отколешните борби между течения и личности в македонското движение. Като има предвид тези неща, Т. Александров отбелязва, че му пише, защото го смята за "добър българин и за характерен, волеви човек" и защото носи "името на един виден македонски деец". Благодари му за изпратения брой от "Балканска федерация" и подчертава: "Възмутен съм от дън душа за напечатване на някакъв манифест в тоя брой на "Б. Ф." от името на ВМРО и с мой подпис, защото нито съм слагал подписа си под подобен партизански лист, нито мога да давам съгласие да се руши от основи едно народно дело, изградено с толкова усилия и жертви."[181] Той приема с насмешка писанията за "братски протегнатата ръка на великата страна" (разбирай СССР) и заявява, че манифестът цели да измести македонското освободително движение от естествения му път, начертан с потоците кръв на мнозина, между които и бащата на К. Янков. Македония има вече дълъг революционен опит, за да не се "поддава на младежки увлечения, нито да прави рисковани и крайно опасни скокове." Верен на своя автократичен стил, Т. Александров дори си позволява да упрекне К. Янков, че не само не изпълнява "най-добре"[182] заветите на своя баща, а че напротив, това върши "много зле". В края на писмото има бележка на Протогеров и негов подпис ("Поздрав много и от мен")[183], което показва, че писмото е било съгласувано и с Протогеров.

Все по това време Александров не скрива недоволството си от мисията на своя зет във Виена. Затова изпраща там и Т. Карайовов. На 5 август М. Монев напуска столицата на Австрия крайно неудовлетворен. Карайовов остава там, за да продължи контактите и за да дава информация в София. Още с пристигането си той пише на Тодор, че два факта обуславят неговата мисия: а) сформирането на правителство на Давидович в Белград с подкрепата на хърватите; б) появата на манифеста в "Балканска федерация", което по същество означава откриване на враждебните действия между ВМРО и Москва. При тази нова обстановка Т. Карайовов лансира във Виена тезата, че това, което се иска, е неизпълнимо и че ако Москва желае да има "вместо едно парче хартия действително съучастие", трябва да ревизира предишните решения и да приеме следните три основни начала: 1. Независимостта на ВМРО; 2. Организацията е национална; 3. Ненамеса във вътрешните работи на България и на другите балкански държави, доколкото тяхната вътрешна политика не засяга основните интереси на ВМРО.

Т. Карайовов има две срещи с Голдщайн (Черски), който остава непреклонен и настоява да се изпълни уговореното, т. е. да се възприемат насилствени средства за борба против българското правителство, като се действа заедно с комунистите и земеделците от крилото на Петрини и Грънчаров, с цел да се установи работническо-селско правителство в България. Даже Голдщайн поискал от Карайовов да определи срок за пристъпване към насилствени действия. На втората среща съветският дипломат се опитал да смекчи тълкуването на предишните си мисли. Този разговор – "хладен като лед", завършва с пожелание на Голдщайн ЦК на ВМРО по-скоро да съобщи решението си за пристъпване към действия. В отчета си до Тодор от 5 август Т. Карайовов заключава: "по вътрешни и външни причини Москва има нужда от единния фронт на Балканите. Ако тя не го постигне с нас, ще се старае да го има без нас и против нас"[184]. Според него Москва е изпълнена с недоверие и затова поставя толкова тежки условия. Той препоръчва да се избягва полемиката и смята, че и неговото оставане във Виена е безполезно, поради което още на другия ден заминава за Берлин.

Страстите във ВМРО все повече се нажежават. Недоволни от отговора на Тодор и Протогеров за преговорите във Виена остават редица дейци. Те усещат, че се спестява цялата истина. От Цариград М. Герджиков се обажда, че твърдението на двамата членове на ЦК, че не са се ангажирали със Сговора, е много пресилено. Макар и да е отказал да стане втори редактор на "Балканска федерация", той смята, че манифестът не е фалшив, че той не е "напълно и категорично опроверган" и че Тодор и Протогеров са длъжни да внесат пълна яснота по тази мистерия. Обясненията, че от декември 1923 г. насам Т. Александров не се е срещал с "Русева и Калфова", че нито един човек не е назначен освен Д. Влахов, защото още през 1923 г. ВМРО влиза в конфликт с правителството, не казват цялата истина – е становището на Мишел. В отговор Протогеров пише на П. Пеев: "Ние вече сме престанали да се интересуваме от това, що върши правителството, това трябва да се разбере, а не да се смята, че ние едва ли не сме правителство."[185] В отговора си Тодор е по-обстоятелствен. "Вярно е, че водихме известни разговори във Виена – признава той. – Опитахме се да получим помощ..." Надявахме се, че "славянската велика страна ще ни съдейства ... без да иска да превръща нашата национална организация в комунистическа и в оръдие на Москва и без да настоява ВМРО да им съдейства да правят нови метежи в България..." Тодор леко открехва вратата за истината, но бърза да я затвори с трясък. "Ако някога даже бих бил подписал манифест с подобни щури мисли и непосилни за ВМРО цели в момент на слабост, увлечение или заблуда – пише той, – щом разкрия истинските намерения на авторите му – предател бих бил, ако не осъзнаех грешката си, не се откажех публично от стореното и не се възвърнех в изпитания прав път." И веднага повтаря и потретва, че не е слагал подпис под публикувания манифест. Не признава, че по негово пълномощие той е преподписан и от негово име от другите двама членове на ЦК. Даже казва, че като узнали, че Влахов, Харлаков и руският представител искали да направят ВМРО болшевишка и сляпо оръдие на Москва, за тях станало ясно, че не им е мястото "между тези врагове на България и на българското племе"[186].

Въпреки разрива, Т. Александров не се отказва от намеренията си Влахов и Чаулев да дойдат в София. Той постоянно ги кани настоятелно и ги обвинява същевременно, че не са се противопоставили на исканията на Голдщайн за разбирателство с Петрини – Грънчаров. Ако имаше капка съвест у двама ви, заявява той, и малко родолюбиво чувство на българи, трябваше да защитите своето човешко достойнство и престижа на ВМРО[187]. Той отправя и преки закани към двамата, че ако не се опомнят, докато не е станало късно, сигурно скоро ще се разкайват за това.

Следва драстичното писмо на Протогеров до Александров от 20 август, от което лъха дълбока омраза. Наред с другите обвинения, има и такива: "В тебе не виждам другар ... Ти си лишен от всякакво другарско чувство ... В твоята душа липсва понятието другарство. В основата на твоята дейност е да градиш организацията около твоята личност, като създаваш теб предани лица, а не на делото." Обвинява го, че е отишъл сам в Лондон, че се е месил във външната политика на ВМРО, която е прерогатив на него, че праща Н. Томалевски (Лоенгрин) да го контролира в Европа и пр. Вече се очертават и контурите на заговор против Тодор Александров. Протогеров е твърд противник на Тодор. Образува се фронт против него от Протогеров, Алеко и обкръжението му, илинденци и част от комунистите. Протогеров негодува, че Тодор смята Алеко за разбойник и събира доказателства срещу него. По отношение на Г. Атанасов прави същото. Тодор не приема обвиненията за Атанасов. На полето на писмото на Протогеров срещу този текст той е сложил едно голямо "Не!". Според Протогеров Алеко е с влияние в Петричко. Що се отнася до илинденци, борбата на Тодор също не е само с Йовков и Занков, а с цялата организация, защото с тях са Ацев и още мнозина, които представляват течение в Илинденската организация. Алеко и Г. Атанасов са обявени за фактори в движението, а Тодор не желаел дори да говори с тях.

Това писмо на Протогеров се оценява от Т. Александров като "гръм от ясно небе", но той се съгласява на една обща преценка и преоценка на положението и на делата, за да се намери "сигурен път за спиране на разлагането, което е обхванало ВМРО". И Тодор започва да говори открито по всички злободневни въпроси, но точно когато се надява, че "с дела ще поправят грешките си във

Виена", които са влошили "положението и на ВМРО, и на България", Протогеров му пише това "ужасно писмо"[188]. "Не отричам, че имам недостатъци – ти нямаш ли подобни? Нито, че съм правил грешки. Кой е безгрешен?" – пита Тодор, но отхвърля редица инсинуации и клевети, като настоява за анкета и ако се докаже, че не е прав, "ще си тегли куршума". Що се отнася до изпращането на Томалевски в Европа, Тодор казва, че той е изпроводен да помага, а не да контролира. "Колко съжалявам – признава Тодор, – че във Виена нямахме един добър съветник, за да ни отклонеше навреме от извършената грешка." Той признава с мъка на душата, че "няма интимни лични другари, а врагове – от завист, злоба и пр. – извънредно много".

Т. Александров не приема оценката на Протогеров, че са "оръдие на българското правителство". От друга страна Протогеров смята, че отношенията между ВМРО и правителството не са добри "не поради принципни въпроси, а за дребнавости". Тодор и това не приема, защото тези две неща не се съвместяват. "Мога да докажа – продължава той – пред безпристрастен арбитър, че никога не сме били и сега не сме оръдия на бълг[арското] правителство, [в]сякога сме били и трябва да бъдем "оръдия" на независима България, на борческа Македония и на цялото бълг[арско] племе." Той признава, че ВМРО и българското правителство са в лоши отношения не за дребнавости, а заради манифеста и че са виновни за тая засилена от тях каша, поради което не трябва да се колебаят да вземат бързи и решителни мерки, докато не е станало късно. В противен случай ще носят не само "голяма историческа отговорност", но и ще изгубят положението си на народни водачи.

Т. Александров изказва несъгласието си по въпроси, които са от компетенцията на ЦК, Протогеров да се съветва и съвещава с Алеко Василев и Г. Атанасов, защото те ще дадат "пристрастно, партизанско мнение" и защото ще се увеличат и без това "чрезмерните им претенции". Той пише на Протогеров, че Г. Атанасов партизанства. Наред с това обвинява Протогеров, че е колеблив, вслушва се в интриги и желае винаги с всички да е добре. Иначе е "голям родолюбец и безпристрастен деец, с енергия и инициатива, с голяма амбиция".

Този отговор "още повече озадачава" Протогеров и той продължава да атакува Тодор. "Ти решаваше да пращаш в Москва Влахова и Монева без да ме питаш, па и пълномощното само от тебе е подписано" – му напомня Протогеров. Конкретността на обвиненията е доста убедителна: "ти добре знаеш, че аз започнах разговори с Раковски и аз трябваше да продължа, ... но твоят представител попречи да се продължат, за да ги отпочнеш ти; ти започна и преговори с Франция мимо мене; ти даде интервю на Неманов, че като дойде на власт Давидович, организацията ще сложи оръжието" и пр. По въпроса за "оръдия на правителството" Протогеров отново напомня, че обществеността много добре знае кой върши убийствата, знае и участието на ВМРО в Обществената безопасност. Протогеров също признава, че "нещастната виенска история" е пасив и за двамата и е съвсем недостойно поведението на Тодор, който твърди: "аз нищо не съм подписвал". "Остава още да се заловим за гушата – казва Протогеров, – кой какво е подписал, та да свършим отлично. Сега пък да почнем кой какво е рекъл във Виена, та да има документи." Протогеров смята, че недоверието на правителството не е от манифеста насам, а от много по-рано – от отиването на Влахов и Монев в Москва.

От това писмо на Протогеров личи, че Тодор иска да се бори и с Алеко и Г. Атанасов, а възнамерява да "махне и Щерю (Влахов)". "Прави каквото искаш" – казва с възмущение и разочарование Протогеров[189].

Във връзка с напрежението, идващо от Виена, за бъдеща акция на комунисти и земеделци, Т. Александров изпраща окръжно до ръководните тела в Пиринска Македония, с което дава препоръка ВМРО и емиграцията да останат далеч от подобни "пагубни за България и вредни за цялото българско племе кървави междуособици" и да употребят всички усилия да ги предотвратят, но, ако една част вземе участие, то и другите са свободни да се наредят на противоположната страна[190].

Все по това време се появява и бр. 2–3 на "Балканска федерация" с изобличителни материали на П. Чаулев, Д. Влахов и Харлаков. Тодор се разпорежда незабавно да се съобщи на редакциите на вестниците да не препечатват нищо от тези материали, защото "всички тези шарлатании ВМРО ще ги опровергае решително"[191]. Дори споделя с Протогеров, че е време да се издаде поверително окръжно с дата 10–12 август, т. е. преди излизане на бр. 2–3 на "Балканска федерация", та утре като се получат изявленията на Влахов и Чаулев, да може да се публикува окръжното, като че е издадено с по-стара дата. "Искам да кажа да не чакаме да ни атакуват, а ние да се браним" – откровеничи Тодор. Той се разпорежда чрез това окръжно да се направи следното: 1. Да се изброят грешките и престъпленията на Чаулев и Влахов; 2. Да се разкрият опитите на "Беркманови" от две години или да направят свое оръдие организацията, или да я удушат. "Мисля – заключава Тодор, – че може да се напише много майсторски подобно окръжно."[192]

Наближава и свикването на отложения на 2 август и насрочен отново за края на месеца конгрес на Серски революционен окръг. Александров настоява той да се проведе преди викането на илинденци на среща[193]. Н. Томалевски подготвя отговор до Радич, а К. Пърличев – отговор по "виенската афера", който да се помести без подпис в Бюлетина на ВМРО. Пространен отговор подготвят и Александров и Протогеров[194].

Центърът на ВМРО в Цариград и особено М. Герджиков порицават начина, по който е редактиран манифестът от Влахов и Харлаков – много се говори против България, а почти нищо не е казано против Сърбия. Повежда се борба между ВМРО и Виена, кой да спечели на своя страна Герджиков[195]. Това съперничество се засилва, след като Герджиков подкрепя инициативата за издаване на "Балканска федерация" и уверява редакцията, че тя може да разчита на старите дейци от македонското и тракийското революционно движение за освобождението на балканските народи и тяхното съюзяване[196].

Успоредно с отбиване на атаките на Влахов и Чаулев, ЦК на ВМРО се опитва да атакува и Ст. Радич, който също е публикувал изобличителна статия в "Балканска федерация". Радич прави анализ на връзките на ВМРО с ХРСП, на отказа на Т. Александров от манифеста, което означава подкрепа на правителството на Цанков, и заключава, че Т. Александров като първи борец за свободата на Македония, за какъвто той обичаше да се "препоръчва с охота и за какъвто той минаваше сред ХРСП, не съществува вече"[197].

В обширно писмо до Радич Тодор му отговаря и се възмущава, че смята "федералистите-разбойници" за идейници[198], което е направено по вдъхновението на Виена. Той резюмира позициите си така: "Не съм преувеличавал преднамерено със зла умисъл връзките на ВМРО и ХРСП, българското правителство не ми е отправяло никакво запитване за отношенията ми с ХРСП и Съветска Русия, македонското движение е едно и единно."[199]

Александров и Протогеров насрочват и втора официална среща с К. Янков за 30 август, която впоследствие се отменя за 5 септември. ЦК на БКП се съгласява на такава среща, като прави последен опит за договаряне с ВМРО, макар да смята, че изходът на преговорите е "почти ясен, защото е известно, че Тодор Александров и Протогеров са неискрени"[200].

От своя страна правителството предприема нов натиск върху Тодор Александров. То изпраща Я. Стоенчов[201] в Петричко да иска от него разпускане на ВМРО. Има сведения, че Тодор се е съгласил, което е малко вероятно, но Алеко се бил възмутил и отказал да даде организационните суми[202].

Появява се окръжно No 774, за което Тодор пише на Протогеров на 22 август, но то носи дата 2 август, за да се заблуди членската маса и българската общественост, че е издадено преди бр. 2–3 на “Балканска федерация”. Всъщност окръжно No 774 е отговор на писаното в този брой на вестника. Основната теза, която се защитава в окръжното, подписано от двамата членове на ЦК, е че пречките, които ВМРО среща в Македония от “тираните сърби и гърци, са незначителни” в сравнение с онези, които създават някои бивши техни другари, изродени синове на Македония, правителството на Стамболийски, Ал. Димитров, Р. Даскалов и сие и БКП – Третият интернационал. Тези три пункта са развити обстойно. Обширно се разказва за появата на федералистите и минаването им на сръбска служба, не без съдействието на земеделското правителство. За БКП се сочи, че за да отслаби “буржоазната” ВМРО, тя чрез своя идеолог по македонския въпрос Д. Хаджидимов се опитвала да завземе някои райони в Македония, като за целта улеснява Ил. Пандурски, Чочков и Г. Воденски да заминат с чети в Малешевско. Посочени са и главните контакти на БКП и Москва с ВМРО. КИ и БКП водят преговори с ВМРО, за да я превземат или, ако това не може да стане, да я разцепят, отслабят и унищожат. Същевременно събират враговете на ВМРО във Виена и ги групират за борба срещу нея. Това са главно д-р Ф. Атанасов, Сл. Иванов, Т. Паница и др. Започват да издават и в. “Македонско съзнание”, който си поставя за цел да дискредитира ВМРО. Коминтернът чрез Ф. Атанасов и Сл. Иванов влиза във връзка със Ст. Мишев, Ил. Пандурски, М. Суджукаро и другарите им, дава им идейна окраска и ги признава за “революционери”. Постепенно тежестта на водените преговори се пренася във Виена. Сложен е акцент на стремежа на Москва да постигне създаването на работническо-селско правителство в България с помощта на ВМРО, но последната не се съгласила, защото тя не е политическа партия. Обвиненията, естествено, падат върху Чаулев и Влахов, такова е предназначението на това окръжно[203].

Наред с другите, интерес към манифеста проявява и английската общественост. В края на август кореспондент[204] на в. “Таймс” се среща с Т. Александров в Македония, за да вземе интервю за станалите събития. Това е и последното интервю на Тодор, дадено няколко дни преди убийството му. Той продължава да отрича подписването на каквито и да било документи във Виена. За отбелязване е, че Т. Александров отново издига минималната програма на ВМРО. "Нашите искания са твърде скромни – заявява той. – Ние не искаме разпадането на Югославия, напротив, ние желаем Югославия да стане една федерална, свободна и силна държава. И в името на организацията аз заявявам формално, че тя ще прекрати своята въоръжена борба, ако бъдат изпълнени следните условия: 1. Разпускане на субсидираните официални сръбски чети на Стоян Мишев, Циклев и други изменници навсякъде из Македония и наказването на членовете на тези чети за престъпленията, които са извършили (изнасилвания, убийства и грабежи); 2. Прилагане на клаузите на мирния договор за защита правата на националните малцинства под контрола на ОН и под гаранцията на великите сили; 3. Амнистия за всички затворени македонци и позволение за завръщане в Македония на бежанците и емигрантите, също под контрола на ОН и гаранцията на великите сили; 4. Свобода на изборите за Скупщина и даване право на македонците да образуват легални политически партии. Тези са нашите основни искания и ако те бъдат изпълнени по един точен, лоялен и честен начин, ние се ангажираме да турим настрана нашето оръжие и да прекратим нашата въоръжена борба."[205]

Т. Александров конкретизира тази програма като отбелязва, че ВМРО настоява за преустройството на Югославия във федеративна държава, в която Македония да влезе като равноправен член. Той предвижда след като се даде автономия на Вардарска Македония във федерацията, към нея да се присъедини Егейска Македония, като се базира на неизбежното разложение на Гърция в близко бъдеще. След това във федерацията ще трябва да се включи Пиринска Македония. Само така – заключава Александров – ще може да се избегне болшевизмът в Македония и на Балканите[206].

Не е трудно да се забележи, че това изявление на Тодор е продиктувано от правителствените среди, защото тогава почти същите условия поставя д-р Ст. Данев пред кореспондент на чешкия вестник "Народни лист", за да се реши спорът между Белград и София[207]. Подобни идеи проповядва тогава и кръгът около в. "Независима Македония", което значи, че става дума за съгласувана политика.

След срещата на Неманов с Т. Александров, на връщане към Франция, той се отбива в Белград и разговаря с Давидович, тогавашен премиер на СХС кралство. Давидович изслушва внимателно исканията на ВМРО за политическа автономия даже в границите на федеративно преустроена Югославия, за амнистия, за македонска партия, за разформиране на четите на Мишев и

Циклев, и пр. Той се съгласява с Неманов, че Т. Александров и ВМРО не са разбойнически, но заявява, че не вярва, че те не преследват идеята за откъсване на Македония от Сърбия и за нейното присъединяване към България. Давидович отказва да даде административна автономия на Македония и смята, че няма сръбско правителство, което да се съгласи да стори това. Не се съгласява и да разреши листа на нова партия, но ще допусне местни лица да се кандидатират в листата на неговата, Демократическата партия. Изказва готовност да разформира "разбойническите банди", но без да ги подвежда под съдебна отговорност[208].

И по този въпрос Т. Александров не успява да постигне някакъв успех. Въпреки че издига отново минималната програма, това не донася промяна нито в политиката на Белград, нито в политиката на София. Нещо повече, Цанковото правителство, по внушение на генералите, решава да се възползва от противоречията във ВМРО и от сложната обстановка около манифеста и подготвя заговор срещу Тодор. То готви план за неговото убийство, с което да нанесе удар на своенравните десни елементи и да послужи като повод за смъртоносно раняване на левите сили в македонското освободително движение. Прави впечатление, че правителството не се решава да приложи методите, които вече са изпитани в борбата срещу земеделците и комунистите. Те са рисковани, защото ВМРО разполага с огромна за мащабите на България въоръжена сила. Затова се прибягва до заговорничеството.

На 31.VIII.1924 г., на път за конгреса на Серски революционен окръг, Т. Александров е убит от войводите на Алеко – Щерю Влахов и Динчо Вретенаров. С него е и Ал. Протогеров, но той остава невредим. Смъртта на Тодор се пази в строга тайна от ВМРО и правителството, за да могат да нанесат неочакван удар върху македонската левица и антиалександровски настроените дейци. Тази разправа започва със съдействието на правителството на 12 срещу 13 септември в Горна Джумая. След това наказателната акция се премества в Разложко, Неврокопско и Петричко, в София, Варна, Пловдив и други градове. Между убитите са Ал. Василев, Г. Атанасов, Арс. Йовков, Ал. Буйнов, Г. Пенков, Г. Манолов, П. Говедаров, М. Алексиев, Д. Хаджидимов, Сл. Ковачев и др. За да оправдаят деянията си, последователите на Т. Александров публикуват книга за убийството на водача на ВМРО, в която като главни обвиняеми се сочат БКП и Коминтернът[209], и обясняват своите действия със стремежа си да спасят Петрички окръг от съветизиране. Убийствата са определени и като отмъщение за смъртта на Т. Александров.

На 1 септември, макар и без Тодор, започва окръжният конгрес на Серски окръг, който взема решение П. Чаулев да бъде отстранен от ЦК на ВМРО. Другите окръжни комитети се солидаризират с това решение. Чаулев е уведомен за това с писмо, подписано от Протогеров, който му напомня, че съгласно чл. 109 и 110 от Правилника, той трябва да се яви на общия конгрес на ВМРО, за да даде отчет за дейността си[210]. Като представител на ВМРО във Виена, е освободен и Д. Влахов. Организационните книжа той трябвало да предаде на Т. Карайовов или на Н. Велев. На 23 септември ЦК издава пълномощно на Ив. Михайлов "да действа в Петрички окръг като негов пълномощник за умиротворяването му".

Легендарният водач на ВМРО Т. Александров е оплакан от народа в Македония и от цялата емиграция. И десни, и леви се стичат на панихидата му. Погребението на Д. Хаджидимов е сериозно засенчено. За това допринася и официалната версия, че той е участвал в заговора против Тодор. Македонските студенти в чужбина също оплакват преждевременната кончина на Тодор. Емиграцията в Америка изпраща телеграма до ЦК на ВМРО, в която се казва: "Страшно е да се помисли, че онова, което не успяха да постигнат сърбите и гърците с милиони динари и свръхчовешки усилия, направиха го чудовища, в които тече българска кръв. Белград и Атина ще ни бъдат твърде признателни, а потомството ще запише имената ни с позора на нови Юди и нови Херостратовци."[211]

Научил за убийството на Т. Александров, Ал. Цанков въздъхва с облекчение пред Рашко Маджаров: "Слава Богу, свърши се и с него."[212]

Още след приключването на виенските преговори, Т. Александров и Протогеров започват да подготвят меморандум по македонския въпрос до ОН. В тази работа участват и Н. Томалевски и Т. Карайовов. Тодор е убит малко преди да е редактиран меморандумът. Затова подписът на убития Тодор се възпроизвежда от Гьошо Гочев[213]. На 22 септември меморандумът е връчен в Женева от Томалевски и Карайовов[214]. Това е последният документ, изработен със съдействието на Тодор, в който ясно се посочва, че славянското население в Македония по произход и дух е българско. В навечерието на Балканските войни то съставлява 48% от цялото население на Македония. Идеята за автономия е дълбоко вкоренена сред това население, защото то отчита усложненията и опасностите, които биха могли да възникнат при анексионистична политика. Гърция и Сърбия нямат намерение да приложат договора за покровителство на малцинствата и макар че Гърция признава съществуването на "българофони" и дори на българи, в Егейска Македония няма нито едно българско училище и черква. Сърбия даже не признава, че във Вардарска Македония живеят преди всичко българи и ги подлага на същия национално-политически гнет. Дори училищата на американските мисии са затворени, защото в тях се преподава на български език.

В меморандума се настоява да се гарантира покровителството на малцинствата от ОН, което ще рече да бъде възстановено на българските (а и на другите) училища и черкви правото на обучение на родния език, да се върнат учителите, поповете, владиците и други изгонени след световната война, да се върнат и емигрантите по родните си места.

Започва преоценка на ценностите и ориентиране на ВМРО към нова тактическа линия. В това отношение меморандумът е често цитиран. На него се позовават мнозина от македонските дейци. На 24 октомври в. "Райхспост" публикува интервю с Ив. Михайлов, в което се съобщава, че главната цел на ВМРО си остава единността и независимостта на Македония със столица Солун, но ако Сърбия и Гърция признаят и спазват правата на малцинствата, може да се води легална борба в рамките на съществуващите държави. Тогава ВМРО ще се откаже от революционната си тактика. При сегашните условия – подчертава Ив. Михайлов – революционната борба е единственото средство за запазване на българите в Македония. И тук се говори за решаване на македонския въпрос в преустроена на федеративни начала Югославия[215]. Т. Карайовов също заявява, че целта на ВМРО е неизменна – автономия на Македония. Тази задача е трудна за постигане след Първата световна война – казва той, – защото старата и изгнила Турция е заменена от жизнеспособни държави като Югославия и Гърция, а България е слаба, не е онази отпреди Балканските войни. Ето защо Карайовов чертае няколко етапа до даването на автономия на целокупна Македония в нейните географски и народностни граници. През цялото това време обаче отношението към България ще остане неизменна догма, т. е. "без свободна, независима и силна България няма за нас свобода, а окончателно робство". Югославия иска да стигне до Солун "съвместно с България или против нея". Карайовов предлага ВМРО да смята тази нейна стъпка като пръв етап и да работи за постигането на втория и решителния – преобразуването на Югославия във федеративна държава, в която Македония да получи равни права наред с другите държави. Опитът на ВМРО след 1918 г. я довежда до извода, че това е спасителният път, който ще изведе Македония към крайния идеал. Широко се използват последният разговор на Т. Александров с Неманов и заключителната част на меморандума до ОН. Карайовов ги квалифицира като завет, "който ВМРО ще трябва да следва неотклонно в бъдеще"[216].

Този своеобразен проюгославски курс на ВМРО идва и от обстановката около Локарно. За активна съпротива срещу Югославия никой не мисли, включително и българските правителства след войната. В същото време те се раздират от противоречия: желаят спогодба със Сърбия, но не се решават да влязат в преговори със сърбите, защото биха останали "с наранено българско чувство". Даже Стамболийски след обещанията в Белград и след Нишката спогодба заявява на журналистите, че македонците са ирландците на Балканите, т. е. че въпреки това Македония ще си остане българска по чувство[217]. Сблъсъците на Т. Александров с Русев и Калфов също са резултат на политиката на Цанковото правителство към Югославия.

Тезата за решаване на македонския въпрос чрез официално българо-сръбско сближаване в рамките на Югославия като че става официална още преди убийството на Т. Александров. Тя е в унисон с курса на Цанков за сближаване с Югославия, за българо-сръбски съюз и излаз на България на топлото море чрез Кавала и Драма, а на Югославия – през Солун. Тя е теза, насочена срещу владеенето на Тракия и на Македония от Гърция. Нека не забравяме, че решението на македонския въпрос в рамките на федеративно преустроена Югославия непосредствено след войната, а и по-късно – през 30-те и 40-те години, се смята за пораженство. Тя се разглежда като "опиум за по-безболезнено опичане на Цвийчевото тесто в пещта на сръбската диктатура". Такава теза проповядва и Жика Лазич[218]. Въпреки това тя се налага и във ВМРО поради стабилизирането на Версайската система след 1924 г. и наложилите се международни отношения в Европа. ВМРО все повече започва да разчита на ОН за решаване на македонския въпрос, а добре се знае, че то е инструмент на съглашенските сили и няма намерение да ревизира системата, създадена в Париж през 1919–1920 г., така че идеята за автономна и независима Македония в нейните географски и икономически граници се оказва нереализуема. ОН не си мръдва пръста по македонския въпрос. Дял за това има и НК (Национален комитет) на македонските братства в България.

През 1924–1925 г. вече се вижда ясно, че крайният идеал на македонското освободително движение е неосъществим без война. Затова ВМРО прави "тактическо отстъпление"[219], като възприема само автономия на Вардарска Македония във федеративно преобразувана Югославия. Тя смята, че с това ограничава сръбското политическо влияние в самото СХС кралство и на Балканите. Но политика, която подпомага слизането на Сърбия до Солун, фактически засилва сърбизма.

На 23.XII.1924 г. в Милано е прострелян П. Чаулев. Убиецът Димче Стефанов признава, че е изпратен от ВМРО. На 30 декември е убит Т. Мишев в Щип, а през май 1925 г. в Бург-театъра във Виена е убит и Т. Паница. Изпратени са убийци и за Д. Влахов, но той успява да се укрие.

Със серията убийства македонското освободително движение изпада в сериозна криза, която разстройва масите. Отчайва ги обстоятелството, че македонските борби отново приемат характер на епидемично самоизтребване. Цанковото правителство си разчиства пътя за сближаване с Белград, което става за сметка на македонското освободително движение.

Комунистите и общият македонски фронт

Първите по-сериозни контакти на СССР и Коминтерна с македонското освободително движение датират от времето на земеделския режим, когато в България пристигат представители на Руския червен кръст начело с Б. Николаев. Тогава с посредничеството на Павел Шатев се установяват връзки с ВМРО и с федералистите. На среща с Б. Николаев и Андреев отиват Ч. Кантарджиев и д-р Ф. Атанасов, но резултатите не са големи, защото Николаев няма широки пълномощия. По тази причина Николаев отправя настоятелна покана към П. Шатев, Ч. Кантарджиев и Ф. Атанасов да посетят Москва[220]. Вместо в Москва през януари 1923 г. д-р Ф. Атанасов и П. Шатев се оказват във Виена и започват преговори с представители на СССР.

В същото време П. Шатев осъществява по-сериозни контакти между съветските дипломати и ВМРО. Организира се срещата между Т. Александров и Андреев – Базаров. В началото на юни 1923 г. Ф. Атанасов, придружен от Сл. Иванов, заминава за нови разговори в Москва. Там идват Д. Влахов и М. Монев, изпратени от Т. Александров. Двете делегации пребивават по едно и също време в съветската столица, без да знаят една за друга. Посредник и на едните, и на другите е П. Шатев, който е резидент на съветското разузнаване. Ф. Атанасов се среща с Чичерин, Радек, Дзерджински, Трелисера и др. и получава предложение за помиряване между федералистите и ВМРО. Преговорите на Влахов и Монев вече разгледахме в тази монография, поради което няма да се връщаме отново към тях.

В края на юли 1923 г. Ф. Атанасов се завръща от Москва във Виена. През август и септември пред него се явяват последователно Лугановски и Голдщайн и му предлагат федеративната организация да засили дейността си в Егейска и Вардарска Македония, като за база използва територията на Албания. Освен това те го молят да се заеме със създаването на Общ балкански революционен комитет, в който да участват македонци, хървати, черногорци и албанци. До началото на 1924 г. са изградени само албански и черногорски комитети – първият начело с Хасан Бей Прищина, а вторият – с проф. Вучевич, Кривокапич и д-р Маркович. Общ балкански комитет не се създава, защото условията се оказват неподходящи.

През декември 1923 г. във Виена се установява Д. Влахов като консул на България и представител на ВМРО. Той е снабден със специално пълномощно, подписано от Т. Александров (30 дек. 1923/ No 667), в което се казва, че ЦК на ВМРО "упълномощава г-н Димитър Влахов (Данилов) от гр. Кукуш, Македония, бивш депутат от Солун, да приключи преговорите с РСР в духа на уговореното в срещата Богдан (Т. Александров – б. а.) – Андреев. Умоляват се господа пълномощниците на РСР, при които се яви г-н Дим. Влахов, да имат пълно доверие в него и да му оказват най-голямо съдействие."[221]

В помощ на Влахов е и членът на ЦК на ВМРО П. Чаулев, който е напуснал България и се готви да влезе в Охридско откъм Албания. Чаулев по това време пребивава в Италия. Той и Влахов установяват редовни контакти с Голдщайн.

В края на декември 1923 и през януари 1924 г. във Виена се събират десетина души федералисти, между които д-р Атанасов, Сл. Иванов, Гр. Костов, Карамитрев, Риндов, Тренчев, Греков, Миладинов и др., и образуват легален отдел на федеративната организация. Тогава започва да излиза и в. "Македонско съзнание". Вестникът се редактира от Гр. Костов, а по-късно от Риндов и е насочен директно срещу ВМРО. Той се издържа от безотчетните фондове на СССР, сетне и от Жика Лазич. Групата влиза във връзка с Р. Ризов и П. Брашнаров, вика ги във Виена, за да обсъждат обстановката във Вардарска Македония и възможностите за дейност там.

След пристигането и на Т. Паница във Виена през март 1924 г. Голдщайн настоява за среща с Влахов, Чаулев и Паница. Паница отклонява това искане, защото е противник на помирението между ВМРО и федералистите, към която група се числи и той.

След дълги настоявания от Голдщайн и другите федералисти срещата се провежда. На нея присъства и д-р Атанасов. Обсъжда се въпросът за помирение с ВМРО, за което най-настоятелни са Влахов, Чаулев и Голдщайн. Федералистите държат преговорите да станат в присъствието на целия ЦК на ВМРО, за да не се повтори историята с Тиранския протокол (помирение), когато Протогеров се отказва от подписа си и цялата отговорност пада върху Ф. Атанасов[222]. Тяхното условие се приема. За целта от София са повикани Т. Александров и Протогеров. Харлаков взема активно участие в разговорите. От страна на федералистите упълномощеният за преговори е д-р Атанасов, а от ВМРО – Влахов и Чаулев. Преговорите се водят в присъствието на Голдщайн и Харлаков.

Дава се възможност на Ф. Атанасов пръв да предложи условията за помирение. "След дълги разисквания – пише Ф. Атанасов, – аз предложих следното: от ЦК на ВМРО да излезе ген. Протогеров, като на негово място влезе лице, посочено от нас. Това лице бе Чудомир Кантарджиев, който се намираше в България и името на когото не можех да съобщя, защото не бях сигурен, че това наше предложение ще бъде прието. Това мое предложение бе, главно от генерал Протогеров, с възмущение отхвърлено."[223]

След доста преговори помирението се постига поне на теория. Взема се решение да се издава в. "Балканска федерация". За него ВМРО обещава да отпусне 150 000, а федералистите – 100 000 лв. За главен редактор е назначен Харлаков. Д-р Атанасов твърди, че лично е видял документ, написан собственоръчно от Т. Александров, в който се казвало, че след като Ст. Мишев и другарите му извършат сериозна акция срещу сърбите, може да се завърне в България и да поеме ръководството на Петрички окръг[224]. Този документ не е поместен в "Изменниците на македонското дело". Той не бе намерен и в архива на Коминтерна в Москва.

Наред със съветската дипломация и разузнаване с македонското освободително движение активно се занимават и КИ и БКФ, която е негово подразделение. Основополагащите документи на комунистическото движение на Балканите в този период (по македонския въпрос) са резолюциите на Шестата и Седмата конференция на БКФ, а също и решенията на Петия конгрес на КИ[225].

На преговорите във Виена, макар и в сянка участва и Балканският революционен център начело с Г. Димитров (Виктор). Той съгласува въпросите с ЦК на БКП и с КИ в лицето на В. Коларов. По искане на КИ и БКФ през пролетта на 1924 г. е възстановена и Емигрантската комисия при ЦК на БКП, в която главна роля играе Д. Хаджидимов. Чрез нея БКП успява да създаде фракции в много от братствата, в Илинденската организация и в македонските младежки дружества[226]. В Илинденската организация БКП работи главно чрез Хаджидимов. Олевяването на илинденци върви успоредно с олевяването на ВМРО. Но българските комунисти нямат "свои хора във ВМРО", защото нито БКП позволява на своите членове да влизат във ВМРО, нито ВМРО приема в редовете си членове на комунистическата партия. Затова чрез социалистите и анархистите, които членуват в македонската организация, българските комунисти действат за създаване на своя фракция по време на издигнатия лозунг за единен македонски и единен балкански революционен фронт. Тази дейност на БКП обаче не е резултатна; тя се натъква на редица трудности, които мъчно може да преодолее. И ако все пак някои войводи и четници се приближават до БКП, до нейната политика по македонския въпрос, това става поради общото олевяване на македонското движение, а не в резултат на успехи на БКП.

ЦК на БКП прави опити да се свърже с ВМРО и чрез Методи Алексиев, който е в близки връзки с Алеко Паша.

Стратегическата линия, към която се придържат КИ, БКФ и БКП е т. нар. "втора вълна" на международната пролетарска революция, за начало на която смятат Септемврийското въстание в България, октомврийските събития в Германия и събитията в Полша. Това схващане, разработено от ръководителя на КИ Зиновиев, се възприема и пропагандира от Задграничния комитет (представителство) на БКП във Виена (образуван на 15.X.1923 г.), който на 27 октомври публикува статията "Пред нова революционна вълна в света"[227]. Тази постановка на КИ и БКП се оказва напълно погрешна, защото вместо очакваната революционна вълна капитализмът навлиза в етап на стабилизиране и революционната вълна спада неимоверно много. Погрешната оценка на положението в Европа и света води и до крайно погрешна тактика на комунистическото движение. Властта в България все повече укрепва, КИ и БКП водят курс към въоръжено въстание, за което обективни условия няма. Обективният ход на историята се разминава с политиката на БКП, откъдето идват и редица неблагополучия за комунистическата партия, а и за националноосвободителните движения.

Вярно на своята погрешна преценка на положението, още на другия ден след създаването си Задграничното представителство на БКП взема решение българските комунисти да подкрепят "с всички сили" борбата на формиращата се левица във ВМРО "против

Тодоралександровата клика", както и създаването на единен фронт в македонското революционно движение чрез споразумяването на тази левица във ВМРО и организацията на федералистите и "дори чрез тяхното обединение в една обща македонска организация", напълно освободена от влиянието на българското правителство и на буржоазията[228]. КИ и БКП възприемат мненията за създаване на общ фронт с БЗНС и с националреволюционните организации и за подготовка на въстание.

Глобално погледнато, политиката, която провежда БКП към своите евентуални съюзници и в частност към ВМРО, е много противоречива. Не може да се отрече, че след Септемврийското въстание тя заема недвусмислена позиция, че за извоюване на свободата и независимостта на Македония е "безусловно необходима" подкрепата на българския и на другите балкански народи. Затова БКП се обявява срещу противопоставянето на българския народ на ВМРО и обратно. Партията не крие разочарованието си от противопоставянето на ВМРО на българските комунисти и земеделци по време на Септемврийското въстание, от това че ВМРО се е поставила "в пълна услуга на Цанковото правителство ..." БКП смята, че ВМРО трябва да се освободи от "гибелното ръководство на Тодоралександровата група ..."

Само два дни след заемането на това становище Г. Димитров пише на В. Коларов, че е насрочена среща с Т. Александров, тъй като последният твърдял, че не бил замесен в потушаването на въстанието и изказал готовност за помирение с федералистите. Настоявал и за близък контакт с русите. Протогеров също настоявал за изясняване на отношенията[229]. Въпреки това БКП спазва доста стриктно линията си към ВМРО. Недоверието към Т. Александров е основен неин постулат. Отношението към него е като към "предател" на истинските интереси на македонското население. Особено подходящ момент за разобличаване на Т. Александров БКП вижда във връзка с арестите на видни македонци през март 1924 г. Инструкциите от Виена са да се засили "кампанията против Тодоралександровия щаб, като се разкрие неговото предателство"[230]. Подобни мисли прокарва и Президиумът на БКФ във възванието си до балканските народи от 18.III.1924 г. Там се казва, че македонският въпрос може да се реши без война чрез самостоятелно масово движение, свободно от българската, гръцката и сръбската буржоазия, чрез единен фронт (общи действия и обща борба) на всички наистина революционни групи и елементи в македонското движение[231]. В проекта на този позив представителят на КИ в БКФ Милютин прави две поправки, които не променят нищо съществено в съдържанието, но този факт е показателен за опитите на коминтерновския представител да се разграничи от ръководството на федерацията по македонския въпрос. Впоследствие идват и други, вече по-съществени намеси на Милютин, което показва, че той възприема ВМРО такава, каквато е, без да скрива слабостта си към Т. Александров също "такъв, какъвто си е".

На 18.III.1924 г. Г. Димитров пише на В. Коларов, че въпреки резолюциите по македонския въпрос и въпреки изясненията в Москва Милютин все се опитва да прокарва своя "особен възглед на разположение към автономистката организация на Т. Александрова, такава, каквато си е тя"[232]. В същото време Милютин докладва в КИ, че позицията на БКФ по македонския въпрос е неправилна, без да обясни какво точно влага в тази неправилност, защото федерацията се придържа към резолюцията си по македонския и тракийския въпрос на своята шеста конференция, приета и от самия Милютин.

Очевидно Милютин не одобрява тактиката на противопоставяне на Т. Александров и особено неговото третиране като неравноправна страна в преговорите и желанието той да бъде променен, като му се наложат други схващания и мотиви за борба. В отговор БКФ посочва, че тактиката на единен фронт с националреволюционните организации не изключва критиката на тези организации и особено на онези, които са използвани от българското или сръбското правителство за борба против трудещите се[233]. Федерацията заявява, че в случай на въстание в Македония балканските комунистически партии "трябва решително да излязат в негова защита", да го подкрепят, "за да завърши с победа на потиснатото население"[234]. КИ се отнася с резерва към евентуална помощ от СССР по време на въстание в България, комбинирано с надигане и в Македония. На 26.II.1924 г. В. Коларов се среща с комисаря по външните работи на СССР Чичерин и разговаря с него за оказването на такава помощ. "Този въпрос може да реши само Политбюро" - заключил Чичерин[235]. Не закъснява и отговорът на Политбюро, че българите могат да разчитат само на собствените си сили[236]. И понеже има разногласия по преценката на политическата ситуация, КИ изпраща в България двама свои представители да се запознаят на място с разногласията в ЦК. Единият е Милютин, а другият е все още неидентифициран. Те пристигат в София през март и престояват около два месеца. Впоследствие и двамата представят свои доклади за положението в България и задачите на БКП.

В доклада на все още неизвестния пратеник[237] наред с другото се разглежда и въпросът за преговорите с Т. Александров. Той съобщава на КИ, че арестите на 3 март са извършени със знанието и съгласието на ВМРО. Поради това не бива да се правят прибързани изводи от желанието на Т. Александров да преговаря с КИ. "Играта на Александров има други цели, пише авторът, но КИ трябва да се постарае да го използва и да доведе до действителен разрив между Т. Александров и Цанков. ВМРО се субсидира от правителството. Ако ВМРО се стреми към разрив с Цанков, то арестите са най-удобният случай за това. Заключението е, че трябва да продължат преговорите с Т. Александров и Протогеров, но да се знае, че "от страна на македонците никаква опасност не застрашава Цанков в най-близко време".

В доклада на Милютин "Положението в България и нашите задачи" се констатира, че въстанието е неизбежно и необходимо в България. При това положение едно въстание в Македония придобива изключително значение, защото то щяло да предизвика намесата на хърватите и черногорците. Милютин предвижда, че след няколко месеца въоръжената борба на територията на България и СХС кралство "става неизбежна"[238]. Оттук следва и вече посочената директива на Милютин от юни 1924 г. въстанието в Македония да започне с изгонване на българските власти от Пиринска Македония. С това си поведение Милютин съдейства за утвърждаване на идеите на ултралявата групировка в БКП. Затова не е чудно, че и на Витошката конференция (17–18.V.1924) БКП продължава да застъпва тезата за революционна криза в България и смята, че новото въоръжено въстание е неизбежно, защото "светът е пред нова буря".

В началото на април 1924 г. във връзка с водените преговори във Виена съветският представител и ЗП на БКП искат и от Т. Паница сведения за македонското освободително движение. На 6 април такъв доклад се получава и в двете инстанции[239]. В него основните акценти са сложени върху това, че федералистите винаги са смятали, че между тях и "лъжеавтономистите не може да има никакво обединение и примирение". Паница обръща внимание на обстоятелството, че повечето от членовете на федеративната организация на Ф. Атанасов са придошли от лагера на Т. Александров и Протогеров, че това са хора "с буржоазни схващания". В организационно отношение, пише Паница, федеративното движение се представлява от: 1. Легалните организации на емиграцията в България, които в по-голямата си част са привърженици на федерализма; 2. Легалното федеративно движение в Сръбска

Македония се представлява от групата на Ст. Мишев, който работи в сътрудничество с органите на сръбските власти. Това движение действа официално на конституционна почва за дребна административна автономия в рамките на СХС кралство. Т. Паница подвежда КИ и ЗП на БКП, като добавя, че Ст. Мишев и сие действат и на нелегална почва за организиране и въоръжаване на македонското население под претекст на борба против четите на Т. Александров, а всъщност с оглед на бъдещата борба срещу Сърбия за освобождението на Македония[240]. Затова Паница моли да се даде директива на балканските комунисти да подпомагат дейността на Ст. Мишев, да подкрепят и другите легални и нелегални федеративни организации – дори те да навлязат в тях и да заемат ръководни длъжности. Той препоръчва да се създаде задгранично централно тяло, в което непременно да влиза и Ч. Кантарджиев. Според Паница освобождението на Македония е невъзможно без помощта на Съветска Русия. Затова в този център трябва да влезат хора с комунистически или близки на тях разбирания. Вероятно Паница се вижда един от членовете на центъра, поради което декларира, че без да е член на БКП, която до септемврийските събития от 1923 г. допуска много тактически грешки спрямо македонското движение, той "стои всецяло на комунистическото разбиране" на македонския и въобще на балканския проблем.

Когато декларацията е подписана от тримата членове на ЦК на ВМРО, Г. Димитров съобщава на Коларов, че преговорите с македонците са приключили с приемането на декларация, "която съвсем не задоволява, макар и да представлява една стъпка напред"[241]. На 13 май Г. Димитров отново занимава Коларов с преговорите, като му съобщава, че Хр. Янков е пристигнал във Виена, но късно, защото преговорите са привършили. ЦК на БКП най-настоятелно моли да не се дава никаква морална, политическа и материална подкрепа на крилото на Т. Александров във ВМРО, което се състояло "от български националисти и формени буржоазни фашисти". Подкрепа да се даде само на революционната опозиция в организацията, която се ориентира все по-ясно в духа на декларацията на илинденци (става дума за меморандума от 17 април)[242]. В такъв дух е и решението на Президиума на БКФ от 5 май, че ВМРО може да получи морална и политическа подкрепа от БКФ само ако "скъса всички връзки с правителството на Цанков и с балканската буржоазия и даде *доказателства* (к. а.), че е скъсала с досегашната погрешна и пакостна за македонското освободително движение политика ..."[243] Затова Димитров моли Коларов да възпрепятства едно “фатално погрешно решение” в Москва, защото “руските другари” във Виена, които се занимават с този въпрос, имат за свой съветник Харлаков и Г. Димитров се бои, че “този авантюрист ще създаде някоя пакост”[244]. В такъв контекст е и писмото на Хр. Стоянов до ЗП, в което се казва, че е “абсолютно недопустимо” да се мисли, че Т. Александров е скъсал с правителството на Цанков. Хр. Стоянов определя Т. Александров като “окончателно компрометиран в очите на всички демократични елементи в България и Македония” и дори да е искрен в манифеста и другите документи от Виена, поради неговото минало и връзки с българските правителства би бил “баласт в лявата опозиция”. ЦК на БКП препоръчва пълна и всестранна поддръжка на опозицията във ВМРО, която заедно с Илинденската организация води борба против правителството на Цанков. Никаква поддръжка на Т. Александров, докато не даде “реални доказателства за своя разрив с правителството на Цанков и не промени своето отношение към комунистическата партия”[245].

В хода на голямата дискусия около публикуването на манифеста и неговото отричане от Александров и Протогеров, Коларов и Димитров отправят на 5 август писмо до ЦК на БКП. В него те одобряват тактиката на БКП по македонския въпрос и смятат за съвършено неоснователни обвиненията, че ЦК уж саботирал сближаването с автономистите. Същевременно формулират в няколко точки политиката на българските комунисти по македонския въпрос: а) сближаване с македонските организации на базата на тяхното искане за автономна Македония и балканска федерация и поддръжка на борбата им; б) обединяване на македонските организации на базата на тяхната *пълна независимост* от буржоазните националистически партии и правителства в балканските страни и империалистическите държави; в) тесен контакт с лявото течение на ВМРО за налагане на новата ориентировка в цялата организация; г) недоверие към Т. Александровци, които винаги са били български националисти и едва ли са в състояние да бъдат само македонски революционери. Но толкова по-настойчиво трябва да дирим контакт и да ги накараме да се самоопределят; е) единство на ВМРО. Националистическите български елементи в нея ще се опитат да я разцепят, ако не могат повече да я ползват за целите на българската буржоазия. Решително противопоставяне на разколническите тенденции. Чуждите оръдия да си отидат, но организацията да си остане цяла; ж) услугите, които можем да очакваме от македонските организации, ще бъдат следствие от нашето сближаване, а не предварително условие за него. Те ще бъдат реално доказателство, че сближаването е настъпило; з) ние няма защо да бъдем по̀ македонци от самите македонци. Не БКП ще формулира и предявява своите искания, а те самите. Ние само ще ги подкрепяме. Не БКП ще води борба за тяхното осъществяване, а те самите. Ние само ще ги поддържаме. Например, ако те смятат за достатъчна автономията на Македония, ние няма защо да искаме пълна независимост; и) да се използва недоволството в Петрички окръг, където ВМРО се е превърнала в инструмент за грабене на населението от страна на капиталистите[246].

Коларов и Димитров успокояват ЦК на БКП, че ВМРО не е получила от Москва никакви субсидии и даже тя не е искала такива. "Преговорите се водят при наше участие, съобщават те. Никакво решение досежно македонските работи Москва не ще вземе без нашето съгласие и знание. Ако биха се явили разногласия, то РКП и КИ ще разрешат спора."[247] КИ се надява, че ще се сложи край на играта на Т. Александров и той трябва да реши: или с Цанков, или със СССР. "Притиснат от две страни, той не ще може вече да лавира." Българското правителство ще използва разрива си с ВМРО за сближаване с Белград – иначе ще изпадне в положението на Стамболийски след Нишкото споразумение.

Както вече посочихме, Цанков наистина използва новата ориентация на македонското движение и болшевишката опасност от сближаване с Белград, което означава нова капитулация на България по македонския въпрос, присъединяване на Солун към СХС кралство и излаз на България на Бяло море през Тракия. Къде отива тогава целта на ВМРО за независима Македония?!

На 7 август К. Янков праща отговор на писмото на Т. Александров. Тонът му не е официален. Вместо обичайното "Вие", характерно за писмото на Тодор, тук обръщението е в единствено число. Изглежда, някаква близост се е получила в контактите между двамата, която никак не хармонира с хладното отношение между БКП и ВМРО като цяло. К. Янков отбелязва, че ще бъде докрай искрен с Тодор и генерала. Според него македонското освободително движение "стои изолирано и усамотено" и поради това над него "висне ежечасно опасността да бъде разгромено от обединената международна и балканска империалистическа реакция"[248]. Янков припомня, че на срещата, която е имал с Тодор, му е предложил да се започнат преговори тук, в България, при пълно познаване на текущата обстановка, като ВМРО се свърже със СССР и другите сили, които са опора на борещите се македонци. Той предлага и посредничество за изглаждане на временно възникналите недоразумения. Във всичко това К. Янков вижда честно "протягане на братска ръка". Това, което се случва около манифеста, Янков нарича "печално смешна история", която трябва да се остави настрана, защото "опасността тропа на вратата ни". "Внимавайте, водачи на борещите се за свобода и добруване македонци! Стоите пред историческа отговорност!" – заявява той."Мина се поставя под македонското революционно дело и вие ще бъдете принудени да изместите македонското освободително движение от неговия естествен път, при това с много повече кървави жертви и загуби. Затова съвсем не става дума за "авантюри, младежки увлечения и крайно опасни скокове", а за голяма отговорност за единната и по-нататъшна борба. Ето защо, заключава К. Янков, позволявам си отново да повторя, че изпълнявам най-добре завета на моя скъп покойник баща."

Това писмо е част от повишената активност на българските комунисти по македонския въпрос. ЦК на БКП като че ли се надява повече на успех чрез контакти с Протогеров, отколкото с Т. Александров. Само така може да се обясни и обстоятелството, че в документите на БКП постепенно "реакционерът Протогеров" е причислен към левицата в македонското освободително движение. Чрез Протогеров БКП успява да склони да се върне в движението и Ч. Кантарджиев. БКП организира среща с Кантарджиев, насрочена е и втора. Неговата задача е да сближи Ст. Мишев и другите федералисти с ВМРО. Контактите на БКП с Протогеров стават и чрез Алеко, особено след Струмишкия конгрес, когато става ясно, че ВМРО се раздира от противоречия. Конгресът осъжда кланетата през 1923 г., в които участва и ВМРО. Цялата вина се прехвърля върху Т. Александров. Алеко дори прочита телеграма на Тодор, с която бил наредил разправата с въстаниците. ЦК на БКП приема за левица Алеко, Протогеров и Чаулев.

Задграничното представителство на БКП е недоволно от срещите и позициите на К. Янков. На 21 август Г. Димитров препраща на В. Коларов в Москва писмо на К. Янков, което Димитров определя като "много странно не само по несериозния си и арогантен характер". В него се прокарва линия, противоречаща на тази на ЦК и на ЗП. Тя се смята от Димитров за "съвършено погрешна". ЦК действал правилно, а К. Янков "върши на своя глава недопустими работи"[249]. Янков не е съгласен и с кампанията против Т. Александров, започнала с писмата на Чаулев и Влахов в бр. 2–3 на "Балканска федерация". Според Г. Димитров всичко това доказва, че той е "съвсем негоден" за работата, която му е поверена.

Г. Димитров се безпокои за успеха на готвеното въстание при тези "грешни ходове" на част от българските комунисти. Още повече, че К. Тодоров "под най-строг секрет" съобщава на Паница и Ф. Атанасов, че земеделците са уговорили със сръбското правителство да се организира доброволчески отред от 5000 души (емигранти, македонци и сърби), който да навлезе в България и да вдигне въстание за възстановяване на земеделското правителство, свалено на 9 юни. Парите и оръжието отпускали сърбите, а земеделците се ангажирали да присъединят България към кралството на Александър[250]. При това положение единният фронт със земеделците отпада, а и работите с ВМРО не вървят добре.

На 1 и 2.IX.1924 г. Г. Димитров се среща в Прага с Недялко Атанасов и Христо Стоянов, които го успокояват, че левицата в Земеделския съюз си остава на позициите за единен фронт с комунистите и че обещаното оръжие от Сърбия щяло скоро да се получи и би могло през октомври да започне въстанието. Те отричат, че са поемали ангажимент за евентуално присъединяване на България към кралството като цена за помощта, която Сърбия би оказала. Но признават, че "в тая насока може К. Тодоров да е дърдорил нещо"[251]. В Прага се приема платформа за общи действия по време на въстанието. Изгражда се Акционен комитет на единния фронт с няколко бюра в страната – политическо (Ив. Манев и Грънчаров), организационно (Ст. Димитров и ?) и военно (К. Янков и Петрини)[252].

По въпроса за предстоящото въстание Г. Димитров занимава във Виена и Паница. Последният му съобщава, че са имали среща с гръцкия външен министър Русос за сдобиване на земеделците с пари, оръжие и бази на гръцка територия. На срещата е присъствал Н. Атанасов. Имали среща и с военния министър. И двамата се отнесли съчувствено. Разбрало се, че гръцкото правителство иска да ангажира предварително земеделците за "едно общо действие против сръбските попълзновения" към Солун и Егейска Македония. Гърция отпуска на земеделците около 18 000 фунта стерлинги, които са получени от К. Тодоров чрез гръцкия посланик в Белград. Наред с това К. Тодоров дава съгласие бъдещото земеделско правителство да се откаже от претенциите за Егейска Македония, то ще бъде в съюз с Гърция[253]. Г. Димитров информира КИ, че Паница, макар и да действа като човек на земеделците, "няма никакво доверие в тях", искрено поддържа комунистите и е готов да следва указанията на КИ и БКФ. Паница обещава да организира и въоръжи на гръцка територия и в Неврокопско най-малко 500 души, с които ще влезе в Петричко по време на въстанието и ще увлече голяма част от населението в борбата против Цанковия режим[254].

В деня на убийството на Т. Александров К. Янков получава бележка от него, с която му съобщава, че той и Протогеров искат в близко време нова среща, като допълнително ще уточнят деня. Двамата се извиняват, че по-рано не са се обадили, защото били далеч от София[255].

Вече в ЦК на БКП има сериозни разногласия по македонския въпрос и конкретно по тактиката към ВМРО и Т. Александров. Г. Димитров продължава да обвинява К. Янков, че чрез връзките си с руския пратеник Кирил "*съзнателно* се старае да създаде недоверие и недоразумения между ЦК", от една страна, и Димитров и Коларов – от друга[256]. Той бил внушил на Кирил (неразчетен псевдоним), че писмото на Димитров и Коларов от 5 август е "политическа директива", която се налага на ЦК от двамата в качеството им на "друг партиен център"[257]. Обратно, Г. Димитров не смята това писмо за директива. В него "ние изказахме мнението си наред с другото и по македонския въпрос"[258] – пише той.

През септември Димитров получава общо 3 писма от К. Янков, които той определя с думата "чудовищни"[259]. От тях се вижда, че в ЦК на БКП "даже предполагали, че убийството на Т. Александров е било организирано от руските другари" и по внушение на Димитров и Коларов[260]. "Просто непонятно е, отбелязва Г. Димитров, как са могли да дойдат до това нелепо предположение."[261] Всичко това Димитров отдава на обстоятелството, че в ЦК първа цигулка свирят нови хора за комунистическото движение, при това "грандомани и с болни амбиции"[262].

Революционният център във Виена настоятелно моли ЦК на БКП да изпрати свой представител, за да се изгладят противоречията и недоразуменията. След значително закъснение в началото на последното десетдневие на октомври във Виена пристига политическият секретар Ив. Манев, който прави подробен устен доклад пред Президиума на БКФ, а след това го представя и в писмена форма. По това време се получават и тезиси на ЦК по македонския въпрос[263], писани от К. Янков (Лазар).

От доклада и тезисите се вижда, че в ЦК има сериозни разногласия. Ив. Манев, Д. Хаджидимов и П. Искров (малцинството) обвиняват Ст. Димитров, К. Янков, Я. Доросиев и Т. Петров (мнозинството) в национализъм, защото под независимост то разбирало неутралитет на ВМРО в борбата между правителството и БКП. Малцинството одобрява публикуването на манифеста, а мнозинството е против това, защото смята, че то е акт на скъсване и обявяване на война на ВМРО. Обвиненията в национализъм са отправени главно към Ст. Димитров, който е най-ревностният привърженик да продължи естественият процес на олевяване на ВМРО, като се запази нейното единство. Той е и за коригиране на манифеста в пункта, който се отнася до българското правителство, ако това е истинската пречка за несъгласието на Т. Александров.

В доклада си Ив. Манев (Златко) признава, че ударът върху ВМРО и македонското освободително движение предизвиква в ЦК на БКП "остра идейна криза", която разкрива, че болшинството (общо 4 души)[264] поддържало "един чисто буржоазно-националистичен възглед". Малцинството стои на гледището на БКФ и "руските другари", но и то смята, че във Виена са допуснати грешки, които, прибавени към големите грешки на БКП, обясняват защо така силно е поразена ВМРО – над 200 революционери убити и всички оръжейни складове на организацията са превзети от Цанков.

Докладът на Манев съдържа главно следното: а) ЦК на БКП започва много късно системна работа сред ВМРО – едва през май 1924 г. с образуването на Емигрантска комисия при ЦК, в която влизат известни македонски революционери, но "негодни за упорита комунистическа работа и плащащи голям данък на старите партийни разбирания по македонския въпрос". Комисията развива слаба дейност, не успява да създаде здрави комфракции нито във ВМРО, нито в легалните организации; б) въпреки подканванията от Виена да се влезе във връзка с ЦК на ВМРО, до публикуването на манифеста това не е направено. Причината се крие в нежеланието на Т. Александров, но и ЦК не прави сериозни постъпки в това отношение; в) връзките с водачите на легалната левица са добри, но с нелегалната – нищожни. Не ЦК на БКП, а нелегалната левица в лицето на Алеко Паша търси такива връзки. Провеждат се две срещи между Алеко и Хаджидимов, в които последният се държал много резервирано. Това му държание се дължи на обстоятелството, че той слага Алеко "на една дъска с Т. А[лександров]", когато всъщност според Манев "Алеко е вече отявлен левичар, преди още да бъде публикуван манифестът"; г) 15–20 дни преди събитията[265] Алеко устройва среща с Буйнов и Кантарджиев в Разложко, на която е поканен и Хаджидимов, но той отказва да замине. По този повод Хаджидимов влиза в остър конфликт с ЦК; д) до конгреса на Илинденската организация през май 1924 г. нищо особено не се е вършило. Инструкциите от ЦК на БКП тогава са да се направи всичко възможно левицата да вземе Илинденската организация в ръцете си. Само К. Янков е против тази директива. Той смята, че заради някаква си Илинденска организация не трябва да се дразни и да се сърди Т. Александров, да бъде настройван срещу БКП, и то тъкмо в момент, когато се водят преговори с него във Виена. Успехът на левицата на конгреса на илинденци се дължи изключително на активната намеса на БКП и на подкрепата, оказана на илинденци от нелегалната левица начело с Алеко; е) след публикуването на манифеста и опровержението му от Александров и Протогеров се засилва левицата. Предстои сблъсък между левицата и десницата в съюз с Цанков, а ЦК на БКП бездейства. Връчен е меморандум на Илинденската организация, изпратени са убийци във Виена, но ЦК пак бездейства (отказът на Хаджидимов да замине за Добринище) или се надява "да загасне пожарът". Мнозинството не иска да се води кампания срещу Т. Александров, затова отклонява и издаваното в специална брошура на писмата от бр. 2–3 на "Балканска федерация". Пуска ги чак след събитията[266].

Тезисите на мнозинството, писани от К. Янков, отразяват особените позиции на автора, които в голяма степен са застъпени в неговите писма до Ив. Генчев през август и септември. В писмо от август той "пророчески предсказва" погрома, който "вие, марксистите мъдреци в третия отред на революционните сили на Балканите ни подготвихте", т. е. във ВМРО. В същото писмо той пише на Генчев: "вие с безумните си постъпки и фразеологията си, и с липсата на конкретна организационна мисъл и анализ, ни изправихте пред един нов фронт, който ще погълне много сили и жертви". "Така и стана – добавя в писмото си на 21 септември К. Янков. – В долината на Места и Струма ние сме разгромени. След селяните на 9 юни, след работниците през септември миналата година дойде ред и на македонските ни другари." "Аз виждах, че два терена летят един към друг." "Небето ми е свидетел, че употребих всичко възможно, за да предотвратя новото наше нещастие. Не биде." След Плевенски, Русенски, Врачански и Пловдивски окръг през юни, след Враца, Видин, Ст. Загора и Пазарджик през септември – уроците не ни стигнаха – бидоха разгромени Г. Джумая, Неврокоп и Петрич. Но тоя опит е "малък за вас – изглежда, че гърбавия само гроба ще оправи". "Считам вашето вмесване в преговори с руските другари във Виена, особено вмесването на Виктор (Г. Димитров – б. а.) за фатално. Тоя другар дословно повтори хода си от 9 юни."[267]

Във второто писмо от септември К. Янков не се съгласява, че грешката на Виена била тактическа: "Не Иване, не, не е тактическа някоя грешка, грешката ни по разгрома на ВМРО. Напразно там (във Виена – б. а.) се мъчите да отклоните въпроса. Грешката е в погрешното прилагане на тактиката на единния фронт. Грешката е същата, както и на 9 юни. Грешката е, че вие чисто и просто не знаехте какво да искате от ВМРО. Не знаехте до какъв стадий е стигнало революционизирането на ВМРО, на емигрантските маси, какви течения има, какво е съотношението на силите и пр. Затова вместо единство се получи разцепление, вместо борба на масата срещу буржоазията, получи се взаимно изтребление. Вместо крачка напред в движението, направиха се две крачки назад. Забравихме масите и дипломатствахме. Отгоре на това не знаехме как да дипломатстваме." "С една дума – заключава К. Янков, – грешката ви бе, че си останахте доктринери, т. е. хора на общите фрази, хора на парламентаризма и изборните борби, лишени от способността за конкретна мисъл и преценка в епохата на най-изострените класови борби – гражданската война. Никакво лично настроение не влагам в тази оценка. Твърде близо е може би краят, за да има време да интригувам. Запомни това и си го припомни на другия ден след неизбежното."[268] Предчувствията на Янков за неизбежния му край наистина стават реалност няколко месеца по-късно.

Горе-долу тези мисли са развити и в тезисите на мнозинството. Накратко те могат да се резюмират така: 1. Септемврийските събития от 1924 г. във ВМРО са тежък удар по класово-революционното движение на Балканите. Те ускоряват съглашението между българската и сръбската буржоазия; 2. Причините за неуспеха на БКП имат преди всичко обективно-фактически характер – липса на информация, липса на връзка с левицата във ВМРО, надценяване на силите на БКП и подценяване силите на противника. Но главната причина се крие в неправилното прилагане на тактиката на единен фронт по отношение на ВМРО и емигрантските маси. Тя форсира разрива във ВМРО, преди още да бъде подготвено общото движение на трудещите се в България, за да я защитят от неизбежния удар на Цанковото правителство. Поражението е колосално. То може да се сравни само с това на 9 юни и през септември 1923 г.; 3. Поражението на БКП е плод на непоправимо доктринерство. БКП не знае какво да иска от емигрантските маси и организации. Със своите крайни искания тя дава възможност на българската буржоазия да спечели още една лека победа[269]. ЦК е напълно съгласен с директивата, дадена от В. Коларов и Г. Димитров, но намира, че тя не е спазена от самите тях при преговорите с Т. Александров, като са му поставени някои неприемливи неща, имащи чисто партиен характер, срещу исканата от него подкрепа за македонското движение[270]; 4. От гледна точка на директивата тактическото ръководене на кампанията за единен фронт с ВМРО не издържа никаква критика. По време на нея ЦК "е съвършено изолиран". Всичко се затваря в ЦК на ВМРО и Виена.

“Виенските другари” водят кампанията изключително отгоре, правят планове и ходове, откъснати от борбата по места, откъснато от масите, като ги поставят пред свършен факт. Намесата на БКФ не поправя положението – напротив, усложнява го още повече. Отговорност носи ЦК на БКП, който не прави никакви опити да повлияе на воденето на кампанията. При това ЦК не е на единни позиции. Виена решава да скъса преговорите с Т. Александров, да публикува манифеста и да постави БКП и левицата във ВМРО пред курс, който логически води до въоръжено сблъскване в Петричкия край; 5. Би трябвало да се има предвид, че левицата и центърът във ВМРО водят борба против десницата и че тази борба органически е свързана с класовите борби в България. Виена дава директива за отсрочване на решителната борба в България, а по отношение на ВМРО линията е друга. И по отношение на нея би трябвало да се води линия на спечелване на време, отсрочване на неизбежното сблъскване, синхронизиране на единия и другия сблъсък. Тази линия обаче не е приложена от Виена и БКФ. На ВМРО ултимативно са предявени платформа и манифест, стоящи на гледната точка на левицата. Центърът не се съгласява с това. Иска се ВМРО да се намеси във вътрешните борби на България на страната на левите сили, изгонване на правителствените чиновници от Петричко, освобождаване на Хр. Кабакчиев. “Очевидно ние не знаехме какво искаме” – се казва в тезисите. Фактически БКП изолира левицата. Т. Александров отказва да публикува манифеста и с това доказва, че е отишъл при десните. Прави се необходимото да се продължат преговорите, за да се спечели време. Вместо печелене на време “виенските другари” вземат курс към така желаното от десните и българската буржоазия въоръжено стълкновение. Демонстрациите във връзка с убийството на Т. Александров показват, че той още се ползва с голямо влияние; 6. Когато манифестът е редактиран в съответствие с гледната точка на левицата, на практика Виена тръгва по пътя на завоюване на ВМРО отгоре, а центърът, подписал манифеста, сега тръгва по стария път; 7. С публикуването на манифеста е направена голяма грешка. Той е публикуван въпреки основателното несъгласие на Т. Александров, защото публикуването означава обявяване на война на Цанковото правителство, а това означава лишаване на македонското освободително движение от необходимата му база в България. Публикуването трябвало да стане в самото навечерие на въстанието, когато ВМРО би могла да се бори срещу Цанков едновременно и заедно с БКП. Преждевременното публикуване на манифеста заставя Т. Александров да го опровергае. Причините за поражението трябва да се търсят в публикуването на манифеста, станало въпреки предупреждението и отказа на Т. Александров[271].

Тезисите на мнозинството са подписани с особено мнение от младежкия ръководител К. Ламбрев, който смята, че ако е вярно твърдението, че олевяването на ВМРО е отишло толкова напред, то манифестът не е грешка, още повече, че е съставен при участието на Александров и Протогеров. Ламбрев подкрепя съдържанието и публикуването на манифеста, но признава, че ВМРО не знаела какво точно става във ВМРО, нямала връзки с левицата, нямала и комфракции в македонските организации. Той не одобрява и "големия песимизъм на тезисите"[272].

Становището на мнозинството е подложено на критичен прицел от М. Манев. Според него делението на левица, център и десница е изкуствено: под левица се разбирали Д. Хаджидимов и другите комунисти, под център – илинденци, Алеко и Т. Александров, а под десница – Н. Милев, Н. Томалевски и др. Ив. Манев смята, че левица са Чаулев, Влахов, илинденци, Алеко и другарите му, а десница – Т. Александров, Н. Милев, Томалевски и др. Д. Хаджидимов и другите са комфракция[273]. По-нататък следват откровения, които по своята същност са не само критика на мнозинството, но и доразвиване на възгледите и позициите на малцинството. Ив. Манев признава, че целта на БКП е да подпомогне левицата да завладее ВМРО и другите легални организации. Първата решителна крачка в това отношение е публикуването на манифеста. Затова той трябвало да се смята за начало на оздравяването на движението, а не за причина за разгрома. Той обвинява мнозинството, че "много вярва" на Т. Александров, че прекалено много се съобразява с него, не иска да го сърди, че е за единен фронт само с водачите. Що се отнася до възможността убийството на Т. Александров да е подготвено от Виена при знанието и съучастието на БКП, Ив. Манев отговаря, че упреците за това са насочени към него и Д. Хаджидимов и добавя, че работите стоят така: Т. Александров праща убийци във Виена и в София. К. Янков съобщава в бюрото, че е получил писмо от Виена – "от руските другари във Виена", в което се давала идеята за убийството. При обсъждане на въпроса в бюрото Манев заявява, че се отива към избиване и трябва да се вземат сериозни мерки, защото "ако ние не убием Т. Александров, той ще ни избие до един". Така смятал и Д. Хаджидимов. "Но аз твърдя, казва Манев през октомври 1924 г., че вън от четиримата другари въпрос за убийството не е ставал нито в ЦК, нито в Емигрантската комисия и това другарите от болшинството знаят добре и не могат да го отрекат. Нито аз, нито Хаджидимов сме се срещали с македонци и не сме говорили за убийство."[274] Манев също смята, че убийството на Т. Александров е голяма грешка. То е добър повод за Цанков да започне разправа. Отново Манев обвинява мнозинството в национализъм, защото то настоява само за неутралитет на ВМРО в борбата срещу Цанков. Той поставя и трите части на Македония на една и съща плоскост. Този типичен национален нихилизъм на голяма част от българските комунисти заслужава специално да бъде анализиран, защото той прониква и става официално становище и на БКФ, в която главна роля играе също българин. Ив. Манев не знае нищо за писмото на К. Янков до Т. Александров. За него той научава като пристига във Виена. Това писмо той определя като "възмутително".

При създалата се обстановка мнозинството възприема директивата на В. Коларов да не се създава нова организация и да не се задълбочават разногласията между емигрантските маси, а да се създаде нов център във Вардарска Македония и да се изгради единна ВМРО. Затова то подкрепя временния ЦК начело с Чаулев. На такова мнение е и останалата част в ЦК на БКП, а и Президиумът на БКФ.

След доклада на Ив. Манев във Виена и получаването на тезисите на ЦК Президиумът на БКФ приема решения по македонското движение. Той отново заключава, че извършеният погром над ВМРО е голям удар върху македонското освободително движение, но не се съгласява с оценката на ЦК на БКП, че този удар тласка задълго назад македонското движение. БКФ смята за несъстоятелен възгледа на ЦК на БКП, че тактиката на БКФ е погрешна. Тя има за цел създаването на единен фронт. Не приема и позицията на неутралитет на ВМРО по отношение на борбите против българската буржоазия, защото това означава да се застане на позициите на българския национализъм по македонския въпрос. Следващият цитат от решенията на Президиума на БКФ е образец на национален нихилизъм, за който стана дума и в предишния текст. "Както се знае, това становище има за изходна точка абсолютно невярното положение, че македонският народ е само част от българския народ, че Македония е българска и трябва да бъде присъединена към България, че сегашната част от Македония, намираща се в пределите на България, не е завладяна и подчинена и че борба трябва да се води само (и то заедно с българската буржоазия и официална България) против Сърбия и Гърция, които са завладели и подчинили другите две части на Македония."[275] Според БКФ кризата на Балканите и в България е такава, че "който не бъде отсам барикадата, неминуемо застава отвъд нея".

Федерацията изказва недоумение как самите водители на некомунистическата ВМРО са сметнали за необходимо да декларират в манифеста необходимостта да се води борба и против българската буржоазия, а ЦК на БКП го отрича и защитава позицията на неутралитет, един чисто буржоазно-националистичен възглед. Този въпрос БКФ смята не за второстепенен, а за основен, за въпрос с огромна важност.

БКФ не приема и становището, че не трябва да се искат от ЦК на ВМРО и специално от Т. Александров реални доказателства в подкрепа на неговата декларация. Според БКФ това се налага от обстоятелството, че Т. Александров "не веднъж и не dваж е давал уверения било за неутралитет, било за съчувствие", но винаги те са били последвани от още по-тежко свързване с буржоазията и фашизма..." Задоволяването само с уверения е "непростителна наивност", и то когато СССР, БКФ и БКП трябва само срещу тези уверения да дадат на Т. Александров "реална подкрепа". Срещу "голи уверения" такава подкрепа не се дава – заявява Президиумът на БКФ. В този контекст БКФ се мъчи да опровергае и пункта за тезисите, в който се осъжда публикуването на манифеста без съгласието на Т. Александров. "Не публикуването, а именно замълчаването на манифеста би било една непростителна грешка" – е контратезисът на Федерацията. Войната започват правителството и десницата, а не левицата. Начинът, по който са убити хората на левицата, сочи не без основание Президиумът на БКФ, показва, че левицата не е знаела за това, което се е готвело срещу Т. Александров и може би не е знаела, че той е убит. Левицата е била изненадана.

Общото заключение на БКФ е, че теориите на ЦК на БКП по " македонския въпрос са издъно погрешни...", че в цели страници на тезисите "се четат нотации на БКФ и на другите инстанции, които са водили преговорите", а също така и на "червената дипломация". Тези инстанции са обявени за доктринери, а ЦК не забелязва, че неговите тезиси не са нищо друго, "освен архидоктринерство"[276].

БКФ и особено нейният ръководител Г. Димитров се надяват, че след завръщането на Ив. Манев в България ЦК на БКП ще възприеме тяхното становище. Допускат изключение само К. Янков, който за жалост си остава "един типичен офицер и по начин на мислене, и по метод на действие"[277]. Но това не става. Разногласията в ЦК продължават и след 1924 г. Този въпрос е предмет на сериозни дискусии и на Московското съвещание на ЦК на БКП през 1925 г. Самият Коминтерн също не подкрепя изцяло БКФ. В. Коларов намира, че критиката на БКФ е едностранчива, защото изпуска да посочи и грешката на Виена, която оставя ЦК да бъде изненадан и заварен неподготвен за събитията. Затова предлага в решението на ИККИ по този въпрос да се направи забележка за "недостатъчен контрол и интензифициране дейността на ЦК от страна на Виена."[278]

По това време в България обвиненията за убийството на Т. Александров падат върху КИ, БКФ и БКП. Елементарната логика наистина води до това заключение, защото Тодор се отказва от манифеста, отказва се от единодействието с Москва и би трябвало да се очаква заговорът да е дело на комунистите и на левицата в македонското движение[279]. Тази теза е трябвало да оправдае и десетките убийства, станали през септември 1924 г. като отмъщение за смъртта на Тодор. Тя е погребана "заедно с трупа на ген. Протогеров"[280] през 1928 г. Тогава Протогеров е обвинен като заговорник срещу Т. Александров, като оръдие на други сили. За проницателните граждани и революционери още през 1924 г. става ясно кои са убийците на Александров. Внимателното четене на "Заговорът...", писан от Йордан Бадев, дава информация, която съвсем не хармонира с основната теза в книгата. Става дума за бележките на "графомана" Г. Атанасов. "Македонските вестници трябва да пишат в духа на "новата ориентировка", отбелязва той в бележника си, да се изтъкват гръцките и сръбските жестокости, но с уговорка, че при все това би могло да се работи съвместно със сърбите срещу общия враг – узурпаторът на необходимия за македонското население беломорски бряг"[281], т. е. гърците. Нужно ли е отново да говорим за бляна на българските управляващи среди към топлото море. Между впрочем на България се полага излаз на Егея според договорите в Париж, но тя въобще не го получава. Българските правителства влизат в различни комбинации по този повод, но не успяват. Цанков опитва да получи излаз с помощта на Югославия, но с цената на подялба на Македония, при това крайно изгодно за сърбите, които нямат свои коренни жители в Македония. Между София и Белград се изправя мощната фигура на Т. Александров, който "задръства пътя за разбирателство". По време на земеделския режим политиката на сближаване с Белград, предприета от Стамболийски, се смята от буржоазията като предателска и противонародна. И тя наистина е такава, защото е антибългарска. Ситуацията е аналогична. Повече от ясно е, че Т. Александров и този път няма да понесе българо-сръбско сближаване да се извърши за сметка на Македония. След пропадането на преговорите с Москва, той продължава да е спънка по пътя на сближаването с Югославия. Тогава остава единственото средство – да бъде премахнат. Заговорът срещу него е комплицирано явление. Той не може да бъде разгадан отведнъж и завинаги. Участието на правителството, Протогеров и хората на Алеко е безспорно. Опитите за внушения към подобна разправа от КИ и БКФ също не подлежат на съмнение, но историкът винаги ще има какво още да каже по тази тема.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

След пробива при Добро поле става ясно, че македонският въпрос пак няма да бъде разрешен. Сърбия и Гърция окупират големи части от Македония и въвеждат режим на терор, репресии и избивания над македонските българи. Развихря се незапомнена антибългарска психоза. Появяват се редица "неотговорни" фактори, които в съдружие с официалните власти насилствено пропъждат местните българи, като им сочат пътя за българското царство. По това време се подготвя Парижката конференция за мир. На нея предстои да се постави и въпросът за Македония. Условия за организиран протест във Вардарска и Егейска Македония няма, поради което изразител на настроенията и волята на македонските българи стават емигрантите и бежанците в България и в САЩ. В София се възстановява братствената организация с Изпълнителен комитет, който в своята дейност се ръководи от принципите за неделимост на Македония и за нейното присъединяване към България, но ако това е невъзможно, братствата предпочитат създаването на независима Македония пред нейния дележ между балканските държави. В хода на конференцията Изпълнителният комитет се убеждава, че присъединяването е абсурдно поради политиката на великите сили и застава здраво зад лозунга за независимост. Тази цел обаче е временна, наложена от реалната обстановка на Балканите и съотношението на силите на Парижката конференция.

Като противостояща сила на ИК се оформя Временното представителство на бившата ВМРО, което от начало до край издига искането за връщане към автономията (независимостта) и балканската федерация като път за спасяване на македонските българи. Независима Македония се чертае по образеца на Швейцарската федерация. Представителството смята, че македонският въпрос не бива и не може да се разглежда само през призмата на националното обединение. По този начин то стига до прекален интернационализъм и подценяване на националния принцип, който в края на войната издига самият американски президент Уилсън в своите прословути 14 точки за уреждане на следвоенна Европа.

Македонските българи по време на мирната конференция са идейно разединени. Континуитетът в това отношение се оказва отново пагубен. Двата центъра са единодушни, че разрешаването на македонския въпрос в едно федеративно преустроено кралство на сърби, хървати и словенци означава той да се сведе до сръбски въпрос. Тази идея и нейното проповядване се смятат за истинска опасност за опазването на българите в Македония. Те и другите националности в Македония се надяват на Договора за покровителство на малцинствата, подписан от балканските държави като съставна част от договорите в Париж. Определят го като нов чл. 23, на който Македония ще се позовава при отстояване на своето право на самоопределение. На него се възлагат далеч по-големи надежди, защото чл. 23 трябвало да се приложи от самата Османска империя, а договорът за покровителство е скрепен с гаранции от Обществото на народите. Вместо покровителство започва пропъждане и денационализиране на българското малцинство в Гърция и в СХС кралство. Гърция дори се отказва да съди за престъпни деяния онези македонски и тракийски българи, които се изселят доброволно в България. Конвенцията за доброволно изселване разрежда българския елемент в Гърция. СХС кралство разчита на денационализацията на българите като етнически и езиково близък на сърбите елемент. Интересите на българщината изискват задържане на българите в поробените части на Македония, но това не става, особено в нейната егейска част. От тук и далеч по-слабата активност на ВМРО в Егейска Македония.

ВМРО се възстановява като конспиративна организация и възобновява дейността си след войната с искането за автономна (независима) Македония в нейните етнографски и икономически граници. В началото тя не се разграничава от лозунга за федеративна Югославия, като равноправен член в нея е и Вардарска Македония, което е само тактически прийом, за да може да влезе във федералистичния блок от партии и движения в СХС кралство. Дейността на ВМРО е разностранна и многопосочна. Наред с революционните действия, тя влиза във връзка с албанците, хърватите, словенците, босненците, с турско-мюсюлманската партия Джемиет, със сръбските републиканци и демократи, с комунистите в Македония. Установява контакти с Италия, Унгария, Германия, Турция и САЩ. Изпраща меморандуми до конференциите в Генуа и Лозана, опитва се използва ОН за повдигане на македонския въпрос. Бори се с оръжие в ръка срещу политиката на сърбизиране и гърцизиране на българите в Македония. Тя е и главната антиколонизационна сила във Вардарска Македония. ВМРО оглавява македонските освободителни борби в следвоенния период. Главното ѝ средство и начин на борба са четите. Тя не съумява да се освободи, да надживее четническата тактика на борба, залегнала в македонското освободително движение още от зората на неговото създаване. За това пречат и терористичните режими в поробена Македония. За естествена база на четите служи територията на България – главно Петрички и Кюстендилски окръг. Това дава възможност на СХС кралство да обвинява българските правителства, че не спазват междудържавните договорености за ненакърняване на държавния суверенитет. На тази база се влошават отношенията и между българските правителства и ВМРО. ВМРО не получава така желаната подкрепа нито от правителството на земеделците, нито от това на Ал. Цанков, на което твърде много разчита да поведе политика на по-твърд курс към съседите. ВМРО се явява едва ли не пречка в политиката на българските правителства за сближаване с кралството на базата на излаз на съседите на топлото море през Солун и на България – през Дедеагач или Кавала. Тази възможност се смята за по-реална като се има предвид, че мирните договори дават на България правото на коридор между Места и Марица за излаз на Егейския бряг.

ВМРО влиза в истинска война с правителството на Стамболийски, а после и на Цанков. По това време се оформя опозиция срещу ВМРО, която скоро прераства в легална и нелегална федеративна организация. БЗНС използва федералистите за борба срещу ВМРО. Нещо повече, федералистите са използвани и в борбата срещу опозицията на земеделското правителство. Мнозина от федералистите стават регенти и минават на сръбска служба. Във Вардарска Македония е образувана контраорганизация, която преследва и избива четите на ВМРО. Наред с това тероризира местното население, укриващо четите на ВМРО. Настъпва самоизбиване на македонските българи, което впоследствие ще добие размерите на истинска епидемия. В същото време Нишкото споразумение между правителството на Пашич и Стамболийски развързва ръцете на Югославия за сърбизиране на Македония. Българското правителство съдейства за задушаването на борбите на македонските българи. Българската реакция използва случая и изцяло привлича ВМРО на своя страна. Блокът на недоволните от БЗНС се увеличава и се стига до преврата на 9.VI.1923 г. ВМРО не участва пряко в него, но е готова да подпомогне извършителите на преврата, ако е необходимо и с въоръжена сила. Нейните отряди са изтеглени от Македония и са концентрирани около София. Ръководителите на ВМРО са обзети от своеобразна еуфория. Надеждите за нов курс по отношение на поробителите на Македония са в нейната основа, но България не променя своята политика по отношение на кралството. Цанков тръгва по утъпканиия път на земеделците, който му сочат великите сили. Изходът се търси в мирната ревизия на договорите, в излаза на Егея чрез Тракия и в даване приоритет на СХС кралство към Солунското пристанище. ВМРО е изоставена не само от Цанков, но и от Италия след споразумението ѝ за Фиуме със СХС кралство. Англия и Франция не променят своя курс на покровителство на кралството. При това положение Т. Александров се насочва към преговори с Москва и с комунистическото движение на Балканите. ВМРО минимализира и крайната си цел като обявява, че тя би се задоволила и с автономия на частта от Македония в СХС кралство, към което постепенно ще гравитират и другите две части на Македония. Това е направено с цел да не се пречи на приятелството между България и кралството по пътя на търсене на излаз на двете държави на егейския бряг, но и приятелството, и излазът се оказват химера. От това се възползва Коминтернът и поставя крайно неприемливи искания на ВМРО, които означават не само обявяване на война на българското правителство, но и застрашават владеенето на Пиринска Македония от България.Това означава пълен срив за ВМРО. Преговорите във Виена завършват с подписването на манифест, който Коминтернът публикува преждевременно, въпреки несъгласието на Т. Александров. Последвалите събития довеждат до пълен разрив между договарящите се страни. Усилията за общ македонски фронт под егидата на световното комунистическо движение претърпяват пълно фиаско. Липсват условия за такъв фронт. Липсват условия и за изграждането на общобалкански революционен фронт. Лозунгът за балканска федерация си остава на нивото на чиста пропаганда, отклоняваща вниманието от парещите национални проблеми на полуострова. Неговият абстрактно-пропагандистки характер все повече излиза на повърхността и тика революционните сили към търсене на други, по-действени формули за разрешаване на националния въпрос. На съвсем заден план остава и присъединяването на Македония към България като една от алтернативите за решаване на този сложен въпрос. Ролята на българските правителства като фактор по македонския въпрос все повече намалява. Може би поради това в средата на 20-те години няма нито едно течение в Македония и сред емиграцията, което да не отстоява искането за независима Македония. Най-често този лозунг се гарнира със създаването на федерация от южнославянските или от всички балкански народи, но интимната мисъл за присъединяване си остава. Търсят се временни решения на проблема, етапни цели. Така се обогатяват както тактиката на освободителното движение в Македония, така и способностите за търсене на съюзници в борбата. Движението е готово да сътрудничи с всички социални и национални групировки в името на опазване на македонските българи от денационализация и от асимилация. Разочарованието и от ОН вече е голямо, защото то наистина се оказва инструмент на държавите от Съглашението. ВМРО изпада в идейна и организационна криза. Засилват се идейните различия и между отделните македонски организации. Илинденската организация е готова да посрещне освобождението на Македония и от СССР. Активизират се и българските комунисти по македонския въпрос. БКФ се мъчи да раздвижи и другите балкански комунистически партии по националния въпрос. Някои от балканските комунисти не приемат лозунга за независима Македония, като се страхуват да не ги обвинят в национално предателство. От друга страна, сред част от българските комунисти се шири националният нихилизъм по отношение на Македония.

Кризата във ВМРО е резултат на вътрешните противоречия, но тя получава особени измерения поради намесата на външни фактори, сред които важна роля играе комунистическото движение. Ролята на Цанковото правителство също не е за подценяване. Подготвя се заговор срещу легендарния водач на ВМРО Т. Александров, в който вземат участие Протогеров, кръгът около Алеко Василев, правителствените генерали и други лица от кабинета, обладани от истински върховизъм по отношение на ВМРО и Т. Александров. Не подлежат на съмнение и опитите на Коминтерна и БКФ да внушат на балканските и особено на българските комунисти жестока разправа с Т. Александров и неговите привърженици. Убийството на Т. Александров бележи края на един от основните етапи в македонското освободително движение след Първата световна война.

БЕЛЕЖКИ

[1] ОДА – Благоевград, ф. 136, оп. 1, а. е.7, съобщението е до Огнянов, псевдоним на Георги Х. Евтимов, сподвижник на Т. Александров.

[2] За ВМРО и превратa вж. Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918 – 1941 г. С., 1982, 134 – 137.

[3] Работнически вестник, N 14, 20 юни 1923.

[4] ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1634, л. 199, цитирано по: Косев, Д. Международното значение на Септемврийското въстание – 1923 г. С., 1964, с. 55.

[5] Ла трибуна, 14 юни 1923, цит. по Преглед...(ДАСИП).

[6] Таймс – англ., 11 юни 1923, цит. по Преглед...(ДАСИП).

[7] Вестминстер газет, 12 юни 1923, цит. по Преглед...(ДАСИП).

[8] Дейли телеграф, 12 юни 1923, цит. по Преглед...(ДАСИП).

[9] Политика, No 5445, 23 юни 1923; No 5446, 24 юни 1923; No 5449, 27 юни 1923.

[10] Пак там, No 5463, 11 юли 1923.

[11] Пак там, No 5464, 12 юли 1923; No 5474, 22 юли 1923.

[12] По-подробно за връзките на ВМРО с Италия вж. Димитров, И. Българо-италиански политически отношения 1922–1943. С., 1976.

[13] Политика, No 5474, 22 юли 1923.

[14] Пак там.

[15] Неманов тогава работи във френското Министерство на външните работи. Неговото изпращане в България, Тракия и Македония е с цел за евентуална нова ориентация на Франция по македонския въпрос. Първият по-сериозен контакт на ВМРО с французите се осъществява по време на Лозанската конференция чрез Н. Томалевски, който предава мемоар на ВМРО. По-късно той е поканен в Париж за преки контакти. На 22. V. 1923 г. е приет в Ке Д'орсе от директора на политическия отдел на министерството Ла Рош. Томалевски повтаря онова, което е залегнало в мемоара на ВМРО от октомври 1922 г., връчен на делегати на Лозанската конференция –независима Македония в географските си граници под протектората на ОН. Той добавя, че ВМРО допуска възможности за комбинация (компромиси), без да напуска главната си цел. Тя е готова да приеме балканска конфедерация или федеративно СХС кралство при непременно условие – Македония отделна и цяла да бъде поставена на равна нога с останалите федерални държави (ЦДИА, ф. 1685, а. е. 47, л. 1 – 2). След завръщането си в Париж Л. Неманов написва обширен доклад лично до Поанкаре и до маршал Фош. Докладът предварително е даден от Неманов на Н. Томалевски, който отбелязва, че що се отнася до Македония, този рапорт е една "бляскава пледоария на нашата (македонската – б. а.) кауза". В него са заложени главно две констатации, добавя Н. Томалевски: 1. СХС кралство такова, каквото е (с хегемонията на сърбите), е обречено на разложение; 2. ВМРО е действителна сила, която има дълбоки корени в македонското население без разлика на вяра и народност.

[16] Илинден, No 19, 1 авг. 1923.

[17] Билярски, Ц. Цит. съч., с.106.

[18] Пак там, 109 – 110.

[19] Пак там, 113 – 114.

[20] Гергинов, Кр., Ц. Билярски. Из архивното наследство на Т. Александров. – ИДА, 60, с. 241.

[21] Пак там.

[22] Пак там, с. 242.

[23] Пак там, с. 243.

[24] Пак там, с. 244.

[25] Пак там, с. 247.

[26] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е.2, л. 16.

[27] Пак там, л. 17.

[28] Гергинов, Кр., Ц. Билярски. Цит. съч., с.247, 251.

[29] Пак там, с. 252.

[30] Пак там.

[31] Политика, No 5502, 19 авг. 1923. Вестникът неправилно сочи, че бил убит Г. Въндев.

[32] Радник, No 74, 30 авг. 1923.

[33] Политика, No 5519, 5 септ. 1923.

[34] Пак там.

[35] Стенографске белешке Народне скупштине кралвина срба, хрвата и словенаца. Кн. 2 (од 26 - VII редовног састанка). Београд, 1923, с. 1703, 1705.

[36] Политика, No 5520, 6 септ. 1923.

[37] Пак там.

[38] Пак там.

[39] Косев, Д. Отношенията между България и Сърбо-хървато-словенското кралство от 9 юни 1923 г. до 1925 г.– ИБИД, 35, 1983, с.178.

[40] Димитров, И. Българо-италиански политически отношения 1922 – 1943. С., 1976, 52 – 53.

[41] Политика, No 5536, 22 ноем. 1923.

[42] Свобода или смърт, No 49, 15 март 1927.

[43] Проектът на декларацията е написан от Д. Влахов и одобрен от М. Монев. След това обаче Т. Александров променя със своите съветници изцяло дадения проект и го публикува (вж. Спомени на Д. Влахов). Съхраняват се в Института за история в гр. Скопие, сигн. сл. IV, 7/1, с. 376.

[44] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 2, л. 48 – документът е на френски език.

[45] Пак там.

[46] Пак там.

[47] Това условие не се спазва от БКП, с което тя дава основания на ВМРО за намеса при потушаване на въстанието.

[48] Работнически вестник, No 7, 12 дек. 1923.

[49] Пак там.

[50] Дейли телеграф, 26 септ. 1923, цит. по Преглед...(ДАСИП).

[51] Пак там.

[52] Slobodni dom, Zgb., No 20^{a}, 10 svibnja, 1923.

[53] Пак там.

[54] Утро, 5 окт. 1923; 7 окт. 1923.

[55] La federation Belkanique, No 2 – 3, 1924; Македонско съзнание, No 12 – 13, 30 авг. 1924.

[56] ЦДИА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 48, л.36.

[57] Пак там, л. 41.

[58] ЦДИА, ф. Ал. Протогеров (при Радич), съобщение от Лоенгрин до М. Христов (Т. Александров), получено на 18.I.1924 г.

[59] Пак там.

[60] ЦДИА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 48, л. 37.

[61] Пак там, л. 38.

[62] Пак там.

[63] Пак там, л. 49.

[64] Сред срещите на Ст. Радич с федералистите по-важни са тези с д-р Ф. Атанасов и Сл.Иванов и с редактора на в. "Македонско съзнание" Гр. Костов, станали през февруари 1924 г. Федералистите подработват Радич, че ВМРО е разделена на 3 части: Западна Македония с П. Чаулев, Средна и Източна Македония със Ст. Мишев, а Т. Александров държал организацията само в България, където и живеел постоянно и посрещал чужди журналисти. Те представят Т. Александров като обикновен убиец на носителите на федеративната идея. Тодор преследвал единствената цел да присъедини Македония към България. Автономията и независимостта били само маска (ЦДИА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 33, л.1). Гр. Костов пък прочел на Радич мемоар до ОН за жестокостите на ВМРО и Т. Александров. В него се искала защитата на ОН от вандализма на българското правителство и на ВМРО и международна анкета с участието на Съветска Русия. Радич посъветвал Гр. Костов да не подава в ОН мемоара, защото той ще засили позициите на сърбите. Ако изнесеното в мемоара е вярно, казал Радич на Н. Томалевски, хърватите не могат да имат нищо общо нито с Македония, нито с България, нито с Балканите изобщо. Съобщавайки за този разговор, на който е присъствал и Д. Влахов, Н. Томалевски отбелязва: "Ето докъде стигнаха тия "федералисти" в чужбина – до дъното на престъплението спрямо македонската свобода. Рядко съм преживявал по-тежки минути на мъка, срам и тъга! Аз и Данаилов (Д. Влахов – б. а.) бяхме поразени. Затова Радич е резервиран към нас" (ЦДИА, ф. 1685, оп.1, а. е. 33, л. 2).

[65] От представителите на Москва и Коминтерна с Радич се среща главно Левицки (Черски) – псевдоними на Голдщайн. Той се опитва също да му внуши, че най-силният фактор в македонското движение са федералистите начело с д-р Ф. Атанасов, че те държат изцяло Западна Македония и пр. Голдщайн признава, че организацията на федералистите има връзки със сърбите, но че това било тактика, за да се изиграят сърбите и Пашич. Те щели в края на краищата да убият Пашич. Голдщайн съветва Радич да се ориентира добре в македонското движение, преди да се обвърже с ВМРО, и да не игнорира федералистите, които били във връзка с албанците, с Чаулев, с комунистите и пр. Голдщайн дори моли Радич да посредничи за помирение на македонските страни (ЦДИА, ф. 1685, оп. 1, а. е. 47, л. 42 – 43).

[66] Тази мисъл Т. Александров развива пред кореспондент на в. "Таймс" (Независима Македония, No 40, 20 ян. 1924). "Таймс" публикува интервюто си в броя от 4. I. 1924 г.

[67] Македонско съзнание, No 12 – 13, 30 авг. 1924.

[68] Пак там.

[69] Le journale, 30.IX.1923; Slobodni dom, No 44, 24 listopad 1923.

[70] Независима Македония, No 13, 1 февр. 1924.

[71] БИА ДБКМ, ф. 189, II В 924.

[72] Архив Југославије, ф. Министерство правде краљвина Југославије, а. е. 58 – 131, 1924.

[73] Демократически сговор, 29 дек. 1923.

[74] През януари 1924 г. Т. Александров изпраща писмо до Н. Бъкстон по случай назначаването му за министър на земеделието в лейбъристкото правителство (Гиргинов, Кр., Ц. Билярски. Новоиздирени документи за Т. Александров и ВМРО. – ВИСб, 1988, No 4, с.190).

[75] Косев, Д. Цит. съч., с. 182.

[76] Пак там, 183 – 184.

[77] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писма на Божил Наков (Т. Ал.) и М. Христов (Т. Ал.) до канцеларията на министър-председателя и до Илия (Протогеров).

[78] Пак там.

[79] Пак там, писмо на М. Христов (Т. Александров) до Илия (Протогеров) от 9. II. 1924.

[80] ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 82, л. 11.

[81] Архив на МВР, ф. No 0619928, л. 129.

[82] Пак там, л. 124.

[83] ЦДИА, ф. 176, оп.5, а. е. 82, л. 44.

[84] Пак там, л. 46.

[85] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писмо на М. Христов до Илия, 3. III. 1924.

[86] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писмо от М. Христов до Илия, 9. III. 1924.

[87] Демократически сговор, No 125, 4 март 1924; Народно единство, No 68, 6 март 1924.

[88] Независима Македония, No 51, 28 март 1924.

[89] Радник, No 111, 2 март 1924.

[90] Horvat, J. Politicka povijest Hrvatske 1918 – 1929. Zagreb, 1938, p. 334.

[91] Областта, която се намира оттатък Дунава и Сава.

[92] Илинден, No 7, 18 февр. 1923.

[93] Пак там, No 4, 28 ян. 1923.

[94] Македонско дело, No 41, 10 май 1927, с. 12.

[95] Пак там.

[96] Пак там.

[97] ЦДИА, ф. 396, оп.2, а. е. 54, л. 15; Македонско дело, No 41, 10 май 1927, с. 12.

[98] Илинден, No 26, 9 септ. 1923.

[99] Македонско дело, No 43, 10 юни 1927, 9 – 10.

[100] Пак там, No 44, 25 юни 1927, с. 8.

[101] Пак там, No 43, 10 юни 1927, с. 11.

[102] Пирин, No 3, 28 окт. 1923.

[103] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 54, л. 1.

[104] Пирин, No 6, 18 ноем. 1923.

[105] Македонско дело, No 44, 25 юни 1927.

[106] Пак там, с.9.

[107] Пак там.

[108] Пирин, No 13, 6 ян. 1924 (год. II).

[109] Пак там.

[110] Пак там, No 26, 6 апр. 1925.

[111] 20-и юли, No 1, 14 апр. 1924; Македония. С., 1978, 679 – 683.

[112] 20-и юли, No 5, 11 май 1924.

[113] Пирин, No 19, 17 февр. 1924.

[114] Македонско дело, No 48, 25 авг. 1927.

[115] Независима Македония, 21 март 1924.

[116] Един ден след арестите, на 4. III. 1924 г. с Окръжно No 320 ИО нарежда на местните дружества да "избягват инциденти или неприятности с властта". "Днес моментът е такъв – се казва в окръжното, – че не бива да излизаме с преценка за неправотата на правителствените мерки, нито пък за причините, които доведоха до това положение. Налага се да бъдем на пост, да бъдем добри, да създаваме единство между всички македонски организации и "да отстояваме македонските интереси, без да увреждаме българските" (ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 352).

[117] Пирин, No 22, 9 март 1924.

[118] Пак там, No 25, 30 март 1924.

[119] Пак там.

[120] 20-и юли, No 2, 20 апр. 1924.

[121] Пак там.

[122] 20-и юли, No 3, 27 апр. 1924.

[123] Пак там, No 5, 11 май 1924.

[124] Пак там.

[125] Независима Македония, No 64, 27 юни 1924.

[126] Пак там.

[127] 20-и юли, No 10, 15 юни 1924.

[128] Пак там, No 11, 22 юни 1924.

[129] Пирин, No 19, 17 февр. 1924.

[130] В братств. орг. членуват 6000–7000 души, а в ИО - 5000–6000.

[131] 20-и юли, No 10, 15 юни 1924.

[132] На 1.II.1924 г. Р. Т. на ИО съобщава с окръжно, че конгресът е насрочен за 6 – 8 април в Пловдив, а на 14 април издава ново окръжно, с което определя за дата на конгреса 24– 26 май в София (ЦПА, ф. 151, оп. 1, а.е. 350, 356, л. 1). След това отново се решава конгресът да се проведе в Пловдив.

[133] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а.е. 54, л. 22.

[134] Пак там.

[135] Пак там, л. 23.

[136] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а.е. 54, л. 4. Писмото е подписано от П. Ацев, Г. Занков, М. Чаков, Сл. Пиргов, В. Георгиев, Сл. Абазов и Антонов.

[137] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 54, л. 24.

[138] Илинден, No 3, 16 авг. 1924.

[139] Пак там.

[140] Пак там.

[141] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 54, л. 36–37.

[142] Пак там, л. 36.

[143] Македонско дело, No 50, 25 септ. 1927.

[144] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 12, л. 8.

[145] Илинден, No 27, 26 юли 1926.

[146] ЦПА – ИМЛ, Москва, ф. 509, оп. 1., а. е. 56.

[147] Пак там, л. 5.

[148] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 12, л. 1.

[149] Пак там.

[150] Протоколът е в два екземпляра. Върху единия полагат подписите си членовете на ЦК на ВМРО, а върху другия – членовете на ЦК на Федеративната организация. И двата екземпляра остават на съхранение у представителя на СССР. Сега оригиналите се пазят в Москва в ЦПА – ИМЛ, ф. 509, а. е. 55, л. 12–14.

[151] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 12, л. 1. В деня на подписване на протокола ЦК на ВМРО издава открит лист на Ст. Мишев и другарите му под No 730, в който се посочва, че след като извършат "известна крупна революционна акция против сръбската власт в Македония, могат да намерят убежище сред дейците на ВМРО" (ЦПА – ИМЛ, ф. 509, оп. 1, а. е. 56, л. 11).

[152] За манифеста виж по-подробно: Палешутски, К. Македонският въпрос в бужоазна Югославия (1918–1941). С., 1983, 141–169; Василев, В. Майският манифест на ЦК на ВМРО от 1924 г. – обстановка, преговори и последици.– ИПр, 1981, No 39–63.

[153] ЦПА, ф. 226 (Ал. Протогеров), папка 1, част I (необработен).

[154] Пак там.

[155] Пак там.

[156] Пак там.

[157] Пак там, писмо от Б. Наков (Т. Александров) до Бойко (Н. Велев) от 9.VI.1924.

[158] Карамфилов е началник на Втори полицейски участък в София. Убит поради "лично отмъщение на членовете на ВМРО".

[159] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писмо на Тр. Василев (Т. Александров) до Езерски (П. Чаулев), 4.VII. 1924.

[160] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 55, л. 61.

[161] Пак там.

[162] Пак там.

[163] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писмо на Тр. Василев до Илия, 9.VII. 1924.

[164] Пак там.

[165] Пак там, писмо на Илия до Езерски и Данилов, 16.VII.1924. Писмото е без подпис, но по почерка се разбира, че е от Протогеров.

[166] ЦДИА, ф. 396, оп. 2, а. е. 12, л. 8 (вж. цялото писмо на л. 8–9).

[167] Конгресът е насрочен за 5 юли от Струмишки революционен окръг с писмо No 509 от 28.VI.1924 г., изпратено до ЦК (БИА ДБКМ, ф. 189, II В 9772). Делегатите са избрани много преди това. Представител на ЦК е Протогеров. Председател на конгреса е Д. Биков. Там са и Алеко Василев (Орфански) и помощниците му Г. Атанасов (Вангелов) и Билев?! Конгресът избира за членове на Окр. комитет Алеко, Г. Атанасов и Г. Въндев. За запасен член – Мишо Шкартов (ЦПА, ф. Ал. Протогеров, резолюция на IV редовен конгрес на Струмишки револ. окръг, 5–7.VII.1924).

[168] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писмо от М. Христов (Т. Александров) до Илия (Протогеров), 18.VII.1924.

[169] Пак там, писмо на Илия (Протогеров) до Миле (Т. Александров), 18.VII.1924.

[170] Свобода или смърт, No 93, 1929, 4–7.

[171] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писмо на Илия (Протогеров) до Миле (Т. Александров), 18.VII.1924.

[172] Пак там, писмо от Богдан (Т. Александров) до Мехмедаа (П. Пенчев),

19.VII.1924.

[173] Пак там, писмо от М. Христов до Илия, Орфо (Алеко) и Моров (Г. Атанасов) с копие за Азот в Ксанти (Горна Джумая), 29.VII.1924.

[174] Пак там, писмо на М. Христов до Илия, 31.VII.1924.

[175] ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 82, л. 189, 194.

[176] Пак там, ф. 396, оп. 2, а. е. 54, л. 57.

[177] БИА ДБКМ, ф. 189, IIВ 9775.

[178] Пак там, II В 9773.

[179] Пак там.

[180] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 55, л. 76–77.

[181] Пак там, ф. Ал. Протогеров, писмо от Т. Александров до К. Янков, август 1924.

[182] Вероятно този израз е ползван от К. Янков в разговора му с Т. Александров на първата им среща.

[183] ЦДИА, ф. 3, оп. 4, а. е. 55, л. 76–77.

[184] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писмо на Н. Клубски (Т. Карайовов) до Богдан (Т. Александров), 5.VIII.1924.

[185] Пак там, писмо на Илия (Ангел) до Пенчо, 2.IX.1924.

[186] Пак там, писмо на Богдан до Пенчо Пеев, 16.VIII.1924.

[187] Пак там, писмо на Т. Александров до Езерски (П. Чаулев) в Рим, 19.VIII.1924.

[188] Пак там, писмо на М. Христов (Т. Александров) до Илия (Протогеров), 20.VIII.1924.

[189] Пак там, писмо на Илия до Миле, 20.VIII.1924.

[190] Пак там, окръжно писмо, 1924.

[191] Пак там, писмо на М. Христов до Илия, 24.VIII.1924.

[192] Пак там, писмо на М. Христов до Илия, 22.VIII.1924. Тук не става дума за окр. No 787 от 10 август.

[193] Пак там, писмо на М. Христов до Илия, 26.VIII.1924.

[194] Пак там, писмо на М. Христов до Илия, 27.VIII.1924.

[195] Пак там, писмо до Миле (Т. Александров) от Цариград, 26.VIII.1924.

[196] La federation Balcanique, No 2–3, 15 aout 1924, p. 40.

[197] Пак там, с. 37; Македонско съзнание, No 12–13, 30 авг. 1924.

[198] Slobodni dom, No 11, 1924.

[199] Независима Македония, No 75, 12 септ. 1924; ЦПА, ф. 227, оп. 1, а. е. 16.

[200] ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 29, л. 1.

[201] Братя Янко и Любомир Стоенчови са приближени на Протогеров. С Любомир са били заедно полковници и върховистки войводи. Янко е министър в кабинета на Цанков. Той е работил с Протогеров в СГОП по време на Първата световна война. Член е на Демократическата партия.

[202] ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 29, л. 1.

[203] Заговорът против Тодор Александров (по данни на ВМРО). С., б. г., 103–107.

[204] Става дума за Л. Неманов. За неговото пристигане в България съобщава на Хр. Калфов пълномощният ни министър в Париж Морфов на 23.VIII.1924 г., като го моли да улесни пътуването му в страната. Неманов е "човек на Ке Д'Орсе" и идва с мисия да съветва Т. Александров и другарите му да се откажат от сдружаването с болшевиките като обясни, че то е разсърдило Франция и Англия и че ако ВМРО

действа самостоятелно, разумно и без чети и нападения, които излагат България, Англия и Франция ще настояват пред Давидович за широки права на македонците. (Гиргинов, Кр., Ц. Билярски. Из архивното наследство на Тодор Александров. –ИДА, 1990, No 60, 276–277).

[205] Независима Македония, No 77, 27 септ. 1924.

[206] На 16.VIII.1924 г. Т. Александров нарежда на Н. Томалевски (Лоенгрин) като се срещне с Л. Неманов (LN) да му предаде, че великите сили трябва да вземат бързо следните мерки, за да предотвратят болшевизирането на Балканите: а) унищожаване от сръбското правителство на държавните банди на Ст. Мишев и Циклето и всички ренегати и сърби и даването им под съд; б) прилагане на договора за малцинствата под контрола на ОН и при гаранция например на Франция или друга велика сила; в) свободни избори при право на македонците да образуват свои легални партии; г) федеративно управление в СХС кралство с Македония като равноправен член на федерацията; д) пълна амнистия на затворниците и връщане на бежанците и емигрантите; е) присъединяване на гръцка Македония към автономна Македония; ж) влизане на България във федерацията, ако тя желае. ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писмо на М. Христов до Лоенгрин, 16.VIII.1924.

[207] Палешутски, К. Македонският въпрос в Буржоазна Югославия (1918–1941). С., 1983, с. 168.

[208] ЦПА, ф. 234, оп. 1, а. е. 27, л. 20–21 – доклад на Т. Карайовов до ЦК на ВМРО, 1.X.1924.

[209] Заговорът против Т. Александров (по материали на ВМРО). С., 1924.

[210] ЦПА, ф. Ал. Протогеров, писмо до П. Чаулев във Виена, 15.IX.1924. Точният текст на IV редовен конгрес на Серски окръг, с който е освободен Чаулев, гласи: “Порицава се дейността на члена от Централния комитет Петър Чаулев като противна на целите и интересите на организацията, заради което го счита бламиран от членството му в Централния комитет. Умолява другите революционни окръзи да подкрепят това решение на конгреса, съгласно чл. 122 и 121 от правилника.”

[211] ЦПА, ф. 227, оп. 1, а. е. 4, л. 1–2.

[212] Михайлов, Ив. Спомени, III, с. 768.

[213] Пак там, II, с. 39.

[214] Тодор Александров. Живот легенда. Съст. Ц. Билярски. С., 1991, 23–24: ЦПА, ф. 234, оп. 1, а. е. 26.

[215] Илинден, No 15, 14 ноем. 1924.

[216] ЦПА, ф. 234, оп. 1, а. е. 30, л. 30–31.

[217] Пак там, ф. Ал. Протогеров, материал на н. с. Т. Карайовов до ВМРО, 27.XII. 1925.

[218] ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 10, л. 161, писмо до ЦК на ВМРО от Н. Терзианов. Стамбул, 28.II.1931.

[219] Пак там, ф. 234, оп. 1, а. е. 425, л. 1, писмо на Т. Карайовов до Пиперов, 12.VII.1925.

[220] Архив на МВР, ф. ОБ, No 8259, л. 48.

[221] ЦПА ИМЛ. Моква, ф. 509, оп. 1, а. е. 56, л. 12.

[222] Архив на МВР, ф. ОБ, No 16199, л. 128.

[223] Пак там.

[224] Пак там, л. 129.

[225] Палешутски, К. ЮКП и македонският въпрос (1919–1945). С., 1985, 115–144.

[226] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 69, л. 48.

[227] Работнически вестник, 27 окт. 1923.

[228] Димитров, Г. Съч. Т. 15, с. 530.

[229] Пак там, с. 43.

[230] Пак там, с. 257.

[231] Пак там, с. 269.

[232] Пак там, 277–278.

[233] Пак там, с. 379.

[234] Пак там.

[235] Косев, Д. Положението в България и проблемът за курса на БКП след Септемврийското въстание в 1923 г. (до април 1925). – ИБИД, 27, 1970, 171–172.

[236] Пак там, с. 172.

[237] ЦПА, ф. 3, оп. 1, а. е. 21.

[238] Пак там, а. е. 35.

[239] ЦПА ИМЛ, ф. 509, оп. 1, а. е. 44-а, л. 98–104; ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 10, л. 24–28.

[240] Пак там, ф. 509, оп. 1, а. е. 44-а, л. 101; ф. 226, оп. 1, а. е. 10, л. 25.

[241] Димитров, Г. Съч. Т. 16, с. 34; ЦПА, ф. 146, оп. 2, а. е. 1541.

[242] Пак там, с. 50.

[243] Bulletin der Balkanfaderation, No 4–5, april – mai 1924, 35–36.

[244] Димитров, Г. Цит. съч. Т. 16, с. 56; ЦПА, ф. 146, оп. 2, а. е. 1542.

[245] ЦПА, ф. 3, оп. 5, а. е. 14, л. 56, 57.

[246] Пак там, ф. 146, оп. 6, а. е. 138, л. 2.

[247] Пак там, л. 3.

[248] Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, с. 690.

[249] Димитров, Г. Цит. съч. Т. 16, с. 157.

[250] Пак там, с. 158.

[251] Пак там, с. 179.

[252] Пак там, с. 195.

[253] Пак там, 311–312.

[254] Пак там, с. 312.

[255] Пак там, с. 196.

[256] Пак там, с. 213.

[257] Пак там, с. 314.

[258] Пак там.

[259] Писмата са с дата 1, 21 и 23 септември. Последните две са адресирани до Ив. Генчев.

[260] Димитров, Г. Цит. съч. Т. 16, 249–250.

[261] Пак там, с. 250.

[262] Пак там.

[263] Пак там, с. 286.

[264] На Витошката конференция през май 1924 г. за членове на ЦК са избрани Ив. Манев (политически секретар), Стр. Димитров (орг. секретар), К. Янков (военна организация), Д. Хаджидимов (македонските работи), Яко Доросиев (Софийска

организация), Т. Павлов, П. Искров (младежите), Кабакчиев, Т. Петров, В. Коларов и Г. Димитров.

[265] Става дума за съвещание в Добринище на 17.VIII.1924 г.

[266] ЦПА, Мф. 6, к. No 102 (Доклади до КИ);ЦПА ИМЛ, ф. 495, оп. 18, а. е. 290, л. 82–84.

[267] ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 55, л. 84.

[268] Пак там.

[269] ЦПА ИМЛ, ф. 495, оп. 18, а. е. 290, л. 77.

[270] Димитров, Г. Цит. съч. Т. 16, с. 441.

[271] Пак там, 456–457.

[272] ЦПА ИМЛ, ф. 495, оп. 18, а. е. 290, л. 82.

[273] ЦПА, Мф. 6 К, No 102.

[274] Пак там.

[275] Димитров, Г. Цит. съч. Т. 16, с. 452.

[276] Пак там, с. 464.

[277] Пак там, с. 309.

[278] Пак там, с. 308.

[279] Заговорът против Тодор Александров (по данни на ВМРО). С., 1924.

[280] ЦПА, ф. 226, оп. 1, а. е. 10, л. 164.

[281] Заговорът против Тодор Александров, с. 22.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

АВИИ – Архив Војно-историјског института
Архив на МВР – Архив на министерството на вътрешните работи
БИА ДБКМ – Български исторически архив на Държавната библиотека "Кирил и Методий"
ВИСб – Военноисторически сборник
ДАСИП – Дипломатски архив Секретаријат иностраних послава
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИДА – Известия на Държавния архив
ИИИ – Известия на Института по история
ИПр – Исторически преглед
НА БАН – Научен архив на Българската академия на науките
ОДА – Благоевград – Окръжен Държавен архив – Благоевград
ЦДИА – Централен държавен исторически архив
ЦПА – Централен партиен архив

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор.. 5

Първа глава

РАЗНОГЛАСИЯ ПО ВРЕМЕ НА ПАРИЖКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ / 9

Изпълнителен комитет на македонските братства в България.. 9
Временно представителство на обединената бивша ВМРО 24
Полемика между комитета и представителството. Опити за помирение.. 39

Втора глава

ЗАДЪЛБОЧАВАНЕ НА ИДЕЙНИТЕ РАЗЛИЧИЯ / 73

Създаване на Македонска федеративна емигрантска организация.. 73
Възобновяване на ВМРО.. 102
ВМРО и самостоятелното управление на БЗНС.. 124
Илинденска организация.. 147

Трета глава

МИРАЖЪТ ЗА ОБЩ МАКЕДОНСКИ ФРОНТ / 170

ВМРО след 9. VI. 1923 г.. 170
Еволюция наляво на Илинденската организация.. 191
Криза във ВМРО.. 207
Комунистите и общият македонски фронт.. 233
Заключение.. 254
Използвани съкращения.. 269

Костадин Палешутски

МАКЕДОНСКО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ
СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
(1918 – 1924)

Редактори *Любов Йонева, Лиляна Лучева*
Художник *Валери Александров*
Технически редактор *Драга Бонева*
Коректор *Ценка Стойнова*

Издателски индекс 13599
Формат 60×84/16 Печатни коли 17,00 Издателски коли 15,86

Печатница на Издателството на БАН, 1113 София,
ул. "Акад. Г. Бончев", бл. 5
Поръчка 295

ISBN 954–430–230–1

Цена 43 лв.

Сканирано за:

Библиотека "Струмски"

www.strumski.com

Библиотека „Струмски”
е създадена в памет на
загиналите за Родината.

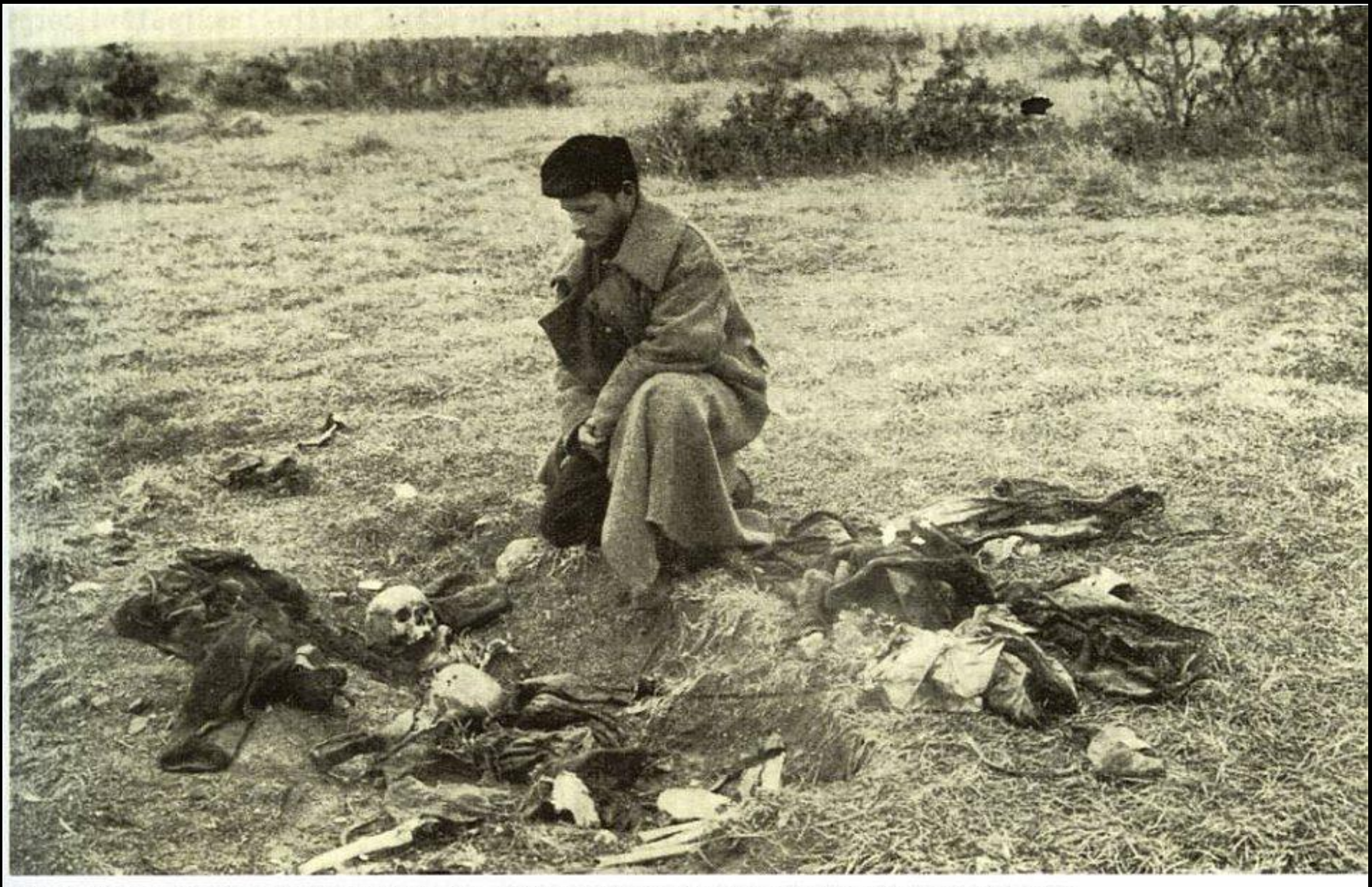

Voivode Dimiter Madjarov before the remains of two comrades in arms killed in the battle of Ferres